

**Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс**

**ВІЙНА ЗА УКРАЇНУ:
XX–XXI СТ.**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

УДК 340

Війна за Україну: ХХ–ХХІ ст. : зб. наук. праць / Матеріали науково-практичної конференції, 5 травня 2023 р. / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Одеса : Олді+, 2024. – 176 с.

ISBN 978-966-289-867-5

Збірник містить наукові статті, виголошені у формі доповідей учасниками науково-практичної конференції «Війна за Україну: ХХ–ХХІ ст.».

Видання буде корисним для науковців, дослідників, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією боротьби за незалежність України у ХХ–ХХІ ст.

Організаційний комітет науково-практичної конференції
«Війна за Україну: ХХ–ХХІ ст.»

Юрій Савчук,
генеральний директор Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, кандидат історичних наук

Людмила Рибченко,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс,
кандидат історичних наук

Олександр Лисенко,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії
України НАН України, доктор історичних наук, професор

Валерій Томазов,
завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень
Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Олександр Білоус,
завідувач науково-експозиційного відділу Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, кандидат історичних наук

Наукові статті відібрано згідно з тематикою конференції та відповідно до наявних вимог, без скорочень.

За зміст опублікованих матеріалів, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 4 від 12 вересня 2023 р.

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс

ISBN 978-966-289-867-5

© Автори статей

ЗМІСТ

Юрій САВЧУК ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ	5
Олег ЦАПКО ЧОРТКІВСЬКА ОФЕНЗИВА ТА ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ	7
Людмила БЕВЗ ФОТОАРХІВ МАРИЇ ВОВК ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР В ЕМІГРАЦІЇ	15
Катерина БАРАНОВСЬКА ТУЛЬЧИНСЬКІ ЄВРЕЇ В ТАБОРІ «МЕРТВА ПЕТЛЯ», с. ПЕЧЕРА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	29
Роман КАБАЧІЙ ДІЯЛЬНІСТЬ УПА НА ЗАКЕРЗОННІ ЯК ЧИННИК СТРИМУВАННЯ ТА КАТАЛІЗАТОР ВИСЕЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ В 1944–1946 рр.	39
Олександр ПАСТЕРНАК МОВА НЕНАВИСТІ ЯК ПРОВІСНИК ГЕНОЦИДУ. ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ	47
Златко ЗЛАТАНОВ ГІТЛЕРІВСЬКА, СТАЛІНСЬКА ТА ПУТІНСЬКА ПРОПАГАНДА. ІСТОРИКО-КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ	61
Аліна МАЛОРОД РОСІЙСЬКА АРМІЯ – РЕПЛІКА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ: НА ПРИКЛАДІ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ОБЛІКУ ВТРАТ	74

Олександр ЛИСЕНКО РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК РОСІЙСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ	87
Світлана ДЕМЧЕНКО ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ. З ДОСВІДУ ЖИТЕЛІВ КИЇВЩИНИ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ	93
Валерій ТОМАЗОВ НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: РУМЕЇ ТА УРУМИ	105
Володимир РУГАЛЬ ВІЙНА З ПАМ'ЯТТЮ: ЗНИЩЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ АРМІЄЮ ПАМ'ЯТНИКІВ НА ОКУПОВАНИЙ ТА ПРИФРОНТОВІЙ ТЕРИТОРІЯХ	115
Ірина КОЦАБ'ЮК ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ – ГЕРОЇ УКРАЇНИ: МУЗЕЙНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ВІЙНИ)	128
Богдан ЗЕК ВОЛИНЯНИ – УЧАСНИКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ – ГЕРОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАГОРОДЖЕНЬ 2014–2022 рр.)	141
Данило ГРЕГУЛЬ УКРАЇНСЬКА БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ КАРИКАТУРИ ХХ–ХХІ ст.	155
Світлана ДАЦЕНКО МУЗЕЙ ВІЙНИ: ДОСВІД ОПЕРАТИВНОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ	162

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ

Шановні колеги! Дорогі друзі! Сьогодні, перед знаковою датою – Днем пам'яті та примирення, який символізує закінчення Другої світової війни в Європі, – Музей започатковує нову традицію: проведення наукової конференції, присвяченої воєнно-політичним аспектам боротьби українського народу в ХХ–ХХІ ст. за свободу та державну незалежність.

Розглядаючи події довгого та кривавого, і для України також, ХХ ст. ми вкотре по-новому дивимося на події Визвольних змагань 1917–1921 рр. та українського визвольного руху середини століття, на окремі епізоди Першої та Другої світових війн. Перед нами рельєфно проступає драма бездержавного народу, який – спроба за спробою – намагався вирватися з імперських лещат і стати в один ряд зі своїми успішними в державному будівництві сусідами. Але гігантські сплески ентузіазму в боротьбі за незалежність чергувалися з довгими періодами забуття. Відчайдушно сміливі, але фатально невдалі визвольні змагання українського народу в ХХ ст. залишили по собі десятки тисяч могил, злобу, розчарування, гіркоту поразок, образу на байдужість «цивілізованого» світу. Лише в 1990-х рр. Україна стала вільною, але й по тому ще довго перебувала в тіні російських економіки, політики і, зрештою, історії також.

Розв'язання російської агресії проти України у 2014 р. та широкомасштабне вторгнення у 2022 р. кардинально змінили питання історичної інтерпретації початку та середини ХХ ст., які стоять перед нами. Російська версія, насаджувана й дотепер на окупованих територіях Донбасу та Криму, яка опирається на міфи «імперіалістичної Першої світової» чи «Великої Вітчизняної війни», одномоментно зійшла нанівець в українському історичному дискурсі. Сьогодні ми щораз більше вчимося казати на біле – «біле», а на чорне – «чорне». Міфи, в яких, говорячи про минуле, проєктували сучасність; у яких роль «нацистів» відводили всім, хто був не згоден із наративами Кремля, для більшості українців почали розвіюватися, мов туман.

¹ САВЧУК ЮРІЙ – генеральний директор Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, кандидат історичних наук

Як і в попередні періоди, агресія північно-східного сусіда, стала причиною появи десятків, сотень, тисяч могил тих, хто став на захист своєї Батьківщини, своїх життєвих цінностей. Як і раніше, московський агресор убиває за мову, відмінну від його власної; за церкву де славлять Бога, а не супостата; за бажання бути вільним.

Неспровокований напад Росії на Україну руйнує всю міжнародну безпекову систему, піддає сумніву верховенство права. Перед цивілізованим світом постало надскладне завдання – зберегти силу Права й оберігати його від права Сили. Адже безнаслідкова агресія проти суверенної держави може спровокувати й інших, хто ладен спиратися лише на кількість власних багнетів і танків чи наявність ядерного арсеналу.

Хочу згадати слова, які приписують Наполеонові Бонапарту: «Без хорошого постачання будь-яка військова кампанія приречена». Під час Перших і Других визвольних змагань Україна залишалася сам на сам зі своїми ворогами. І цілком прогнозовано покидала поле бою переможеною. Нині у світі функціонує і постійно зростає потужна проукраїнська коаліція, дії якої спрямовані на всебічну допомогу нашій державі. Результати її роботи ми вже бачили торік, коли за підтримки демократичного світу Збройні сили України вирвали з російської окупації терени Київщини, Чернігівщини, Харківщини, Правобережної Херсонщини. Нині наша країна робить неймовірні зусилля, щоб закінчити деокупацію своїх територій і завершити війну підписанням переможного миру. Ми тепер не самі протистоїмо імперським апетитам!

Шановні учасники конференції, друзі! Сьогодні ми говоритимемо про три етапи нашої боротьби за незалежність упродовж останніх ста років. Про поразки і перемоги. Перед нами стоїть важке завдання: неупереджено трактувати, об'єктивно висвітлювати різні, хоч би якими болючими вони були, сторінки історії. Зичу успіху всім нам у цьому. Зичу всім нам плідної роботи сьогодні.

Слава Україні!

ЧОРТКІВСЬКА ОФЕНЗИВА ТА ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Вступ. Актуальність обраної нами теми статті пояснюється насамперед сучасною російсько-українською війною, яка є логічним продовженням багатолітньої імперської політики Росії щодо України та українського народу. Зазначимо, що в умовах нелегких випробувань для кожної нації особливо важливим є звернення до власного історичного досвіду боротьби за незалежність. Саме він, з одного боку, дає змогу винести відповідні історичні уроки та зробити висновки, з іншого – слугує своєрідним джерелом натхнення і вселяє віру в майбутню перемогу над ворогом. Що ж до української історії, то тут особливо цінним є досвід перемог народу в боротьбі за свою незалежність – з огляду на особливості історичного розвитку, що пов'язаний із довготривалим бездержавним статусом. Однією з яскравих сторінок нашої боротьби є Чортківська офензива (прорив), проведена частинами Української Галицької армії (далі – УГА) в період від 7 до 28 червня 1919 р.

Із військово-стратегічного погляду ця операція є черговим свідченням того, як завдяки вмілому стратегічно-тактичному плануванню, вдалій організації та координації дій підрозділів, а також високій мотивації та моральному духу УГА вдалося розгромити численнішого і краще озброєного противника в особі польської армії, змусивши її відступати.

У нинішніх умовах російського широкомасштабного вторгнення, коли сучасна українська армія здобуває перемоги над агресором, який значно переважає її за чисельністю як живої сили, так і технічного оснащення, досвід Чортківської офензиви набуває особливої актуальності й військово-політичного значення.

Історіографія дослідження. Чортківська офензива завжди була в об'єктиві наукового вивчення. Але ретельне вивчення історіографічної бази дає підстави

¹ ЦАПКО ОЛЕГ – провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Інституту всесвітньої історії НАН України, кандидат історичних наук, доцент.

для висновку, що наукові розвідки із цієї проблеми стосувалися переважно окремих аспектів воєнної операції. Зазвичай перші дослідження щодо Чортківської офензиви здійснювали історики з української діаспори. Так, у 1953 р. в м. Мюнхен була перевидана брошура «Чортківська офензива», автор якої подав опис початкового етапу цього прориву [19].

У 1968 р. вийшла праця Л. Макарушки «Чортківська офензива» [13]. Цей дослідник намагався дати характеристику основним етапам бойової операції. Цінним у його праці є те, що під час її написання були максимально використані спогади учасників тодішніх подій. Але з об'єктивних причин у роботі відсутні архівні джерела.

Окремо серед історіографічних праць слід виділити розвідку польського історика М. Клімецького «Czortków 1919», яку він видав у 2000 р. [20]. Її позитивною рисою є те, що автор залучив широке коло архівних джерел. Але в роботі простежується певна упередженість у ставленні дослідника до самого факту Чортківської офензиви, яку від розглядає насамперед у контексті липневого наступу польських військ, применшуючи тим самим її військово-політичне значення. Крім того, автор обмежив коло порушених проблем і глибину їх розгляду.

Серед сучасних вітчизняних досліджень з історії Чортківської офензиви слід виділити монографію М. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» [11]. Дослідник намагався дати відповідь на одне з найбільш дискусійних питань, а саме: від кого виходила ідея і хто був основним розробником Чортківської офензиви. На думку історика, це була ідея групи старшин 2-го корпусу, яка згодом здобула підтримку полковника В. Курмановича та командувача УГА генерала О. Грекова.

Утім, на особливу увагу серед сучасних наукових досліджень заслуговує двотомна праця О. Дедика «Чортківська офензива» [7]. Автор на основі залученої широкої джерельної бази здійснив повноцінне комплексне дослідження військової операції, звертаючи увагу на її найпроблемніші моменти.

На сьогодні у зв'язку з російсько-українською війною, що триває, постала необхідність по-новому осмислити й оцінити Чортківську офензиву, її основні здобутки та значення для дальшого розвитку українського опору агресорові.

Виходячи із зазначеного, автор статті поставив собі за мету дослідити хід військових дій Чортківської операції з позиції сучасних проблем та викликів для української держави та її народу. На виконання поставленої мети ми намагатимемося вирішити такі завдання:

- дослідити основні політичні та військові передумови Чортківської офензиви;
- дати характеристику її основним періодам;
- визначити основні військово-тактичні та стратегічні чинники, які посприяли перемозі УГА;
- з'ясувати військово-політичне значення Чортківської офензиви в контексті сучасної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. 1917–1920 рр. у вітчизняній історії трактуються як період української революції. Лютнева революція 1917 р., знищивши російське самодержавство, відкрила перед національним рухом на східних землях перспективу побудови української держави. У 1918 р., в ході так званого Листопадового зриву, активізувався державотворчий процес і на західноукраїнських

землях, у результаті чого 13 листопада було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР).

Однак довготривалий бездержавний період українського народу виявив усі вади тодішнього українського національного руху. Відомий український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький зазначав із цього приводу, що майже неподільна гегемонія соціалізму в 1917 р. віддзеркалювала політичну незрілість тодішнього українства [12, 47]. Причини цього, на думку науковця, крилися в «надмірній молодості провідників», відсутності європейського досвіду парламентської та законодавчої практики, «військовости й фінансів» [12, 70].

Незрілість українського руху проявлялась і у вирішенні національного питання. Діячі українського національного руху Наддніпрянщини майже до початку 1918 р. вбачали майбутнє української державності в національно-територіальній автономії у складі федеративної Росії. В. Винниченко із цього приводу писав: «Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулися рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих самостійників, або людей занадто вже хворобливо пройнятих національним чуттям» [4, 43].

У свою чергу, діячі Західної України, хоч і розуміли необхідність об'єднання з Україною Східною, намагалися завжди триматися відособлено, часто не сприймаючи соціалістичних симпатій наддніпрянців. Яскравою сторінкою в цих взаєминах стало проголошення на Софійській площі в м. Київ 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР та ЗУНР.

Також серйозною складністю для національно-визвольного руху стало те, що українці змушені були виборювати незалежність, воюючи із силами трьох своїх ворогів, які мали перевагу, а саме російських більшовиків, білогвардійців А. Денікіна та польських військ. Кожна із цих сторін становила серйозну небезпеку. Тому на весну 1919 р. українські сили опинились у досить складній ситуації, будучи затиснуті біля м. Чортків на південному сході Галичини в «трикутнику смерті» [18, 403].

Загалом кожна з перелічених вад українського національного руху давалася взнаки протягом усього періоду національної революції.

Особливо складною виявилася ситуація на українсько-польському фронті в Галичині, де на середину травня 1919 р. польська армія зуміла переламати хід подій на свою користь. 14 травня 1919 р. польське військо, зміцнене двома дивізіями зі складу сформованої у Франції армії генерала Юзефа Галлера (Józef Haller), атакувало українські позиції на фронтівій ділянці між м. Львів та р. Прип'ять. Через два дні нечисленні підрозділи Армії УНР капітулювали м. Луцьк. Поразка наддніпрянців відкрила польським військам шлях для глибокого обходу правого флангу УГА, змусивши її 1-й корпус під командуванням підполковника О. Микитки залишити свої позиції на р. Західний Буг поблизу м. Сокаль і відступати в південно-східному напрямі [5, 23].

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що 24 травня того самого року в спину УГА вдарило румунське військо, яке досить швидко окупувало Покуття з його основними містами – Коломиєю і Снятином.

За таких обставин перед військово-політичним керівництвом Західної області УНР (ЗО УНР – так від 22 січня 1919 р. офіційно іменувалася колишня ЗУНР) постало питання щодо дальших дій. Тогочасна логіка керівництва ЗО УНР на чолі з Є. Петрушевичем виходила з того, що у зв'язку з нестачею

зброї та боеприпасів, а також утратою основної частини території українські війська неспроможні здійснювати активні наступальні операції. У зв'язку із цим галицькі керманічі розглядали три варіанти дій, а саме: капітуляцію; перехід за р. Збруч та об'єднання з військами Директорії УНР для продовження боротьби проти російських більшовиків; об'єднання з більшовиками для спільних дій проти поляків [10].

Із трьох варіантів насамкінець було вибрано другий. Уряд і командування переїхали з м. Станіслав (нині – м. Івано-Франківськ) до м. Бучач, де 27–28 травня 1919 р. у василіянському монастирі відбулася спільна нарада. Її учасники ухвалили рішення захищати територію Галичини до останньої можливості [6, 15].

На той час УГА налічувала 13 тис. багнетів і шабель та 186 гармат. Але саме тоді їй на допомогу прийшли збройні підрозділи Директорії, які відтіснили більшовицькі війська від р. Збруч, і тим самим вивільнили УГА з «трикутника смерті». У свою чергу, окрилене попередніми успіхами польське командування, вважало, що УГА не скоро оговтається від попереднього розгрому й тому не становить якоїсь серйозної загрози. Отож поляки вирішили перекинути значну частину своїх військ на північ, а саме на територію Волині для дій проти більшовиків. Усе це сприяло тому, що Галицька армія, як зазначає О. Дедик, в один момент перетворилась із «зацькованого зайця» на «розлюченого тигра» [7, 31].

Крім того, з огляду на складність ситуації постала гостра потреба заміни командувача УГА генерала В. Омеляновича-Павленка на більш дієвого й досвідченого командувача, яким був генерал О. Греков.

Говорячи про планування Чортківської офензиви, слід зазначити, що серед дослідників немає усталеної думки щодо того, хто ж був ініціатором цієї наступальної операції. На думку дослідника О. Дедика, ідея виникла, так би мовити, знизу, а саме на зустрічі старшин 3-ї та 7-ї бригад ГА, яка відбулася 4 червня 1919 р. Її натхненником був отаман А. Бізанц (виходець із німецьких колоністів, випускник Львівської школи кадетів), який на той час обіймав посаду командира 7-ї бригади. Старшинам вдалось переконати в доцільності наступальної операції державного секретаря (міністра) військових справ ЗО УНР полковника В. Курмановича. Відтак 7 червня 1919 р. був підготовлений наказ про наступ – із метою відбити щойно захоплене поляками м. Чортків. Цю дату і прийнято вважати початком Чортківської офензиви [7, 73].

Наступ УГА на м. Чортків здійснювався двома групами вздовж берегів р. Серет. Ударна західна група складалась із 3-ї та 7-ї бригад 2-го корпусу УГА. Її лівий фланг прикривала 2-га бригада 3-го корпусу. Допоміжна або східна група, яка наступала лівим берегом, складалась із підрозділів 1-ї бригади Українських січових стрільців (УСС) та 10-ї бригади. Успіхові наступу сприяв і той факт, що командування УГА зуміло створити значну перевагу на напрямі головного удару, де 3200 українським багнетам протистояло лише 800 польських. Ще більшою була перевага в артилерії, оскільки проти єдиної польської батареї діяло 18 батарей УГА [8, 4].

Першим успіхом, який коштував українцям лише кількох поранених, стало визволення наприкінці дня 7 червня містечка Ягільниця. Звістка про успішний штурм відразу позитивно позначилась на моральному та бойовому стані бійців УГА, які були деморалізовані попередніми відступами. Увечері

8 червня після запеклого бою, який тривав під зливою весь день, українські війська визволили м. Чортків. У ході цієї операції підрозділи УГА здобули великі трофеї. Зокрема, ними була захоплена польська батарея, а саме 4150-мм гаубиці із 500 снарядами, 52 кулемети, 120 гвинтівок та 50 тис. набоїв [9, 1].

Окрилене першим успіхом, командування УГА розпочало підготовку другого етапу наступальної операції. На початку генерал М. Омелянович-Павленко, який на той час іще керував військами, розраховував відкинути поляків до р. Золота Липа, після чого укласти з ними перемир'я і скерувати Галицьку армію проти більшовиків. Утім, визволення м. Чортків збадьорило українців Галичини, і вже нове командування УГА ухвалило рішення наступати аж до р. Сян, витіснивши тим самим із більшої частини Галичини польські війська. У цей час УГА отримала значне поповнення в особі добровольців, що дало їй змогу розпочати формування ще двох корпусів (на додачу до трьох наявних) і десяти бригад. Крім того, новопризначений 9 червня 1919 р. командувач генерал О. Греков здійснив цілу низку реорганізаційних змін у діяльності УГА з метою покращення її боєздатності. Для початку ним була оптимізована структура керівної ланки, або Начальної команди Галицької армії (НКГА). Тепер керівнику штабу армії безпосередньо підпорядковувалися три структурні підрозділи, а саме:

- оперативний штаб;
- головний референт фронту;
- команда етапу армії [12, 70].

Розробкою військових операцій і здійсненням безпосереднього керівництва бойовими діями займався оперативний штаб. До його складу входили оперативний, розвідувальний та картографічний відділи, відділ зв'язку, телеграфний, залізничний та самохідний референти [15, 38].

Особливо важливою була нова посада головного референта фронту. Її запровадження звільняло керівника штабу армії від координації роботи кільканадцяти референтів із різних напрямів. Тепер усі вони підпорядковувалися головному референту.

Основними функціями команди етапу армії були: мобілізація та військова підготовка мобілізованих; збір зброї; залучення місцевого населення до виконання обов'язкових робіт, відправка в тил полонених тощо. Щоправда, згодом, переконавшись у її неефективності, О. Греков ліквідував цю структуру й передав її функції команді запілля [2].

Паралельно з реформуванням НКГА О. Греков розпочав уніфікацію структури УГА. Насамперед він узявся за скорочення тилових служб та установ, оскільки вважав їхню чисельність зовеликою, що, з одного боку, ускладнює систему управління ними, а з іншого – зменшує мобільність і маневреність самого війська. Окрім того, через гостру нестачу зброї командувач наказав усю наявну в обозі зброю віддати військовим підрозділам.

Водночас із метою ефективнішого постачання армії під час бойових дій була створена Команда запілля, про яку ми вже згадували [16, 78].

Реорганізовуючи УГА, О. Греков добре розумів значення бойового та морально-патріотичного духу у військах. Задля його підняття у військових частинах запроваджувалася нова система організації підрозділів, ядром яких ставали загартовані боями ветерани, спеціально для цього виділені з фронтових одиниць. Саме вони показували молодим бійцям приклади військової та моральної дисципліни, а також ділилися бойовим досвідом.

Піклуючись про збереження й даліше піднесення патріотичного пориву, командувач звертав особливу увагу також на моральний стан армії. У перший день свого перебування на посаді, а саме 9 червня 1919 р., в наказі військам він оголосив війну грабункам і безчинствам: «Пам'ятайте, що воюємо з ворогом у чесному бою, а мирних жителів, якої б вони народності не були, не ображати і не грабувати під загрозою найсуворішої кари» [12, 70].

Усі ці нововведення загалом сприяли суттєвому підвищенню боєздатності УГА.

Стосовно дальших бойових дій Чортківської офензиви слід зазначити, що успіх 8 червня мав локальний характер, оскільки УГА спромоглася розгромити лише два польські батальйони, але їй протистояло ще 24 батальйони двох дивізій загальною чисельністю 12,7 тис. багнетів. При цьому польське командування докладало значних зусиль, щоб відбити м. Чортків. 10 червня 1919 р. на полях між р. Серет і Стрипа розгорілися зустрічні бої між підрозділами польської 4-ї піхотної дивізії та 2-го і 3-го корпусів Галицької армії. Під час цих боїв, як зазначали їх учасники, «частина наших підрозділів зазнала значних втрат і поспіхом відступає на лінію Стрипи» [2]. Однак уже 11 червня українці відбили м. Бучач, а згодом відкинули 4-ту польську дивізію з лінії р. Стрипа. У бойових порядках польського Галицько-Волинського фронту виник розрив. Скориставшись цим, збройні підрозділи 1-го корпусу УГА, 12 червня розпочали повномасштабний наступ, у результаті якого було звільнено м. Тереховля. О. Дедик так характеризує наслідки цих переможних боїв: «Вояки усіх трьох корпусів ГА відчували смак перемог, скинувши зі своїх плечей тягар минулих поразок» [7, 33].

Перші успіхи УГА під м. Чортків, Бучач і Тереховля створили вигідні умови для дальшого розвитку наступу. Але тоді постало питання, яке стосувалося кінцевої мети офензиви. На перший погляд, найпривабливішою політичною ціллю було визволення столиці ЗО УНР м. Львів. Однак генерал О. Греков чудово усвідомлював, що навіть за умови здобуття міста в УГА на той час не було ні сил, ні ресурсів, щоб утримати його у своїх руках. Тому на засіданні штабу УГА було ухвалено рішення, що наступ на м. Львів матиме допоміжний характер – із метою ввести в оману польське командування. Основний удар українських військ належало спрямувати на форсування р. Дністер, задля виходу до кордону з дружньою Чехословаччиною. Це дало б змогу отримати боеприпаси, харчові продукти та інші засоби, необхідні для продовження збройної боротьби. До того ж стратегічно важливим для УГА було заволоння дрогобицькими нафтопромислами [5, 47].

Дні від 15 до 24 червня вважаються періодом найактивніших наступальних дій УГА та її найбільших перемог. Так, 15 червня, розвиваючи свій наступ, українські війська визволили м. Тернопіль. Утім, завдати вирішальної поразки полякам не вдалось, бо їхні дві дивізії спромоглися вийти з-під загрози повного оточення і знищення. Але в ході визволення м. Тернопіль УГА здобула величезну кількість трофеїв, зокрема 3 тис. гвинтівок, 15 вагонів гарматних снарядів, продуктіві склади тощо. До того ж із військово-стратегічного погляду визволення м. Тернопіль означало ліквідацію загрози північному флангові УГА. Тепер вона не мусила наступати у двох розбіжних напрямках, а всі три її корпуси рухались на захід.

Упродовж 14–21 червня тривала битва під м. Бережани, в якій підрозділам 1-го і 3-го корпусів УГА протистояли значні польські сили, зокрема свіжа

дивізія генерала Л. Желіговського, яка прибула з Румунії. Зрештою, намагаючись уникнути оточення, польські війська в ніч із 20 на 21 червня покинули м. Бережани [7, 73].

Окрім того, збагнувши реальну перспективу втрати м. Львів, польське командування почало укріплювати підступи до нього й перекидати резерви, зосереджуючи їх у районі міста.

Отже, задум генерала О. Грекова спрацював: противник був уведений в оману щодо напрямку головного удару, залишаючи осторонь ключовий для УГА напрям на Миколаїв – Стрий.

23 червня 1919 р. до м. Львів прибув очільник польської держави Юзеф Пілсудський. Його поява позитивно вплинула на бойовий дух польських вояків. До того ж 25 червня глави урядів держав Антанти під приводом боротьби проти «більшовицьких банд» дали дозвіл Польщі на бойові дії в Галичині аж до р. Збруч [1, 7–9].

Це розв'язувало руки польському командуванню у справі використання проти УГА військових з'єднань, сформованих і озброєних із допомогою Антанти. Але українці й надалі наступали. Так, 1-й та 2-й корпуси УГА, відповідно до отриманих наказів, мали відкинути противника від шосе Перемишляни – Рогатин і відкрити собі зручний шлях до р. Дністер. 3-й корпус продовжував наступ до переправ у м. Миколаїв.

23–24 червня найуспішніше розвивалися події на південному фланзі, в районі м. Рогатин, де 2-га, 8-ма й 11-та бригади УГА витіснили противника з його позицій на р. Гнила Липа й вийшли до р. Свірж.

Ці перемоги виявилися останніми для УГА в ході Чортківської офензиви.

Під час дальших бойових дій вона дедалі гостріше відчувала нестачу боеприпасів, навіть під час битви за м. Бережани стрільцям часто доводилося йти в наступ, маючи лише по 10–20 набоїв. А поляки безперервно підтягували резерви. Після прибуття з-під німецького кордону 6-ї дивізії стрільців та деяких інших частин їхній Галицько-Волинський фронт налічував 38,6 тис. багнетів, у Галицькій армії їх було вдвічі менше – тільки 18 тис. [3, 145]. Не такою значною була перевага поляків у кулеметах (797 проти 500) і гарматах (207 проти 177), однак, на відміну від УГА, вони не відчували браку набоїв [17, 270].

Вирішальною датою для долі Чортківської офензиви стало 28 червня. Обидві сторони на цей день планували наступальні дії, які вилились у цілу низку зустрічних боїв. На переважній більшості ділянок ініціативу захопили поляки. Це означало кінець українського наступу. Галицька армія почала відходити до р. Збруч. Бої тривали ще понад два тижні, та вже не могли кардинальним чином вплинути на результат.

Висновки. Незважаючи на те що Чортківська офензива не увінчалася успіхом, її значення є надважливим. Саме завдяки їй УГА ще дужче зміцніла, набула безцінного військового досвіду й стала більш загартованою. Чортківська офензива довела спроможність українців боронити свою незалежність, їхню відвагу та хоробрість. Усе це стало прикладом для наступних поколінь борців за незалежність України.

Чортківська офензива підняла авторитет української армії не лише серед українців, а й у середовищі польського командування, яке почало дивитися на український національний рух по-іншому. У квітні 1920 р. між Україною та Польщею було підписано Варшавський договір, у результаті якого дві

ворогуючі держави перетворювалися на союзників у боротьбі зі спільним ворогом – російськими більшовиками.

Із цього приводу польський дослідник М. Клімецький зазначав: «Переможний, хоча порівняно короткий, марш Галицької армії на захід мав натовість величезне значення для процесу формування української нації. Чортківська офензива з її блискучими успіхами створила новий, привабливий для українського суспільства образ жовніра УГА. Без цього війна 1918–1919 рр. увійшла б до історії українського війська лише як низка наступальних і оборонних операцій, позбавлених блиску великих перемог» [20, 217].

Зі свого боку додамо, що саме Чортківська офензива вивела український національний рух із тогочасної кризи й тим самим дала змогу продовжити боротьбу українців за свою незалежність іще на півтора року – до кінця 1920 р.

Джерела та література:

1. Базалінський А. Чортківська Офензива, або Славне двадцятидення (7 червня – 27 червня 1919 року). – Чортків, 2002. – 22 с.
2. Бачинський В. Чудо чи подвиг стратегії? До питання про Чортківську офензиву // Новий час. – Львів, 1936. – Ч. 24. – 1 лютого.
3. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.
4. Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. – Ч. 1. – К., 1991. – 378 с.
5. Грабовський С. Олександр Греків: генерал, якому не дали створити армію // Універсум. – Львів, 2004. – Ч. 3–6 (125–128). – С. 46–48.
6. Греков О. Доповнення до брошури «Чортківська офензива» // Вісті. – Мюнхен, 1957. – Ч. 7–10 (78–81). – 47 с.
7. Дедик О. Чортківська офензива. – Частина 1. – 2-ге виправлене видання. – Львів: Астролябія, 2015. – 232 с.
8. Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис «Червона калина». – Львів, 1931. – Ч. 1. – С. 4–9.
9. Крезуб А. Нариси історії українсько-польської війни 1918–1919 рр. Друге видання. – Нью-Йорк, 1966. – 245 с.
10. Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Літопис «Червона калина». – Львів, 1934. – С. 3–6.
11. Литвин М. «Українсько-польська війна 1918–1919 рр. (Нові погляди на старі проблеми). – Львів, 1998. – 478 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. – Т. 2. – К. 1994. – 234 с.
13. Макарушка Л. Чортківська офензива // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 6–63.
14. На народній службі. – Дітройт, 1958. – 67 с.
15. Науменко А. Чортківська наступальна операція Галицької Армії у червні 1919 року // Воєнна історія. – К., 2008. – Ч. 6 (42). – С. 32–41.
16. Станіміор. О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. – Торонто, 1968. – 257 с.
17. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. IV // Вінніпег, 1968. – 313 с.
18. Шухевич С. Споми́ни з УГА. – Львів, 1929. – 457 с.
19. Я.Т.М. Чортківська офензива. – Мюнхен, 1953. – 37 с.
20. Klimecki M. Czortków 1919. Warszawa. 2000. 220 s.

ФОТОАРХІВ МАРІЇ ВОВК ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР В ЕМІГРАЦІЇ

Музей гетьманства увійшов у коло українських музеїв майже з перших років відродження незалежності. Заявивши про свою основну ідею – висвітлення історії української державності, він викликав зацікавлення серед української діаспори. Після відвідин культурного закладу й ознайомлення з його діяльністю її представники сприйняли його як гідне місце збереження пам'яті про своїх рідних, які боролися за самостійну Україну на початку ХХ ст. До музею почали надходити матеріали вояків Армії УНР, діячів Української Держави, прихильників Директорії.

Одним із фондоутворювачів музею був Павло Лимаренко з м. Філадельфія (США), син підполковника Армії УНР Данила Лимаренка, ініціатор створення Товариства нащадків української національної революції, секретар і голова Об'єднання прихильників Державного центру УНР, заступник голови Уряду УНР в екзилі, голова Української Національної Ради, багаторічний редактор газети «Мета». Він мав тісні знайомства з багатьма колишніми вояками Армії УНР та їхніми родинами. А із сестрою-жалібницею Армії УНР, учасницею Першого зимового походу Марією Вовк-Урбан іще й товаришував. Тому жінка, не маючи сім'ї, визначила Павла Лимаренка розпорядником свого майна після смерті й заповіла передати власний архів одному з українських музеїв [9, 46]. Цей заповіт свідчить про ідею, з якою Марія Олександрівна пройшла весь свій життєвий шлях, – повернутися в Україну.

У 1973 р. виконати заповіт було неможливо, адже в радянській Україні музеї були носіями комуністичної пропаганди. Тому матеріали Марії Вовк-Урбан зберігалися більш ніж 20 років у Павла Лимаренка й лише за незалежної України її архів потрапив до Музею гетьманства. Процес передання відбувався в кілька етапів: спочатку Павло Данилович особисто привозив документи, а пізніше надсилав поштою. Незадовго до його трагічної загибелі до музею

¹ БЕВЗ ЛЮДМИЛА – заступник директора з наукової роботи Музею гетьманства, кандидат історичних наук.

надійшли великий фотоархів та гаманець із квитанціями різних членських внесків, здійснених Марією Вовк-Урбан [5, 393].

Марія Вовк-Урбан (1892–1973 рр.) – сестра-жалібниця Армії УНР, учасниця Першого зимового походу, кавалер Залізного хреста і Хреста Симона Петлюри. Її біографія відома лише за невеликими енциклопедичними замітками й свідченнями Павла Лимаренка [4; 6]. Фотоархів розкриває незнані сторінки життя Марії Олександрівни й розповідає про умови повсякдення українців у еміграції, показує їхню громадсько-політичну діяльність.

Фотоархів охоплює життя Марії Олександрівни в 1910–1970 рр. Світлина було розкладено по старих конвертах із підписами «Каліш», «Холм», «Німеччина – Neu Ulm», «Байройт», «США». Виходячи з відомих біографічних даних Марії Вовк-Урбан, їх можна поділити на кілька умовних хронологічно-територіальних груп: одні – зроблені в Україні, інші відображають життя Марії в еміграції в Польщі, ще інші – перебування в таборах «ді-пі» в Німеччині та емігрантське життя в США.

У цій збірці, крім фото, на яких зображена Марія Вовк-Урбан, є багато світлин інших людей, які вони подарували їй на згадку. Цікавими й інформативними видаються дарчі написи: якщо на фото польського періоду до Марії Олександрівни звертаються «пані генералова», то вже німецького – «тьотя Маруся». Фото дають достатньо інформації для того, щоб реконструювати життя Марії Вовк, її діяльність, інтереси, оточення. Звісно, що на них повсякдення жінки не відображене цілком, але видно, як вона вдягалася, бачимо елементи інтер'єру її житла, її фізичний і відповідно емоційний стан.

У першій групі світлин, що відображає життя Марії Олександрівни в Україні, – лише два зображення: 1910 і 1919 рр. Перше фото обрізане, зі слідами клею на звороті, що свідчить про його зберігання в альбомі. На ньому – юна дівчина; відповідно до посвідчення особи для іноземця Марії Вовк, яке зберігається в Музеї гетьманства, тут їй 17 років. Марія народилася 25 січня (за ст. ст.) 1892 р. в м. Київ у сім'ї Олександра Урбана. У біографічній довідці, складеній Павлом Лимаренком, зазначено, що саме в 1910 р. вона стала членкинею українського клубу «Родина», де виконувала різноманітні завдання.

Друга світлина, де Марія Урбан зображена з хлопцем і дівчиною, які читають книжку, має зафіксовані дату й місце створення: 7 жовтня 1919 р., с. Нараївка (нині – Гайсинського району, Вінницька область). У 1919 р. саме на території Поділля активно діяла Армія УНР, у лавах якої і перебувала на той час Марія Урбан.

Із великої кількості світлин лише ці дві знайомлять нас із молодого Марією Урбан. І це не дивно, адже будучи сестрою-жалібницею при війську, вона мусила прямувати за своєю дивізією. В умовах війни зберігати особисті речі не завжди вдавалося, тим більше якщо потрібно було виконувати й розвідувальні завдання, до яких була залучена дівчина. Зокрема, Павло Лимаренко стверджував, що наприкінці 1920 р. вона отримала доручення від генерала Юрія Тютюнника – пробратися до м. Київ і дізнатися про долю вояків та старшин, захоплених у полон більшовиками.

У січні 1921 р. розпочалося Марієне життя в таборах інтернованих у Польщі. Цей період представлено двома особистими світлинами, де ми бачимо худу, виснажену молодую жінку та інтер'єр української таборової церкви

Марія Вовк-Урбан. 1921 р.

Генерал-хорунжий Андрій Вовк із дружиною
Марією Вовк та невідомою жінкою.
«Українська станиця» в м. Каліш, Польща. 1929 р.

Генерал Всеволод Змієнко, Марія Вовк-Урбан, невідома жінка та генерал Андрій Вовк.
«Українська станиця» в м. Каліш, Польща, 1925 р.

Родина генерала Михайла Садовського.
Поч. 1920-х рр.

Марія Вовк-Урбан, Ніна Янів, Фатіма Омелянович-Павленко в м. Каліш на громадському зібранні як представниці «Союзу українок». II пол. 1930-х рр.

Марія Урбан-Вовк на Святі весни з В. Островським, С. Шрамченком та О. Лютою. м. Холм, квітень 1942 р.

6-ї січової стрілецької дивізії. Світлина церкви датована 21 травня 1921 р. й має кілька написів на звороті, один із яких («Іконостас похідної церкви / 6-ї січової стрілецької Дивізії / Олександрів-Куявський. Польща») наклеєний на інший, що прочитується як «Українська Станиця / Каліш». Але за свідченнями о. Петра Білона вдалося встановити, що це зображення саме з Александрів-Куявського табору [2, 59–60]. Після висвячення на початку січня 1921 р. П. Білона на отця перші служби відбувалися в коридорі таборових помешкань, які вояки вичистили й оздобили ялинковими гілками, ними ж таки відгородили вівтар, а на стінах розвісили образи. За підтримки командира 6-ї січової стрілецької дивізії генерала Марка Безручка, стараннями технічного куреня дивізії коридор було переобладнано в церкву. А вже наприкінці лютого під керівництвом підполковника Володимира Бокітька й за його проектом будувався іконостас, образи якого писали урядовець Крушельницький, сотник Боровик, лікар Ковалкин. На Шевченківське свято, 9 березня, іконостас був створений лише частково, і навіть у момент відвідування табору головним отаманом Симоном Петлюрою та генералами Іваном Омеляновичем-Павленком і Володимиром Сальським, 5 квітня, церква ще не була облаштована остаточно.

Особисте життя Марії Вовк-Урбан розкривають перед нами світлини періоду перебування в «Українській станиці» в м. Каліш (нині – Великопольське воєводство, Польща), де від 1925 р. поруч із жінкою бачимо її чоловіка – генерала Андрія Вовка. Фотографій Андрія Михайловича в архіві одинадцять, серед них є одна зроблена ще в Україні. Подружжя Вовків сфотографовано в м. Каліш і на вулицях м. Варшава.

Андрій Вовк (3 жовтня 1882 р. – 11 лютого 1969 р.) – генерал-полковник Армії УНР. Брав активну участь в українізації військ у 1917 р. Від січня 1919 р. – помічник командира Окремого корпусу залізнично-технічних військ. Від грудня 1919 р. очолював 4-ту Київську дивізію Армії УНР, учасник Першого зимового походу. 1921 р. інтернований у Польщі, перебував у таборах у м. Александрів-Куявський та Каліш. У 1921–1922 рр. – військовий міністр уряду УНР в еміграції. У роки Другої світової очолював Провід української громади в Німеччині.

Як засвідчують фото, життєвий шлях Марії Вовк пролягав через такі міста: Каліш, Варшава, Холм, Новий Ульм, Байройт, Філадельфія. І всюди її оточувало багато друзів, людей, із якими вона мала добрі взаємини. Через світлини ми відчуваємо її любов до дітей, адже їй було подаровано багато фото з дітьми, підписаних на згадку: «Любій тьоті Марусі». Утім, власних нащадків подружжя Вовків не мало. Можливо, це й виявилось однією з причин розлучення, яке, найімовірніше, сталось у другій половині 1930-х рр. Останнє фото Андрія Вовка в архіві Марії Вовк-Урбан датоване 1937 р.

Тяжке воєнне, а потім таборове життя позначилося на здоров'ї Марії Олександрівни. Фотоархів розповідає, що в кожен із життєвих періодів вона проходила лікування в шпиталях. Утім, не зважаючи на власні негаразди, жінка віддавала весь свій час служінню українській громаді. Була активною членкинею «Союзу українок» у м. Каліш. Світлини представляють її на різних громадських зібраннях поряд із головою цієї організації – Фатімою Омелянович-Павленко, дружиною генерала Івана Омеляновича-Павленка, та Ніною Янів, дружиною підполковника Миколи Яніва, яка теж була сестрою-жалібницею Армії УНР. «Союз українок» спрямовував свою діяльність на підтримку жінок і дітей.

Не полишила громадської справи Марія Вовк-Урбан і в м. Холм, куди вона перебралася з початком Другої світової війни, щоб активно працювати на користь української громади. Оскільки німецька окупаційна влада дозволила українцям створювати громадські організації, організовувати національну освіту, розбудовувати культурно-освітні й церковно-релігійні організації, кооперативні спілки, свідомі українські діячі відразу взялися за роботу [7, 395]. Серед них була й Марія Вовк-Урбан. На світлині 1942 р. ми бачимо її поруч із директором музею М. Грушевського Володимиром Островським, очільником Українського допомогового комітету Святославом Шрамченком та дружиною холодноярського отамана Івана Лютого-Лютенка Ольгою Лютою на урочистому заході з промовами перед молоддю.

За кілька тижнів Марія Вовк-Урбан буде сфотографована серед групи українських культурно-освітніх громадських активістів. Декого з них вдалось ідентифікувати, це: Одарка Нижанківська – український хореограф, педагог, провідна балерина Львівського театру опери та балету; Катря Гриневичева – письменниця, активна діячка жіночого руху в Галичині; Михайло Карпишин – журналіст, редактор газети «Рідна земля»; Емма Сагуліна – акторка українського Драматичного театру Українського допомогового комітету в м. Перемишль.

Громадська діяльність Марії Вовк-Урбан у німецький період відображена на фото, зробленому у вересні 1949 р., де представлені члени «Союзу українок» у Німеччині з Байройтського відділу.

Серед добрих знайомих Марії Вовк-Урбан бачимо на світлинах і таких відомих військових діячів, як Всеволод Змієнко та Михайло Садовський.

Всеволод Змієнко (16 жовтня 1886 р. – 30 жовтня 1938 р.) – генерал-хорунжий Армії УНР. В українському війську з 1917 р. – як начальник штабу Одеської гайдамацької дивізії. На інтернування вийшов разом із 6-ю січовою стрілецькою дивізією – як начальник штабу. У 1922–1924 рр. викладав на академічних курсах Генштабу Армії УНР у м. Каліш, від 1927 р. – начальник секції розвідки і контррозвідки Штабу міністра військових справ Державного центру УНР в екзилі.

Михайло Садовський (29 липня 1887 р. – 29 грудня 1967 р.) – генерал-поручик Армії УНР, військовий історик. Від кінця 1917 р. – старшина Головної шкільної управи Генерального штабу, начальник персонального відділу канцелярії Військового міністерства УНР. Після інтернування Армії УНР у 1921 р. був співзасновником і членом Управи українського військово-історичного товариства, редагував щорічник «За Державність».

Світлини Марії Олександрівни з генералами Андрієм Вовком і Всеволодом Змієнком датовано 1925 р. – саме тим, коли в м. Каліш відбулося реформування Українського військово-історичного товариства, активними організаторами якого були обидва воєначальники.

Генерал-хорунжий Михайло Садовський теж був членом Українського військово-історичного товариства в Польщі. Наявність фотографічних зображень його та його родини в архіві Марії Вовк-Урбан свідчить про близькі й теплі стосунки між ними. Поміж світлинами зберігся лист Михайла Вікентійовича до Марії Олександрівни з привітанням на Великдень 1966 р. Фото доньки генерала з дарчим підписом «Дорогій Пані Марусі дарує свою / фотографію Женя, як іще / була маленькою – / велика Женя / Варшава дн. 9–VI–1935 р.» також свідчить про довгу родинну дружбу. Лист Союзу українських ветеранів

Л. Шумська з майором польської армії. м. Острогож, 1930-ті

Марія Вовк-Урбан із подругою. «Українська станиця» в м. Каліш, Польща, 1930-ті рр.

до Марії Вовк-Урбан, що зберігається у фондах Музею гетьманства, підтверджує, що саме активна участь Марії Олександрівни у висвітленні й збереженні пам'яті про визвольні змагання була тією справою, що об'єднувала інтереси її та генерала Михайла Садовського.

Релігійна тема для Марії Вовк-Урбан була важливою: це простежується у світлинах. На фото різних періодів життя ми бачимо церковних діячів у еміграції, як-от протоієрей Іларіон Бриндзан (дарчий напис 1932 р. зроблено в м. Каліш, де він певний час був священником церк-ви Св. Покрови). Панотець звертається до подружжя Вовків як до «високоповажних і дорогих», даруючи фото «на добру пам'ять», що свідчить про його тривале спілкування з ними, можливо, як із прихожанами церкви, які її підтримували.

Молодь Холмщини вітає представників УЦК та ЦДК під час свята передачі собору Різдва Пресв. Богородиці Української православної церкви. 19 травня 1940 р.

Українська капела бандуристів під керівництвом професора Костянтина Місевича. м. Холм, I пол. 1940-х рр.

На холмських світлинах – церкви й важливе для українців історичне місце – Данилова Гірка, стародавня резиденція Данила Галицького на Замковій горі, звідки й почалася розбудова міста в XIII ст. На фотографіях першої половини 1940-х рр. бачимо церкву Св. Івана Богослова, дзвіницю церкви Різдва Пресв. Богородиці, саму церкву Пресв. Богородиці. Данилова Гірка в 1940-х рр. стала місцем, що символізувало відродження релігійно-культурного життя українців. На одному з фото – захід, де зібралася велика кількість людей навколо священників, які проводять службу в цій місцині. Більше інформації вдалося встановити завдяки світлині з підписом «Холм. 19/V 1940 р. Собор», де зображені молоді чоловіки, вишикувані у дві колони по троє перед головою Українського центрального комітету Володимиром Кубійовичем. Так відбувалося свято передачі собору Різдва Пресв. Богородиці Українській православної церкві 19 травня 1940 р. (церква стоїть на вершині Данилової Гірки, і за часів князя Данила Романовича до неї була перенесена єпископська катедра). Для українців це було відновлення історичної справедливості, тож на свято зібралось багато людей. Лишень перед брамою церкви виструнчилося 300 юнаків, які вітали голову УЦК та місцевих голів УДК гучним вигуком «Слава!» [3].

У церкві Пресв. Богородиці 19 жовтня 1940 р. відбулось урочисте богослужіння, на якому було висвячено в архієпископи професора Івана Огієнка, а 26 жовтня він уперше проводив там службу в сані архієпископа Холмського і Підляського Української автокефальної православної церкви. Із родиною Митрополита Іларіона, зокрема з дітьми, Марія Вовк-Урбан підтримувала дружні стосунки. Це засвідчують наявні в колекції фото Домінікани Огієнко, дружини Митрополита, які подарував Марії Олександрівні Анатолій Огієнко на згадку про маму. З донькою Митрополита Лесею Марія не лише мала спільні фото, а й отримувала від неї певний час вітальні листівки, які дбайливо зберігала. Невеликі тексти на цих листівках показують тепле ставлення дівчини до «дорогої пані Вовк», до якої вона звертається із «сердечним привітом».

Від періоду перебування Марії Олександрівни в таборах «ді-пі» в Німеччині залишилися знімки із церковними служителями як із м. Новий Ульм, так і з м. Байройт (земля Баварія). На фото можна розглядити інтер'єри церков, зняті під час Служби Божої, як-от богослужіння єпископа Української автокефальної православної церкви Володимира або ж його зустрічі з громадою. У березні 1946 р. на соборі єпископів УАПЦ в м. Еслінген він був призначений духовним опікуном і керівником православної єпархії на півночі Баварії, з осідком у м. Байройт [1].

Починаючи з каліського періоду ми простежуємо захоплення Марії Вовк-Урбан мистецькими акціями українців. Зокрема, із часу життя в «Українській станиці» збереглося фото відомого оперного співака Василя Тисяка, який після свого концерту вручив його з дарчим написом подружжю Вовків «на милий вислів концерту в Каліші». Утім, не лише професійне мистецтво цікавило Марію Вовк, для неї були близькими й самодіяльні ансамблі. На одному з фото зображено в українських строях жіночий співочий гурт, учасницями якого були сестри Аня та Надя Філіпови, а також мати й донька Кирпи. Серед пізніших світлин, періоду життя в США, ми побачимо Марію Вовк-Урбан на весіллі Наді Філіпової, що свідчить про постійне підтримування зв'язків між ними.

Культурне життя холмського періоду представлене світлиною української капели бандуристів під керівництвом професора Костянтина Місевича. На фото бачимо трьох чоловіків і жінку, це: Дмитро Гонта – командир 2-ї батареї полку Чорних Запорожців, сотник армії УНР, бандурист; Маргарита Боно-Місевич – бандуристка, співачка, випускниця Київської консерваторії за класом фортепіано, виступала з хором Кирила Стеценка, а Микола Леонтович писав для неї обробки українських пісень; Костянтин Місевич – бандурист, який у 1917 р. був депутатом Центральної Ради, у 1940 р. організував клас бандури в українській гімназії в м. Холм і навчав молодь; Василь Штуль – учитель із Холмщини, член ОУН на псевдо «Чорнота».

У період таборів «ді-пі» також створювалися українські хори, адже багато музичної інтелігенції виїхало з України. Вони виконували важливу суспільну місію – гуртували розпорошену національну громаду, зберігали традицію хорового співу й пропагували українську музичну культуру. Серед фотографій із м. Байройт є зображення п'яти хорів, серед яких чоловічий хор, хор «Зелений Клин» і мішаний хор. Останній мав назву «Баян» і ним керував Іван Недільський – композитор, віолончеліст, педагог, один із засновників Українського музичного інституту Америки, автор хорових, сольних інструментальних творів. Крім того, він керував оркестром Театру ім. І. Тобілевича, писав пластунські пісні та духовну музику.

На більшості світлин артисти вбрані у вишиваний одяг. Традиція вишивання завжди залишалась одним із головних елементів української культури для емігрантів. Зокрема, на багатьох світлинах Марії Вовк-Урбан бачимо її саму як в українському одязі, так і під час вишивання, а в інтер'єрі її житла теж присутні вишиті елементи.

Фотоархів Марії Вовк-Урбан містить багато світлин із дарчими написами від молодих людей та зображень Марії Олександрівни з молоддю. Цікавим для нас є фото, подароване Л. Шумською (установити, хто ця жінка, не вдалося, але оскільки в архіві Марії Вовк-Урбан є ще одна її світлина – на лікарняному ліжку, – розуміємо, що вони товаришували). На фотографії бачимо дарувальницю та майора Війська Польського, ймовірно, Костянтина Смовського – полковника Армії УНР, генерал-хорунжого на еміграції. Світлина зроблена в м. Острог (нині – Рівненська обл.), де тоді дислокувався полк уланів, у якому й служив у 1930-х рр. Костянтин Смовський.

На світлинах із м. Холм Марія Олександрівна зображена з іншими людьми, особи деякого з них вдалося встановити, але більшості – ні. Ці фото розповідають про залучення Марії Олександрівни до культурно-просвітницької діяльності, а також до медичної справи, адже на багатьох світлинах вона вбрана в білий халат і на звороті окремих знімків бачимо відтиск штемпеля «Акушерка / М. Вовк-Урбан» (сам штампель теж зберігається у фондах Музею гетьманства). Акушерські курси Марія закінчила ще в м. Київ; із початком Першої світової війни вона працювала в київській лікарні, а пізніше – на румунському фронті. Серед варшавських фото є одне, де вона погрудно зображена в медичному одязі. Світлини 1940-х рр. теж підтверджують медичну професію Марії Олександрівни. У травні 1941 р. вона додатково пройшла санітарно-медичні курси, що зазначено у Свідоцтві Українського допомогового комітету в м. Холм. Але вже на той час вона працювала в шпиталі Св. Миколая, про що свідчать знімок, на якому Марія стоїть із монахинями біля ліжка

Марія Урбан-Вовк із групою жінок у лікарняній палаті. м. Холм, 20 лютого 1941 р.

Учениці гімназії в м. Холм. 5 травня 1942 р.

Спорт у гімназії м. Холм. 1942 р.

Марія Урбан-Вовк серед групи людей.
20 травня 1942 р.

«Союз українок» у Німеччині, відділ у м. Байройт. 4 вересня 1949 р.

хворого, та фото колективу цього шпиталю. Аналогічні світлини, що засвідчують професійну зайнятість Марії Вовк, представляють і байройтський період, але на них Марія Олександрівна переважно з дітьми й підписана саме як «медсестра».

Зберігала у своєму архіві Марія Вовк-Урбан і світлини з різних освітньо-культурних заходів, фото учнівських колективів гімназій та шкіл, як-от зображення професора, доктора філософії Українського вільного університету Д. Любича з учнями другого класу (1940/41 навчального року) 1-ї Української державної гімназії в м. Холм або старших учениць тієї самої гімназії у вишиванках у 1942 р. 1-ша українська державна гімназія відкрилася в м. Холм 1 вересня 1940 р. і розміщувалася в будинку колишньої духовної семінарії, де діяв музей із великою колекцією ікон та портретів уніатських єпископів.

У 1940-х рр. старші українці приділяли велику увагу вихованню молоді, проводили різні заходи за її участю – як у м. Холм, так і в таборі в м. Байройт. Після відновлення в 1945 р. активної діяльності «Пласту», в таборах «ді-пі» почали організовуватися пластові гуртки. Ілюстративними в цьому сенсі є два фото українських пластунів, які крокують великою колоною вулицями в Німеччині. Оскільки світлини зберігалися в конверті «Байройт», припускаємо, що на них пластуни з табору в цьому місті. Відомо, що там діяв пластовий гурток «Чорних Котів», були пластовий хор, пластовий кооператив [8, 268].

Останніми європейськими світлинами в збірці є фото із залізничного вокзалу 1950 р., підписані «До Америки». З американського періоду знімків значно менше, і вони мають більш приватний характер, це зображення близьких Марії Олександрівні людей. Але наявні в музеї документи свідчать, що в цей час Марія Вовк-Урбан була активною членкинею різних українських організацій, тому її світлина в однострої з нагородами представляє нам скромну й самовіддану жінку, яка все своє життя присвятила українській справі.

Отже, фотоархів Марії Вовк-Урбан не лише відображає особисті моменти власниці, а й ілюструє сфери зайнятості українців у організації та налагодженні життя в чужому краї. А той факт, що навіть при постійній зміні місця проживання Марія Олександрівна зберігала всі фото, свідчить про її пошану до людей, зображених на світлинах, які пройшли разом із нею важкий шлях еміграції.

Марія Вовк-Урбан. м. Філадельфія, Пенсільванія, США, 1969 р.

Джерела та література:

1. *Архієпископ УПЦеркви Володимир номер в Детройті // Свобода. – 1967. – 25 липня – С. 1.*
2. *Білон П. Спогади. Ч. 1. – Пітсбург, 1952. – 164 с.*
3. *Величаве свято Холмицини і Підляшшя // Краківські вісті. – 1940. – Ч. 41. – 22 травня. – С. 1.*
4. *Для енциклопедії українознавства // Наше життя. – 1957. – 10 листопада. – С. 14.*
5. *Крупник Л. Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті рр. XX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (2). – К., 2009. – С. 382–393.*
6. *Лимаренко П. Марія Урбан-Вовк // Дороговказ. Орган вояцької думки і чину. – 1966. – Ч. 10. – С. 18.*
7. *Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмськопідляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. – Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.*
8. *Субтельний О. Унікальна історія українського пластового руху. – Торонто, 2019. – 440 с.*
9. *Ярова Г. Щоб пам'ятала Україна. – Чернівці: Букрек, 2012. – 158 с.*

УДК 94:343.819(=411.16)](477.44)"1941/1944"(093)

Катерина БАРАНОВСЬКА¹

ТУЛЬЧИНСЬКІ ЄВРЕЇ В ТАБОРІ «МЕРТВА ПЕТЛЯ», с. ПЕЧЕРА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Локальний та особистісний вимір історії Голокосту й надалі є важливою, актуальною темою для України. Десятиріччя замовчування окремішності цієї трагедії з боку радянської влади створили білі плями й потребу дослідження, тому історії маленьких сіл та містечок залишаються маловивченими. Усноісторичні свідчення та інтерв'ю становлять собою цінні джерела для розкриття не лише окупаційних злочинів, а й повсякденного життя, способів виживання та психологічного стану євреїв упродовж Другої світової війни. На території колишніх райхскомісаріату «Україна» та дистрикту «Галичина» працюють учені з міжнародного проекту «Захистимо пам'ять», куди входять Український центр вивчення історії Голокосту та Український єврейський комітет. Населені пункти українських територій, які належали до «Трансністрії», довгий час залишалися маловивченими. У 2010-х рр. вінницька дослідниця, заступниця директора Державного архіву Вінницької області Фаїна Винокурова розпочала активно вивчати єврейські гетто й табори, що були підконтрольні румунській окупаційній владі [2; 3]. Нині, завдяки отриманому Національним музеєм історії України у Другій світовій війні фрагменту особистого архіву Володимира Литвинова, в минулому – почесного голови Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, доповнено й розширено уявлення про становище тульчинських євреїв у одному з найбільших таборів «Трансністрії» – «Мертва петля».

Під час опрацювання цього масиву матеріалів було проаналізовано 92 спогади жителів м. Тульчин про період румунської окупації та перебування в таборі. Усі документи датовані кінцем 1980-х – початком 1990-х рр. Період написання спогадів унікальний можливістю вперше відверто висловлюватися про травматичні події минулого, акцентуючи увагу саме на єврейському

¹ БАРАНОВСЬКА КАТЕРИНА – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії Визвольної боротьби та рухів Опору Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

досвіді виживання в роки Другої світової війни. Варто зазначити, що ці спогади, записані через пів століття після війни, попри свою помітну емоційність, ґрунтуються передусім на аналізі подій і систематичному викладенні матеріалу.

Усі вони містять інформацію, викладену основними блоками відповідно до запропонованих Володимиром Литвиновим запитань у листуванні з респондентами.

Ми виділили такі основні категорії запитань: «основна інформація про особу та її родину», «довоєнне життя громади», «обставини потраплення в табір та відомості про його виникнення», «побутові умови, звичаї та стосунки в таборі», «детальна інформація про адміністрацію та поліцію (прізвища, вік, зовнішність, дальша доля)», «система знищення та категорії в'язнів», «інформація про загиблих та врятованих», «повоєнне життя і стан здоров'я».

Незважаючи на глибокий і об'ємний опитувальник, відомості у значній частині спогадів мінімальні. З одного боку, це пояснюється дитячим віком бранців (значна частина з них – 1930–1940-х рр. народження; підлітками, здатними усвідомлювати й чітко запам'ятовувати події навколо, на час ув'язнення була лише окрема група – на неї припадає 35 спогадів). З іншого боку – причиною тут є значна стигматизація, яка тривалий час панувала в суспільстві, заважаючи відверто говорити про Голокост і геноцидальну політику німецької та румунської окупаційної влади стосовно єврейського населення.

Основну частину спогадів становлять машинописні тексти обсягом від 1 до 4 аркушів, лише третина з усього масиву – рукописні. У 24 випадках до спогадів прикріплене фото автора. Мова оригіналу записів – російська, для цитування в роботі їх перекладено українською.

Аналіз джерел показав значний вплив колективної пам'яті та обговорень у громаді на висловлення свідчень. Особливо це виділяється у формулюванні окремих речень, які звучать однаково у більшості респондентів; до таких належить найпоширеніше: «Його мета – повільне методичне знищення людей єврейської національності, геноцид єврейського населення» [15]. У записах трапляються випадки, коли дружина занотовує не лише свої спогади, а й чоловікові, як це бачимо в подружжя Ісака та Сіми Говішевичів. Зазвичай записи не об'ємні й займають один аркуш.

Щоб дати ґрунтовний аналіз подіям у таборі «Мертва петля» і простежити специфіку ув'язнення там, варто розглянути початкові етапи й умови окупаційної політики румунської влади.

Швейцарський дослідник Симон Гайсбюлер підкреслював, що Румунія вела війну на знищення на боці Німеччини, а також свою власну війну проти євреїв, проводячи Голокост активно й самостійно. Їх масове знищення було не «похідним явищем» війни чи «побічними втратами» в ній, а невід'ємною частиною та заздалегідь визначеною метою кампанії на сході [5, 96–97]. У суспільстві довгі десятиліття панувала думка про м'якший режим для євреїв у «Трансністрії», хоча, як влучно висловилася згадана вище Фаїна Винокурова, для євреїв румунської зони окупації був застосований свій вимір Голокосту, який прирік людей на повільне й болісне вимирання, а саме Голокост від голоду та хвороб [3, 34].

Румунський антисемітизм мав традиційне й подеколи релігійне коріння, а також спирався на економічні та, дедалі більше, расові мотиви, надзвичайно радикалізувавшись упродовж міжвоєнного періоду. Антисемітизм

супроводжував і процес «румунізації» – об'єднання Великої Румунії (România Mare) [40, 274].

Депортація стала головним інструментом запровадження політики «етнічного очищення» румунського населення, водночас вона здійснювалась і як відплата. Єврейство було «ідеальним» цапом-відбувайлом, його можна було звинуватити в невдачах румунської держави, яка поступово втратила контроль над значними частинами суспільства [39, 215–220]. Після національної «ганьби» влітку 1940 р., коли Румунія була змушена за кілька днів віддати Північну Буковину та Бессарабію Радянському Союзу, твердження про «юдобільшовизм», згідно з яким усі євреї були комуністами і вступили у змову проти Румунії, було взято за «аргумент» на користь того, що цього народу потрібно «позбутися» [37, 202].

У румунській армії «єврейським питанням» займалася преторія, завданнями якої були організація та функціонування органів військової адміністрації. Командувачем цієї структури був генерал Йон Топор. Ще один румунський підрозділ, який брав участь у антиєврейських заходах, – перший оперативний ешелон, що рухався слідом за армією. У міру свого просування на схід військові частини передавали управління окупованими територіями Міністерству внутрішніх справ – румунській жандармерії [3, 37].

Переслідування євреїв відбувались у південних та південно-західних районах Вінницької області, коли підрозділи айнзацгрупи «D» за співучастю румунських військових і жандармських підрозділів розстрілювали місцевих євреїв у населених пунктах Могилів, Яришів, Жабокрич, Шпиків, Ямпіль та Копайгород.

Якщо акцентувати увагу на м. Тульчин, то до початку війни це було багатонаціональне містечко з переважно єврейським населенням: згідно з «Матеріалами до опису округ УСРР» за 1926 р., у ньому проживало 12 447 осіб, із них 56,16 % євреїв [8, 26]. Окупація м. Тульчин відбулася 23 липня 1941 р., с. Печера було захоплено на день раніше – 22 липня.

У спогадах тульчинських євреїв зафіксовано ситуації з евакуацією, зокрема найчастішим випадком була відмова від неї через наявність малих дітей або хворих у родині. Це, безперечно, додає нового виміру гендерним студіям Голокосту – коли жінки свідомо ставили себе під удар і відмовлялися від порятунку заради турботи про когось [4, 45]. Тому шанси стрімкого непередготовленого виїзду жінок із дітьми були надзвичайно малі. Зокрема, Рейзя Вайнблат згадує: «Мама наша евакуюватися не змогла, бо її рідна сестра Бортік Іта Янкелівна була тяжко хвора, і вона вирішила відправити нас, щоб ми хоч урятувалися...» [12]. Така сама ситуація була в Хани Гопс: «Батько пішов на фронт, а мама через хворобу менших дітей не могла з нами евакуюватися, і ми залишилися на велику муку» [18]. Тікати людей змушували й погроми, які відбувались у містах: поширеними є згадки про розбиті вітрини магазинів, грабунки складів, вигнання з будинків [14].

Через стрімкий рух фронту та постійні бойові дії евакуаційні шляхи були важкодоступними й небезпечними, «далеко від'їхати ми не встигли, оскільки німці розбомбили мости, залізниця й нас завернула з дороги воїни Червоної армії». Повернення становило ще більшу загрозу, оскільки рухатися потрібно було вже окупованою територією. Любов Василевська описує: «...у кожному селі, поселенні виводили на розстріл. Люди нас попереджали, що йде каральний

загін, і ми рухалися далі». У її ж таки спогадах описано випадок масового розстрілу чоловіків колони в с. Покотилове Кіровоградської області. Тих, хто вцілів, погнали назад у м. Тульчин зі словами «забирайтеся додому, і там із вами розрахуються» [135].

Ситуація в місті також була загрозлива. Розуміючи неможливість депортації євреїв у німецьку зону окупації, румуни перейшли до політики створення гетто. У румунській зоні окупації Вінницької області в період від вересня 1941 р. до початку 1942 р. налічувалося до 165 місць концентрованого утримання євреїв. У Тульчинському повіті – 21 [6, 23–38].

Варто зазначити, що саме створення «Трансністрії» було результатом домовленостей між Німеччиною та Румунією 19 і 30 серпня. Влада Вермахту наказала передати згадані українські території 4 вересня, і вже 18 вересня це було відображено на німецьких картах. Але фактично наказ, що встановлював цю зону окупації, було оприлюднено лише 17 жовтня, наступного дня після того, як румунські війська захопили м. Одеса. Цей час бюрократичних затримок був лише відстрочкою для багатьох євреїв, які unikли розстрілів на початковому етапі війни. Із записів засідань Ради міністрів у Румунії чітко зрозуміло, що єдиним вирішенням «єврейського питання» Йон Антонеску бачив повне знищення. Диктатор сприймав Голокост як останню битву за життя або смерть Румунії: «Також будуть і помилки. Звичайно. Не думайте, що я не свідомий цього. Не думайте, що коли я вирішив очистити життя румунської нації від євреїв, то не розумів, що спричиню економічну кризу. Але я сказав собі, що це війна, яку я веду... Якщо ми втратимо історичний момент зараз, то втратимо його назавжди. А якщо війну виграють євреї, нас більше не буде. Ми будемо повністю приречені» [37, 204].

7 грудня 1941 р. розпочалася кампанія зі збору тульчинських євреїв: «Німці виганяли нас із будинків на вулиці, зібрали всіх євреїв і загнали в єврейську школу. Майданчик перед школою був оточений озброєними солдатами. Був наданий наказ вийти й пошикуватися... спали на підлозі... люди не їли й не пили із самого ранку... пробувши в школі кілька днів, ми були виведені на вулицю» [31].

Єврейська школа була тоді на вул. Лобача, вона стала першим етапом довгої дороги євреїв до табору «Мертва петля» в с. Печера. Після кількох днів перебування у школі людей вивели на подвір'я міської лазні й змусили роздягнутися. У цьому випадку психологічний дискомфорт, сором від привселюдного роздягання, що було немов публічне збезчещення, бачиться одним із вимірів психологічних тортур, які болісніше сприймали жінки, ще більше емоційне потрясіння, певно, відчували дівчата-підлітки [4, 29]. У спогадах Рахілі Гальперіної цей момент знайшов такий відгук: «...усе жіноче та чоловіче населення роздягнули наголо й голих запхнули в один загальний зал. Це було звірське знущання» [16].

У кількох спогадах згадано момент масового щеплення: «...прививали бактерії всіх можливих тифів, дизентерій та інших інфекцій...» [12]. Після вакцинації 10 грудня 1941 р. бранців вивели на розкислу ґрунтову дорогу до с. Торків через с. Копіївка. Надвечір їх розмістили в колишній зруйнованій конюшні, яка не мала вікон та частини даху. Приблизно 11 грудня 1941 р. перші групи євреїв із м. Тульчин почали прибувати до с. Печера. Оскільки депортація відбувалась у кілька етапів, то із с. Торків шлях розділився: частина

пройшла через с. Бортники, а частина через с. Петрашівка [9; 35]. Лише маленька група євреїв м. Тульчин уникла збору, це були 25 родин, спеціально відібрані окупаційною владою і залишені в гетто для дальшої роботи. Серед них – ремісники, медики та художники. Їхні умови також були вкрай важкі, але гетто давало більший шанс на виживання [27].

Між в'язнями швидко поширилася назва для табору, в якому їх утримували, – «Мертва петля». Існувало два трактування її походження: топографічне – табір був оточений зусібіч огорожею, а з півночі блокувався р. Південний Буг; емоційне – він став місцем повільної смерті, що асоціювалася з петлею, яка неминуче затягується на шиї. Дослідник і малолітній в'язень Джуринського гетто Моріс Бронштейн узяв інтерв'ю в Євгенії Цирульнікової, яка вперше, за її словами, озвучила цю назву [1, 75]. Табір, за свідченнями, існував від 7 грудня 1941 р. до 14 березня 1944 р., в деяких спогадах згадується 17 березня. Містився на березі р. Південний Буг, на території колишнього палацу Потоцьких. Територія, парк якої почав створюватися в XVII ст., нинішнього вигляду набула за Костянтина Потоцького та його дружини Яніни Софії Потоцької, які розбудували його. Тоді ж таки були споруджені тераси та сходи, що ведуть до річки (про них не раз писали у своїх спогадах в'язні). Окрасою маєтку став склеп, побудований Владиславом Городецьким та прикрашений скульптором Еліо Саля. У травні 1918 р. маєток був частково спалений, пограбований, а остаточно розібраний уже в 1924 р. [7, 26–27]. Фундамент використано як основу для медичного санаторію. Чимало в'язнів знали будівлю саме за цим визначенням, але деякі згадували і про володіння Потоцьких.

У таборі утримували євреїв із населених пунктів Тульчин, Брацлав, Шпиків, Юрівка, Рогізна, Тростянець, Ладизжин, Могилів-Подільський, а також із Молдови та Румунії. За спогадами Рулі Колтонюк, першими були саме жителі м. Тульчин (10–12 тис. осіб), згодом прибули люди із с. Шпиків (700 осіб). Від 1 січня 1942 р. завозили євреїв із містечка Брацлав (3 тис. осіб), потім – із с-ща Тростянець, влітку 1942 р. – з м. Чернівці, Буковини та Молдови (також 10–12 тис. осіб) [22].

Тут важливо зупинитись і окреслити проблематику кількості жертв табору «Мертва петля». Спогади Рухлі-Шпринці Фельдман, Меніхи Зельманович, Зої Борщанської та Рейзі Вайнблат указують, що ув'язнених було від 25 до 30 тис. [29; 21; 9; 12]. Менше число – 10 тис. осіб – називає Олена Кушнір [23]. Воно вважається більш вірогідним серед дослідників. Згідно з актом селищної НДК від 3 листопада 1944 р., в с. Печера було знищено 9450 осіб із 11 тис. за період 1941–1944 рр., існують і свідчення про 5 тис. в'язнів. Дослідниця Фаїна Винокурова схильна вважати, що в таборі побувало близько 10–12 тис. євреїв, з огляду на компаративний аналіз офіційних румунських і радянських документів та свідчень очевидців [2, 57–58]. Фактом, який не викликає заперечень, є те, що в день визволення табору в живих залишилося тільки 300–400 ув'язнених.

Територію табору оточував високий, місцями до 2 м, мур із граніту, були центральні та бічні ворота, які охороняли поліцаї із собаками. Навпроти воріт містилася румунська жандармерія [22]. Потрапивши до колишнього санаторію, перші групи ув'язнених розселялись у покинутих палатах і самостійно боролися за місце. Через велику кількість людей тиснява зчинялася неймовірна, у кожній кімнаті мешкало від 30 до 40 осіб, окремі групи мусили займати

сходові майданчики, кухні, напівпідвальні приміщення. Частина в'язнів заселяла незакінчені прибудови, схожі на бараки, без вікон та дверей [12]. «У таборі на кожну людину було стільки місця, скільки займала її голова. Лежати потрібно було тільки на боці, і ноги одного в'язня торкалися ніг того, що лежав навпроти», – згадує Руля Колтонюк [22]. Додатково прораховувалося, скільки дощок підлоги (якщо вона була) потрібно для однієї людини [26]. В умовах морозної зими приміщення були без опалення, освітлення й води. Почались епідемії хвороб: тифу, дизентерії, педикульозу та корости, через певний час смертність почала сягати до 200–300 осіб за день. Рятуючись від холоду, частина в'язнів уночі намагалася розібрати покрівлю третього поверху на дрова для багаття, оскільки збирати сухе гілля в парку було заборонено й за це загрожувало побиття [18, 25].

Утім, найбільшою проблемою в'язнів був голод. Єдиним способом знайти їжу стала втеча з табору крізь спеціальний лаз у паркані. Їжу вимінювали за одяг чи випрошували в навколишніх селах. Можна було також чекати біля парканів, адже українські селяни, проходячи повз, часто перекидали харчі: буряк, картоплю, цибулю чи крайці хліба. Але такі спроби в більшості випадків закінчувалися смертю, бо таборова охорона й поліцаї за це жорстоко били або розстрілювали. Залишки їжі вони знищували або затоптували на очах ув'язнених. У більшості респондентів матері загинули, намагаючись принести в табір трохи продуктів. Додатковою небезпекою ставали спроби роздобути воду: спускаючись до річки сходами, бранці потрапляли під постріли німецьких охоронців, які базувалися з іншого боку в с. Сокілець, де була вже німецька окупаційна зона [32].

У таких умовах дитячих ігор чи розмов не було, спілкування часто відбувалося в межах однієї кімнати чи родини. Значна кількість дітей не могла вже ходити, тому або повзала, або пересувалася сидячи [17].

Такі умови доводили людей до крайнього нервового й психічного виснаження. Траплялися випадки побоїв у власній родині. Анна Островська згадує: «...мама мене виштовхувала, щипала, била...» [24]. Показова історія і Абрама Зальцмана: «...мій дядько Іцик сказав, щоб я дав йому буряк, – і він покаже, де лежить моя мертва мама» [20].

Траплялися випадки канібалізму або трупоїдства, п'ять осіб пишуть про них у своїх спогадах (трое з респондентів, імовірно, бачили той самий випадок, судячи з подібності їхньої інформації). Олена Кушнір оповідає, що до того вдавалися люди, які були вже на межі смерті [23].

Таборового режиму як такого не існувало, принаймні так стверджують респонденти. Це сприяло втечам, особливо дітей, які залишилися сиротами і яким уже не було чого втрачати. Утікали дуже часто в гетто містечка Томашпіль, м. Тульчин чи с. Городківка. Меніха Зельманович вижила завдяки проживанню у психічно хворої селянки: «...люди боялися тримати мене вдома, а божевільна ні за що не відповідала, добрі люди носили мені їжу...» [21].

Аналізуючи спогади, вдалося виділити імена багатьох рятівників. Серед них – Анна Демчук та її син Олексій, які рятували від голоду Раїсу Чернову та її маму Маріам Зальцман: «Олексій пробрався в табір і приніс хліб та дві цибулини» [32]. Софія з дітьми Катериною та Григорієм із с. Бортники врятувала Етель Браверман, вони сховали її під ліжком і відгодували, а коли вона поверталася – дали картоплю, крупу, сало [10]. Таїса Кікавська та Віра Зеленська

допомагали Любові Василевській та її матері Майї Сойбель [13]. Іван Зубик та його дружина з містечка Самгородок урятували Рухлю-Шпринцю Фельдман та її брата Мойсея [29]. Василь Войтко із с. Кинашівка давав продукти Ейдлі Джуринаській [19]. Дарина Пасічник із с. Тарасівка допомагала Риті Швейбіш [33]. Жінка на ім'я Надія із с. Холодівка – Мошкові Бранделісу [11].

Ще значна кількість безіменних рятівників, які щодня приходили під мур і ділилися їжею або давали нічний прихисток та роботу втікачам, їхні біографії потребують дальшого пошуку й детального дослідження. У спогадах в'язнів часто лунає фраза: «Ми не вижили б без допомоги українського народу».

Попри відсутність режиму, табір постійно перебував під суворим контролем адміністрації та місцевої поліції. Очільником його був румунський майор Стратулат, він залякував в'язнів своєю вівчаркою Тамарою, яка часто слугувала знаряддям покарань і тортур.

Із поліцаїв особливо часто згадували Михайла Сметанського, 20-річного викладача, який зажив собі лихої слави крайньою жорстокістю й задоволенням від катувань. Крім нього табір охороняли старший поліцай Олексій Стоянов, а також чоловіки на прізвища Фурман, Семеренко, Березюк (колишній завгосп санаторію) та Романов. У спогадах Еті Хусид залишилися згадки про пісні, які їм наспівував поліцай табору «Мішка з кубанкою» (шапка, яку він постійно носив):

Якби не було місяця,
то не було б і сонця.
А якби не було жидів,
то не було б червонців [31].

Окремою темною сторінкою історії табору стала діяльність євреїв, які допомагали поліцаям. Зокрема, таборовим старостою призначили Моттеля Циммермана, з ним працювали чоловіки на прізвища Зельцер, Русовський та Вишневський. Юхим Островський про них згадує: «Вони переконували нас, що нас ніколи не звільнять із цього пекла. Жили вони добре, гарно одягнуті. Ми їх боялися, як і поліцаїв» [25]. Його слова доповнює розповідь дружини – Анни Островської: «У мами були золоті зуби, доктор Вишневський ганявся за нею з дубинкою по поверхах і бив її. Вона мусила вирвати всі золоті зуби й віддати йому» [24].

До речі, Анна Островська – серед респондентів єдиний свідок, у чиїх спогадах знаходимо факти появи їжі в таборі вже наприкінці 1943 р. Про таке явище згадує і дослідниця Фаїна Винокурова, вона описує допомогу, яку надсилали до табору єврейські спільноти й Товариство Червоного Хреста. Але через корупцію та позицію таборового старости Циммермана більшість допомоги так і не потрапила всередину «Мертвої петлі» [2, 60]. Завдяки спогадам Анни з'явилася можливість зрозуміти, в якому вигляді ця допомога потрапляла до в'язнів: «У 1943 році нас почали годувати баландою та гороховим супом, один раз у день. Там у супі можна було знайти пацюка чи мишу, але люди їли, помирати стало менше» [24].

Аналізуючи масив інформації, вдалося виділити кілька критичних моментів таборового життя. Зокрема, на початковому етапі існування табір був зачинений на двотижневий карантин від 14 лютого 1942 р. Спалах епідемії тифу швидко поширився навколишніми територіями Тульчинського,

Тростянецького та Брацлавського районів. За період від 1 листопада 1941 р. до 15 лютого 1942 р. в цьому повіті (не рахуючи с. Печера) від тифу загинуло 728 осіб [2, 57].

У цей самий період після масових акцій знищення єврейського населення в німецькій зоні окупації Вінницької області зростає потреба в робочій силі на об'єктах військово-будівельної організації Тодта. Із цією метою до табору почали навідуватися представники німецької адміністрації, які забирали найбільш здорових та дієздатних в'язнів. Вивозили людей для будівництва транзитного шляху IV (здебільшого для 17-ї армії) – через м. Перемишль, Львів, Тернопіль, Проскурів до м. Вінниця й далі аж до м. Макіївка. Коли німецький наступ зупинився на Донбасі наприкінці осені 1941 р., верховне командування Вермахту й вище керівництво СС та поліції вирішили, що потрібно зробити питання транзитного шляху IV пріоритетним. Він мав функціонувати як лінія постачання з високою пропускнуою здатністю, тож необхідна була робоча сила для вдосконалення й розширення. Шлях складався з низки основних та другорядних доріг із покриттям – вимощених бруківкою, покритих гравієм [38, 120–146]. Рейзя Вайнблат згадує: «1942 рік, вересень. Прибули німці в табір, вигнали всіх хто був живий, пошикували всіх і почали робити відбір. Це нас повезли на роботу по іншу сторону річки... була я в Гайсині, Райгороді... Христинівці, Талалаївці, будувала дорогу» [12]. Після закінчення робіт в'язнів розстрілювали, так загинула сестра Хейвід Файнтух [28]. Додатково вивозили до с. Вороновиця [17; 18], м. Тальне [9] та с. Рахни [31]. Віктора Вербеля відправили в кам'яний кар'єр під с. Іскрене (Черкаська область) [14].

Надзвичайна близькість до німецької зони окупації збільшувала небезпеку для в'язнів. Служба безпеки охоронного району ставки Адольфа Гітлера «Вервольф» була стурбована наявністю такої значної кількості євреїв зовсім поруч. Навесні 1943 р. була спроба масової зачистки табору, яку зупинила румунська жандармерія: «...були зібрані поліцаї з усіх навколишніх сіл, і вони викопали великі ями, потім приїхали на машинах есесівці в білих рукавичках, віддали наказ розстріляти всіх» [36]. Та розстріл не відбувся, очільник табору просто відмовився давати ключ від воріт: «...тут я господар, я відповідаю за них» [30]. Тойва Шмулензон стверджує, що в телефонній розмові тульчинський комендант наказав зберегти патрони й доморити бранців голодом [34]. Найбільш неймовірна версія фігурує у спогадах Людмили Шнайдер, яка стверджує, що поруч із нею в автівці сиділа молдавська дівчина, в яку був закоханий очільник табору, і для її порятунку він зателефонував до м. Тирасполь, звідки отримав дозвіл не відчиняти ворота нацистам [36]. Пізніше, за свідченнями, в таборі також почали розповсюджувати листівки з написом: «Вас усіх урятував партизан Калашник» [17].

Визволення в'язнів «Мертвої петлі» відбулося на світанку 17 березня 1944 р. Колишній командир розвідки 202-ї стрілецької Червонопрапорної Корсунської дивізії Борис Нейман стверджував, що застав на території не більш ніж 400 живих осіб, а на таборовому кладовищі близько 7 тис. тіл [2, 58]. В'язні отримали змогу повертатися додому, але були настільки виснажені, що частину з них військові везли на бронетехніці аж до м. Тульчин [32]. Хейвід Файнтух узагалі втратила здатність пересуватися на кілька років, а Анна Островська не могла рухатися, бо сухожилля під колінами в неї зрослися [28; 24]. Шлях додому в багатьох зайняв дві доби.

Повернення не було простим. Виснажені, хворі, без їжі, одягу та даху над головою (єврейські будинки до того часу розібрали на будматеріали), колишні в'язні знову мусили боротися за виживання. Мешкати в уцілілих родичів чи знайомих. Сусіди приносили їжу: молоко, сало, картоплю [24]. Абрам Зальцман почав шукати роботу вже з 11 років, щоб прогодувати родину [20]. Жахливий життєвий досвід у Віктора Вербея, який сиротою був засуджений за бродяжництво на 5 років робіт на 501-й ділянці будівництва Трансполярної магістралі, а потім іще на 25 років таборів [14].

Значна кількість малолітніх в'язнів усе життя страждала від важких наслідків перебування в таборі та перших повоєнних років. Хвороби опорно-рухового апарату, серцево-судинної системи, запалення харчового тракту, а також нервові розлади – типові для більшості свідків. Також болючим нагадуванням залишалися старі шрами та переломи від постійних побоїв.

Трагедія євреїв «Трансїстрії» потребує додаткового й детального вивчення, після війни багато з місць убивств та насильницького утримання були забуті, на інших – установлені скромні пам'ятники та меморіальні дошки. Печерський табір не виняток, нині колишній маєток Потоцьких сприймається як місце відпочинку з гарним парком та приємним краєвидом з архітектурною перлиною у вигляді костелу-склепу авторства Владислава Городецького. Нагадуваннями, що це місце масових страждань, є тільки маленька, майже непомітна, меморіальна табличка на воротах парку та кілька старих обелісків у глибині лісу.

Слушним було занепокоєння Симона Гайсбюлера, який зазначав: у дискурсі починають з'являтися твердження, що румунський Голокост не був достатньо трагічним або що його взагалі не було як явища, бо на території країни не існувало таборів смерті типу Аушвіцу. Але такі думки нівелюють жахливий та кривавий досвід в'язнів «Трансїстрії» [5, 98–99]. Дослідження віднайдених спогадів малолітніх бранців табору «Мертва петля» – унікальна нагода розкрити деталі повсякденного життя єврейської громади Вінниччини в роки Другої світової війни, глибше акцентувати різноманіття способів виживання та взаємодії з навколишнім світом, дослідити міжетнічні зв'язки, долі рятівників та врятованих. Такі наукові розвідки допоможуть на локальному рівні краще усвідомити історію трагедії, зупинити процес забуття місць пам'яті, які нагадуватимуть молодшим поколінням про страждання та силу духу людей.

Джерела та література:

1. Бронштейн М. *Мёртвая петля. Интервью с узниками Печерского концлагеря.* – California: Walnut Creek, 2013. – 303 с.
2. Винокурова Ф. *Євреї в аду: лагерь-гетто в Печере (Трансїстрия)* // *Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал.* – Випуск № 8. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; Ліра ЛТД, 2016. – С. 40–88.
3. Винокурова Ф. *Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансїстрії 1941–1942 рр.* – *Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал.* – Випуск № 9. – Дніпро: Інститут «Ткума»; Ліра ЛТД, 2017. – С. 27–67.
4. Гон М., Івчик Н. *Жінки в Голокості: долі, поведінка та гендерні (не)рівності* // *Голокост і сучасність*, 2016. – 1 (14). – С. 9–49.
5. Гайсбюлер С. *Тринадцять тез про Голокост на підконтрольних Румунії територіях у липні 1941 року* // *Голокост і сучасність.* – 2014. – № 1 (12). – С. 87–104.
6. *Державний архів Вінницької області.* – Ф. Р-2988. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 23–38.
7. Лобко О. *Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830–1917 рр.* // *Дух і Літера* – 2008. – № 20. – С. 13–46.
8. *Матеріали до опису округ УСРР. Тульчинська округа / Центр. стат. упр. УСРР; [перед. слово М. Вольфа].* – Харків, 1926. – VIII. – 56 с.: табл.

9. Спогади Борщанської (Богаковської) Зої Львівни. 1980-ті рр. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
10. Спогади Браверман Етель Іделівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
11. Спогади Бранделіса Мошка Гершковича. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
12. Спогади Вайнблат Рейзі Янкелівни. 1992 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
13. Спогади Василевської (Карант) Любові Василівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
14. Спогади Вербеля Віктора Григоровича. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
15. Спогади Вишневського Леоніда Юхимовича. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
16. Спогади Гальперіної (Касанської) Рахілі Зельманівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
17. Спогади Герман Рози Мойсеївни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
18. Спогади Гонс (Блех) Хани Шльомівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
19. Спогади Джуринської Едлі Шмерківни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
20. Спогади Зальцмана Абрама Фішельовича. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
21. Спогади Зельманович (Петрогаліс) Меніхи Іцківни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
22. Спогади Колтонюк (Павловської) Рулі Соломонівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
23. Спогади Кушнір (Шибер) Олени Бенціонівни. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
24. Спогади Островської (Павловської) Анни Семенівни. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
25. Спогади Островського Юхима Меєровича. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
26. Спогади Павлової (Ярошевер) Софії Миронівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
27. Спогади Снітковської (Риммер) Іди Борисівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
28. Спогади Файнтух Хейвід Ушерівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
29. Спогади Фельдман (Зейфман) Рухлі-Шпринці Менделєївни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
30. Спогади Фелентейн (Гороховської) Поліни Соломонівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
31. Спогади Хусид (Фельдман) Еті Йосипівни. 1991 р. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
32. Спогади Чернової Раїси Сергіївни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
33. Спогади Швейбіш Рити Гейніхівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
34. Спогади Шмулезона Тойви Срульовича. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
35. Спогади Шмулезон (Рахненської) Цирії Хаймівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
36. Спогади Шнайдер (Верман) Людмили Давидівни. 1980-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 239 від 30.05.2023 р.
37. Флоріан А. Доля євреїв Північної Буковини за часів режиму Антонеску: свідчення про еволюцію анти-єврейської політики в стенограмах засідань Ради міністрів // Голокост і сучасність, 2010. – 2 (8). – С. 197–206.
38. Angrick A. *Annihilation and Labor: Jews and Thoroughfare IV in Central Ukraine* // *Shoah in Ukraine*. – P. 90–223.
39. Brustein W., Ronnkvist A. *The roots of anti-Semitism: Romania before the Holocaust* // *Journal of Genocide Research*. – 2002. – Vol. 4, No. 2. – P. 211–235.
40. Cernovodeanu P. *The History of the Jews in Romania*. – Tell-Aviv: Gildstein. – Goren Diaspora Research Center, Tell-Aviv University, 2005. – Vol. 3. – 352 p.

УДК 94:341.43(=161.2)](477.8-89<Закерзоння>)"1944/1946"

Роман КАБАЧІЙ¹

ДІЯЛЬНІСТЬ УПА НА ЗАКЕРЗОННІ ЯК ЧИННИК СТРИМУВАННЯ ТА КАТАЛІЗАТОР ВИСЕЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ В 1944–1946 рр.

Проблема, народжена кордоном по лінії Керзона

До 1944 р. проблема українців на захід від р. Буг і Сян не була актуальною для ОУН і УПА. Західні етнічні терени вважалися периферійними, а з окремих груп тамтешнього населення навіть глузували через їхню нібито затурканість та низький рівень національної самосвідомості (передусім ішлося про лемків і підляшуків).

На західніших від р. Буг теренах УПА вперше з'явилася через криваві події на Холмщині навесні 1944 р.: у березні з Волині перейшли два курені загону полковника Острожського та сотня «Вовки» під командуванням «Ягоди» («Черника» – Мар'яна Лукашевича). Дещо пізніше було сформовано ще чотири відділи з місцевої молоді під командуванням прибулих сюди старшин УПА [14, 162].

Спершу УПА не сприйняла як серйозні загрози її інтересам на Заході встановлення кордону по лінії Керзона та Люблінську угоду про обмін населенням від 9 вересня 1944 р. У відозві Обласного проводу ОУН від 19 жовтня 1944 р. читаємо: «Штучний кордон між СРСР і Польщею створений пастухам на забаву, а курям на сміх» [12, 65]. Євген Штендера у своєму звіті про роботу на Закерзонні так описує початкову позицію підпілля щодо оголошеного обміну населенням: «Населення їде без спротиву, щоби вже раз позбутися польського терору. Виселення почалося в осені 1944 р. і тривало до весни 1945 р. Українське населення почало також виїздити з теренів, опанованих УПА. Тут можна було виселення здержати, бо виселення було добровільне, але організація ще не зайняла до цього рішучої постави, а радше потурала виселенню, мовляв, ми і так не потрапимо оборонити населення перед польсько-більшевицьким терором» [10, 339].

¹ КАБАЧІЙ РОМАН – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії бойових дій світових війн ХХ ст. Національного музею історії України у Другій світовій війні, кандидат історичних наук. Справжнє прізвище невідоме; уродженка Східної України; загинула в 1947 р. під м. Ясло.

Українська сторона, знаючи негативне ставлення польського підпілля до засадничого поділу територій за етнографічним принципом, прагнула зберегти якомога більше питомих українських земель у їхній єдності, і така позиція унеможлиблювала переговори з поляками.

Активно демонструючи непоступливість щодо земель за згаданими річками, мало хто в керівництві українського підпілля усвідомлював, наскільки затятою буде боротьба за присутність там українців.

Професор Юрій Шаповал упевнений, що протидія виселенню українців визріла не в один день і не завдяки суб'єктивним бажанням провідників ОУН чи УПА [18, 12]. Проживання українців на територіях, що не входили до складу СРСР, гарантувало ОУН безперервний зв'язок із західним світом, однак до певного часу ця обставина була само собою зрозуміла: більшість польських українців не вірили в можливість тотальної депортації. Вважалося, що виїде лише та частина, яка мала ліві погляди. І в чомусь ці сподівання справдилися: спершу (в умовно добровільний етап «обміну населенням») поїхали, за словами Збігнева Марцина Ковалевського, елементи малосвідомі (москвофільські) та прокомуністичні [18, 12]. «УПА зростає численно власне тоді, коли влада почала примушувати українців до виїзду на Україну», – зазначає історик українського походження з Польщі Роман Дрозд [16, 73].

Виділення Закерзоння в окремих організаційний край, безперечно, мало на меті забезпечення присутності українців у Польщі надалі. Але важко однозначно встановити, що саме передусім підштовхнуло керівництво ОУН до такого рішення – терор на Надсянні чи приклад Холмщини, масовий виїзд українців із якої оголив західний кордон і показав, що перспектива безукраїнського Забужжя чи Засяння таки можлива.

Гжегож Мотика, один із найкращих дослідників польсько-українського конфлікту 1940-х рр., пише: «Завдання ОУН-УПА в Польщі – створення каналів зв'язку між Україною та Західною Європою, щоб інформувати світ про боротьбу українців з радянською владою. Лише на другому місці була оборона української присутності, що на практиці означало спротив виселенням» [22, 109]. Так чи інакше, в березні провідником у Закерзонський край був призначений Ярослав Старух («Стяг»), його заступником – Василь Галаса («Орлан»), керівником Служби безпеки ОУН – Петро Федорів («Дальнич»), командиром УПА – Мирослав Онишкевич («Орест»). Усі вони відтепер відповідали за безпеку українців у Польщі.

Більшість українців у Польщі мешкали в селах, і їм бракувало відчуття єдності з рештою Закерзоння, інформації про те, що діється в різних його куточках. Доводиться констатувати: саме діячі локальних ОУН і УПА погано уявляли, що все Закерзоння потребує їхньої опіки, оскільки більшість членів цих організацій у Польщі переймалися насамперед долею своїх малих батьківщин – Надсяння, Холмщини та інших – і не бачили зв'язків між ними.

Наприклад, для вояка УПА Михайла Кухарчука «перше виселення» сталося тільки в 1946 р., коли депортували його рідне с. Ульгівок на Томашівщині [3, 117]. А зв'язковий ОУН із підперемиського с. Коровники Ользі Скірці, навіть при тому, що батьки разом з односельцями поїхали до Радянського Союзу, «не вірилося, що вдасться більшовикам і полякам виселити народ» [5, 74].

Переселення до УРСР як головна проблема ОУН і УПА в Польщі

Ключем до збільшення чисельності національно-визвольних сил на землях Польщі стало усвідомлення українцями Закерзоння, що саме УПА може захистити їх від виселення.

Сотенний Степан Стебельський («Хрін»), який організував із лемків одну з найкращих в УПА одиниць, так згадував про свої пропагандистські успіхи: «Щоб здобути прихильність лемків, моє перше гасло звучало як "Ідемо боронити ваші села". Лише по кількох місяцях почав говорити про оборону цілої Лемківщини. Врешті розширив їхній політичний горизонт до цілої України, зробивши головним девізом нашої боротьби державність і єдність наших земель» [22, 112].

Поступово УПА перестала використовувати антидепортаційну риторичку як тактичне гасло – вона набула життєвого сенсу й позбулася елементів «режисерських» підходів, характерних для періоду допримусового виселення.

ОУН усвідомлювала, що має працювати вже з трьома різними групами, до кожної з яких треба підібрати окремий ключ: 1) українці, ще не охоплені процесом депортації; 2) ті, що вже підпали під виселення й потребують постійної допомоги та керівництва; 3) ті, що залишилися в селах після примусового виселення й очікують на підтримку.

Заклик ОУН і УПА до українців Польщі – якщо вже виїздити, то залишаючи після себе згарище й руїну – стосувався не лише сіл, а і їхніх мешканців, які повірили агітації повстанців і цим наразилися на повсюдну небезпеку для свого життя та майна.

Депортація набирала обертів, що активізувало протидію повстанців, і часом важко було зрозуміти, яка мета для ОУН і УПА важливіша: захистити українців Закерзоння чи максимально збільшити втрати, аби можна було говорити про їхню героїчну оборону. Ось як звучав один із наказів провідника 2-ї округи ОУН Дмитра Дзьоби («Сталь»): «...українські села палити в різних місцях (частково), це задля романтизму. Акцію перепроводити блискавично й усюди. Ми за правду, за нами перевага! Нам не страшні гармати, літаки чи танки. Нехай вороги бачать, як ми залишаємо батьківську землю» [12, 207].

В усній агітації повстанці (у радянських документах її названо «шаленою») насамперед підкреслювали, що українці не повинні покидати землю предків – вона здавна їхня, і це підтверджено історією: «Нехай виїздить поляки, а ми житимемо на рідній, ісконно українській землі» [9, 8]. У зверненні ОУН і УПА до українців Лемківщини з вересня 1945 р. читаємо: «Не смієте кидати на поталу рідну землю прадідів Ваших, якої вони вікам обороняли і не зреклися, та не покинули її навіть перед страшними татарськими нападами і в часі парусотлітньої неволі, але мужньо і по-геройськи зложили свої голови в її обороні. Тут кожен камінь, кожне дерево, кожний придорожний хрест, кожна могила шепче до Вас мовою століть...» [8, 147].

У закерзонців було дві основні причини підтримувати УПА: польський терор і примусове виселення. Так, уродженець с. Довжнів на Грубешівщині Степан Загорода («Верниволя») на запитання «Чому я пішов до УПА?» відповідав: «Трагедія Холмщини» [2, 67].

До УПА першими йшли люди, за висловом історика з Польщі білоруського походження Євгена Мироновича, «які набралися рішучості через горе»: ті, яким уже нічого було втрачати [20, 59]. До лав повстанців зголошувалися також

українці, яким вдалося повернутися з УРСР. Утікачі з України своїм вибором так чи інакше допомагали УПА в агітації проти виселень. Фактично в апогеї своєї діяльності УПА на Закерзонні складалася зі смертників, і їхня боротьба була безперспективною, однак через це не менш затятою.

Утім, зловживання підтримкою українців Польщі принесло, крім бажаної помсти щойно мобілізованих упівців за виселені села й помордовані родини, ще й незліченну кількість жертв і серед них самих, і серед цивільних. Яскравий приклад – с. Фредропіль і Корманичі Перемиського повіту: звідти до УПА, за підрахунками Ольги Іванської (Скірки), прибуло близько 35 осіб; із них загинуло чи зникло безвісти 23 [5, 72]. Якщо цитувати іншого свідка, вони «віддали своє життя, виконуючи свій обов'язок перед Україною, яку так мало знали» [23, 137].

Українські націоналісти, на думку Ришарда Тожецького, «заплатили знищенням не тільки власних сил, а й доробком та жертвами українського народу, в ім'я якого насправді офірували себе й боролися» [23, 43].

УПА боронила українців від виселення в досить дивний спосіб: щоб звільнити людей, нападала або на село під час акції, або ж на станцію, де вже були зібрані родини для депортації. Щодо першого читаємо у звіті ОУН: «В загальному під час переселенчої акції населення дуже боїться нападу з нашої сторони на частини ВП (Війська Польського. – Авт.), які цю акцію проводять. Свою поставу до цього населення мотивує тим, що в часі акції не обійдеться без жертв зі сторони цивільного населення, як рівно ж боїться помсти зі сторони ворога» [4, 182].

Інша форма боротьби – напади на станції – теж не завжди давала бажані результати. Часто жертвами ставали переселенці, і цього було не уникнути. Так, наприклад, під час нападу на м. Кристинопіль (нині – м. Червоноград) 5 жовтня 1945 р. загинуло, за даними люблінського воєводи, 50 українців, «які тоді були з метою виїзду до Росії завантажені у вагони» [11, 591]. В атаці на ст. Сокаль 6 жовтня 1945 р., згідно з радянськими документами, згоріло майно 150 родин [8, 166]. Під час аналогічних нападів на ст. Угнів 18 квітня, за інформацією польської сторони, загинуло 18 переселенців, згоріло 10 вагонів; під час другого нападу було знищено 23 вагони [3, 121]. У риториці одного з вояків УПА повідомлення про ці акції звучить як «...напали на станцію, спалили вагони, а присилуваних до виїзду людей розігнали». Причому дехто з тих, кого розігнали, «вернувся до своїх сіл, дехто заново сів на потяги» [3, 212].

Як польська, так і радянська влада активно використовувала в антиупівській пропаганді й те, що кількатижневим очікуванням на станціях переселенці теж «завдячували» терористичній діяльності УПА на залізниці.

УПА залякувала тих, хто записався чи хотів записатися на виїзд. Були охоплені й цілі села, що вирішували купно переселятися до УРСР: зокрема, згідно з польськими даними, взимку 1946 р. сотня «Хріна» за згоду виїхати покарала с. Гучвиця: побила мешканців і погрожувала спалити село [19, 93].

Житель с. Будинин на Забужжі Нестор Охрим згадує, що 1946 р. його село опинилося між двома вогнями, бо «бандерівці не дозволяли переселятись в УРСР, а ці (ймовірно, ВП. – Авт.) штурмували, створювали нестерпні умови, щоб примусити селян виїхати... Селяни вічно в тривозі, втомлені, пограбовані, знищені, здавались на волю Божу» [6, 328].

Боротьба УПА, з одного боку – жертовна, з іншого – вимоглива, навчила подвижництва українців Польщі. Читаємо в інформаційному повідомленні

ОУН із листопада 1945 р.: «Населення по першому приголомшенні ставляє щораз більший активний і пасивний спротив. Ціла Перемищина перемінилась в правдивий фронт і одне велике пожарище» [4, 186].

Г. Мотика припускає, що після виїзду до СРСР більшості українців у Польщі zostалися лише ті особи, які вважали, що стали справжніми громадянами, й не бажали провокувати владу. У той час уже нікому було підтримувати повстанців, і зникла головна ідея, на якій ця підтримка ґрунтувалася, – захист від виселення.

Як справедливо зазначає Кристина Керстен, переселення та його наслідки спричинили «матеріальні втрати, які складно оцінити, обезлюднення і спустошення Бескидів і величезну моральну шкоду. Значною мірою знищено специфічну культуру польсько-українського прикордоння» [15, 351].

Документи свідчать, що повстанська армія палила села й нищила майно, яким не могла вже скористатися. До того моменту залишене українцями добро УПА сприймала як свою власність і розпоряджалася ним у різний спосіб: забирала для власних потреб одяг і свійських тварин; зоставлене на полях і в криївках збіжжя на Томашівщині продавали полякам за доставку матеріалів і друкарського знаряддя для виготовлення агітпродукції. Натомість провідник ОУН Ярослав Старух радив збувати полякам «тільки зовсім зайві нам рештки», і то не всім, а тим, які з ними – націоналістами – співпрацюють [13, 186].

Методами впливу на свідомість українських селян Польщі служили не тільки збори, як окреслила їх організаторка на Сянїччині, діячка ОУН «Степова», – віча, а й запуск чуток, «шептана пропаганда». Її застосування референт із пропаганди надрайону «Холодний Яр» «Вадим» назвав найважливішим чинником у роботі – поряд із живим словом і літературою [12, 114]. Засадничою була теза, ніби українців везуть не до України, а як мінімум до Сибіру. Один із «прикладів», який начебто трапився з українцями з околиць м. Динів: «Так заїхали до Проскурова (нині – м. Хмельницький. – Авт.) (за Збручем). Тут усіх вигнали з вагонів, мужчин від 17–50 років забрали в армію, жінок і старших на примусові роботи, а дітей повезли невідомо куди [...]; на плач жінок відповідали "Москва слезам не веріт"» [7, 39]. Проте особливо вигадувати часто не було потреби. Ось як описує вплив на закерзонців тих, хто зміг повернутися до Польщі з СРСР, Євген Штендера: «Однак населення, яке виїхало до ССРСР, пізнало фактичний стан в ССРСР – нужду, рабство, неволю, і про це писали до своїх рідних і знайомим. Багато з них втікало назад і веде живу пропаганду про відносини в большевії» [10, 340].

Ідеологічно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА за час виселення незмірно поліпшилася; можливо, тому що повстанські агітатори протистояли сильному супротивнику – комуністичним ідеологам. Протягом 1944–1947 рр. підпільники витворили низку цікавих звернень, що їх сміливо можна вписувати до історії української полемічної літератури.

Цікавими є також звернення ОУН і УПА до заангажованих у депортаційних акціях вояків Війська Польського. Такі тексти агітатори намагалися пов'язати з думкою про те, що боротьба українців – це боротьба й поляків, і долі двох народів подібні, а як вони того не бажують розуміти, то «у снігах Сибіру є ще достатньо місця поруч зі святими могилами Ваших і наших дідів, не тільки для нас, українців, але і для Вас, поляків. Сьогодні виселяють нас, а завтра будуть Вас».

УПА безпосередньо боролася з переселенськими комісіями на території, де проводилися виселення. Проти їхньої діяльності повстанці проводили як агітаційну боротьбу, так і цілком конкретну – вона часто оберталася загрозою життю посланців УРСР. Ліквідація документів на виїзд – одна з головних цілей під час нападів на евакокомісії. Ще одну численну групу постраждалих від дій повстанців становили прикордонники.

Антивиселенський комплекс акцій ОУН і УПА дав змогу встановити контроль над великими територіями в повітах Ліско, Перемишль, Ярослав і Любачів. У тодішніх оунівських документах ці землі називалися Українською (або Перемиською) повстанською республікою. Один із сучасних польських українців, Михайло Шумада, відповідаючи на анкету журналу «Вісник Закерзоння», зазначає, що Республіка протягом кількох років забезпечувала нормальне самостійне життя українського етносу в Польщі за звичаєвим правом. Інший респондент, Йосип Мица, називає прихід УПА на терени Польщі, її розбудову та захист українців однією з найголовніших подій для громади від 1944 р. [1, 26–27].

Чи дієвим був опір? З одного боку, повстанці всіма можливими способами відтермінували депортацію на ще заселених українцями землях. З іншого – реактивували в тих, хто проводив акцію, бажання депортувати всіх без винятку українців.

Акції спротиву спричиняли втрати і в повстанській армії, і серед мирного населення, проте, безсумнівно, більшість і упівців, і простих українців не хотіли виселення до УРСР і давали відсіч – різними способами, більш чи менш активно. Очевидно й те, що якби УПА не проводила своїх акцій, опір виселенців був би не таким масштабним.

Співпраця УПА та АК проти виселення українців із Польщі

Факт примирення двох національних рухів викликав часто захоплення та радість як українців Польщі, так і поляків. Зокрема, при переході по вже виселених Холмщині й Підляшші відділи УПА спеціально вдавалися до своєрідних театралізованих дійств, імітуючи спільний похід прихильних одна до одної АК й УПА. Хоч це не було передбачено домовленостями, УПА таким чином досягала двох цілей: поліпшувала ставлення передусім польського населення до українців; убезпечувала свої рейди територіями, де українців уже не було.

Майже скрізь і в різних умовах на українців у Польщі під час виселень чигала небезпека – передусім як на відповідальних за існування УПА, за її підтримку. Найбільше їм помщалися за спроби повстанців загамувати депортацію чи в той або інший спосіб їй зашкодити. Дії підпільників настроювали проти українців також і місцеву адміністрацію. Так вважали оунівці, зокрема, щодо локальної влади на Підляшші, яка через появу листівок УПА віднайшла ще один привід вороже ставитися до місцевих українців.

Саме керівництво УПА розуміло, що українське населення прагне «передусім спокою. Пограбоване, зруйноване, стероризоване, хоче відпочити, хоче повернутися до нормальних засад господарювання» [21, 583].

Діяльність ОУН і УПА як привід до виселення закерзонців

Польща залишалася єдиною державою, де українське підпілля почувалося впевнено: ні в Чехословаччині, ні в Румунії для цього не існувало сприятливих умов з огляду на низьку національну свідомість тамтешнього українського населення.

У межах Польщі, був переконаний навіть представник українських комуністів із м. Томашів Микола Королько, «українська реакція в особі буржуазії, куркулів, кліру і їх прислужників [...] має намір створити собі П'ємонт реакційної діяльності як проти Радянської України, як і проти Річпосполитої Польщі» [12, 163].

Для польських комуністів і УПА, і місцевий визвольний рух становили загрозу, до того ж першу необхідно було здолати як чужорідне тіло.

Нехай УПА й не була численною, але свою присутність демонструвала. Як слушно зауважує З.М. Ковалевський, український рух був непотужний, але повністю вдалося його знищити лише після «деукраїнізації» пограниччя [17, 331]. Найбільша активність ОУН і УПА в Польщі припадає саме на час депортації.

Причин позбутися українців шукали активно, і діяльність УПА «стала в пригоді»: адже важко назвати бандитами цілий народ, натомість «хлопців із лісу» – напрочуд легко.

Ідею необхідності депортації українців комуністичні ідеологи живили, посиляючись на існування повстанської армії як фактор непевності й конфліктності. У суспільстві намагалися створити враження, що якби не терор повстанців проти українського населення, то воно давно виїхало б до УРСР – і лише банди цьому перешкоджають.

Як стверджувала *Gazeta Lubelska*, «розбійникам з УПА не затримати евакуації – її буде завершено, Військо Польське ліквідує залишки фашизму» [4, 101].

Улюбленим засобом стала маніпуляція цифрами: і щодо кількості повстанців, і щодо кількості ними вбитих. Повітовий комендант Громадської міліції в повіті Ліско В. Островський у звіті за серпень 1945 р. без нотки сумніву вслід за своїм постерунком у м. Балигород доповідає, що лише «минулого тижня зі Сходу прибуло на тутешню територію близько 5000 бандерівців» [11, 472].

Найбільша хвиля депортацій під гаслом «боротьби з бандитизмом» прокотилася пограниччям навесні 1946 р.

Справжньою метою цієї боротьби було якнайактивніше вигнання українців із Польщі. По закінченні депортації до УРСР (як подавала польська влада – 98 % українського населення) у звіті ВП за липень 1946 р. стверджувалося, що в Люблінському та Ряшівському воєводствах «сильних українських банд немає» [13, 261]. Натомість після нових обрахунків тезу про нелояльність і загрозу з боку українців у польській державі було актуалізовано знову. Г. Мотика вважає, що взимку 1946–1947 рр. ліквідувати або витіснити за межі Польщі УПА можна було й без наступних виселень [22, 113].

Антиукраїнська кампанія в Польщі призвела до суспільного усвідомлення «конечної необхідності» трансферу українців або – як варіант – розпорошення їх на отриманих від переможеної Німеччини так званих Землях Одзисканих. Тому виселення проводилося так наполегливо й було вмотивоване «законністю» (трансфер) і «необхідністю» (діяльність українського визвольного руху). Влада використала чинник УПА, щоб очорнити українців у Польщі, що

позначилось і на силі та натискові депортаційних акцій, і на долі тих, хто залишивсь у Польщі й мусив жити там із тавром «українських бандитів».

Урешті, вже після акції «Вісла» 1947 р., керівники ОУН і УПА з Закарпаття зрозуміли безсенсовість дальшої діяльності в межах Польщі й наказали розпустити армійські формації.

Джерела та література:

1. *Відповіді на анкету «Вісника» // Вісник Закарпаття. – Перемишль, 2001. – № 4. – С. 17–30.*
2. *Закарпаття. Спомини вояків УПА. – Варшава: Тирса, 1996. – Т. 2. – 280 с.*
3. *Закарпаття. Спомини вояків УПА. – Варшава: Тирса, 1998. – Т. 4. – 268 с.*
4. *Сергіїчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Вид-во «Тернопіль», 1997. – 440 с.*
5. *Спогади Ольги Іванської (Скірки) // Депортації. Західні землі України кінця 30-тих – поч. 50-тих. Документи, матеріали, спогади. У 3-х тт. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Т. 3. – С. 72.*
6. *Спогади Нестора Охрима // Депортації. Західні землі... – Т. 3. – С. 328.*
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1471.*
8. *Там само. – Спр. 1472.*
9. *Там само. – Спр. 1475.*
10. *Штендера С. Революційно-повстанська боротьба українського народу за своє визволення на Холмщині і Підляшші в 1943–1948 роках. Звіт д. Прирви // УПА та ВіН у боротьбі з тоталітаризмом 1945–1947. Документи, спогади / Український інститут націо-нальної пам'яті. – Вишгород: ФОП Сергіїчук М.І., 2019. – С. 330–356.*
11. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. – Warszawa – Kijów: Państwowe archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy; Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej, 2000. – Т. II. Przesiedlenie Polaków i Ukraińców. 1944–1946. – 1008 s.*
12. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR. 1944–1946. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1996. – Т. I. (Dok. 1944–1945). – 336 s.*
13. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR. 1944–1946. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1999. – Т. II. (Dok. 1946). – 400 s.*
14. *Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя: видатніші особи ХХ століття. – Львів: 1997. – 665 с.*
15. *Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 335–351.*
16. *Дрозд Р. «Прямуючи до правди» протистою дорогою // Вісник Закарпаття. – Перемишль, 2001. – № 7. – С. 72–74.*
17. *Ковалевський З.М. Польське питання в післявоєнній стратегії УПА // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 287–333.*
18. *Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 240 с.*
19. *Kwiek J. Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998. – 233 s.*
20. *Mironowicz E. Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947 // Akcja «Wisła». – Warszawa: IPN, 2003. – S. 55–63.*
21. *Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; Rytm, 2006. – 728 s.*
22. *Motyka G. Ukraińska Powstańcza Armia a akcja «Wisła» // Akcja «Wisła». – Warszawa: IPN, 2003. – S. 109–117.*
23. *Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa: Tyrsa, 1994. – Т. III. – 440 s.*

УДК 94:32.019.5:341.485]:355.48(100)"19/20"(093)

Олександр ПАСТЕРНАК¹

МОВА НЕНАВИСТІ ЯК ПРОВІСНИК ГЕНОЦИДУ. ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Упродовж історії людство безперервно супроводжували спалахи масового насильства, переважно детерміновані різноманітними соціальними та геополітичними катаклізмами. Криваве ХХ ст. стало свідком його найжахливіших випадків за весь час існування людської цивілізації, адже було затьмарене руйнівними війнами й актами жорстокості, які призвели до втрати десятків мільйонів життів. Саме воно по праву вважається «століттям геноцидів».

Історичний досвід підтверджує, що випадки масових убивств, і геноцидів зокрема, завжди супроводжувалися комунікаційними кампаніями, за допомогою яких потенційні злочинці намагалися демонізувати передбачуваних жертв і стимулювати запал до насильства серед виконавців злочинів [15, 5]. Отже, ключовим складником таких кампаній була мова ненависті, яка ставала однією з передумов і провісником масових звірств.

Актуальність усебічного вивчення феномена мови ненависті в загальноісторичному контексті набуває неабиякої актуальності в сучасних реаліях, адже розв'язана путінською Росією геноцидна війна проти України, що супроводжується безпрецедентними виявами жорстокості й масштабними брутальними воєнними злочинами, які коять російські окупанти, вкотре доводить слушність тези про надзвичайно небезпечну й деструктивну роль мови ненависті, що впродовж майже двох десятиліть є чи не основним інструментом російської пропаганди в індоктринації та конструюванні масової свідомості російських громадян, із перетворенням частини з них на масових убивць, а переважної більшості – на активних прихильників «остаточного вирішення українського питання».

Аналізуючи історіографію дослідження, варто зазначити, що мова ненависті зазвичай розглядається як складова окремих кейсів масового насильства

¹ ПАСТЕРНАК ОЛЕКСАНДР – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні.

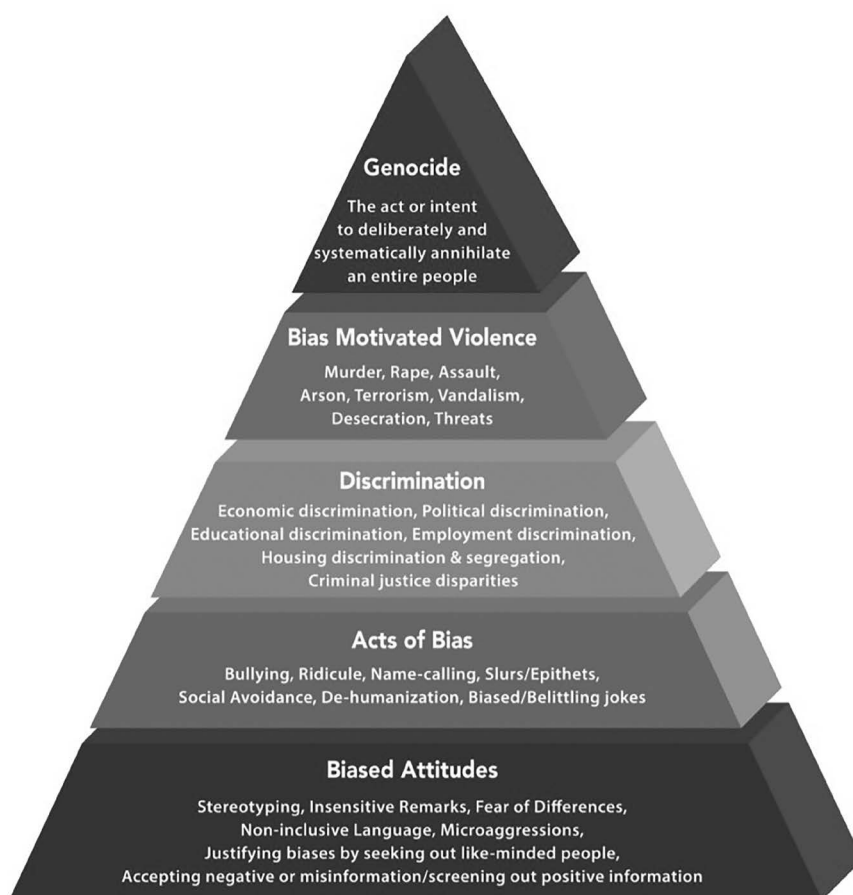
та геноцидів у мультидисциплінарній площині з ширшою оптикою студіювання на стику історичної, юридичної, політологічної, соціологічної та психологічної наук. Тож суто історичних праць, у фокусі яких перебувала б мова ненависті як складова масового насильства та геноцидів у широкій історичній ретроспективі, не так багато. Суттєвий вклад у вивчення теми зробили такі зарубіжні дослідники масового насильства та геноцидів, як Г. Гордон, С. Бенеш, Дж. Лідер Мейнард, Н. Наймарк, Е. Де Форж, Ш. Спектор та ін. [14; 15; 3; 17; 18; 19; 11; 28]. Серед вітчизняних науковців варто виділити розвідки щодо ролі мови ненависті як складової дегуманізаційної пропаганди під час Голодомору – Л. Гриневич, К. Кузіної, Голокосту в Україні – А. Подольського, М. Тяглого, Ю. Смілянської, Р. Михальчука та ін. [35; 39; 41; 43]. Питання мови ненависті як складника російської агресії проти України та її ролі в розгортанні геноцидної політики проти українців є абсолютно новим, малодослідженим і переважно репрезентованим в окремих аналітичних розвідках [2; 16; 44]. Тож перед вітчизняними й закордонними дослідниками у сфері геноцидних студій на сьогодні стоїть завдання широкого й багатовекторного студіювання цієї теми, максимальної фіксації, систематизації та аналізу проявів російської мови ненависті, геноцидної риторики та підбурювань до геноциду, спрямованих проти українців, щоб підготувати джерельну, аналітичну та доказову базу, яка в майбутньому може стати в пригоді під час створення й роботи спеціального міжнародного трибуналу для Путіна та військово-політичного керівництва РФ, а також міжнародних судових процесів над російськими воєнними злочинцями.

Метою цієї розвідки було в історичній ретроспективі дослідити й проаналізувати феномен мови ненависті як складника дегуманізаційних пропагандистських кампаній, що передували акціям геноциду та супроводжували їх упродовж ХХ ст., а також під час російсько-української війни, зокрема її широкомасштабної фази.

Хоча міжнародно-правового визначення мови ненависті не існує, а характеристики того, що можна нею вважати, є суперечливими й дискусійними, все-таки спробуємо дати узагальнюючу дефініцію цього терміна. Згідно зі Стратегією та планом дій ООН щодо мови ненависті остання трактується як будь-який вид комунікації в усній, письмовій чи поведінковій формі, що містить нападки або використовує принизливі або дискримінаційні висловлювання щодо особи чи групи осіб на підставі того, ким вони є (на підставі їхньої релігії, етнічної належності, національності, раси, кольору шкіри, походження, статі чи іншого чинника ідентичності) [30, 2].

У цьому контексті варто звернути увагу на концепцію «піраміди ненависті», якою у своїй правозахисній роботі та політиці протистояння проявам антисемітизму послуговується неурядова організація «Антидефамацияна ліга». Вона наочно демонструє, як різноманітні стереотипи, упереджені ідеї, поведінкові моделі та прояви ненависті, зокрема й мова ворожнечі, можуть трансформуватись у дискримінаційні заходи та акти насильства і зрештою призводити до геноциду (Додаток 1). Неконтрольовані прояви упередженості та дискримінації на кожному з рівнів піраміди можуть набувати нормалізації в суспільстві, а відтак сприяти прийняттю несправедливості й насильства. Хоча кожен окремо взятий елемент піраміди не призводить до геноциду, останній стає можливим, коли описані на нижчих рівнях дії стають прийнятними.

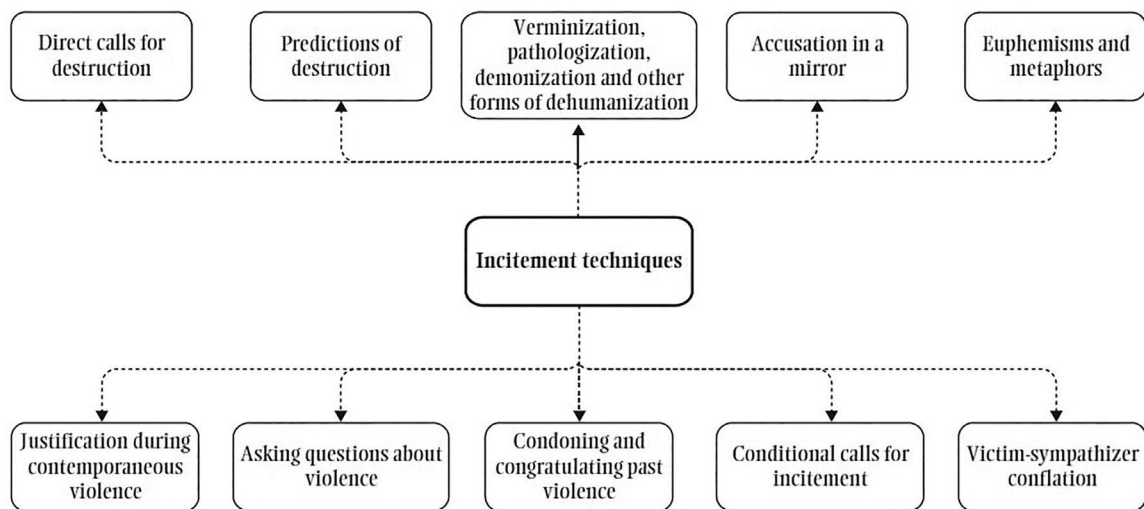

Додаток 1. Піраміда ненависті [21].

Загалом в основі мови ненависті – іншування так званою групою «своїх» групи «чужих», розділення на «ми» і «вони». Мова ненависті часто апелює до екзистенційної загрози з боку «іншого», що може евентуально викликати реакцію, інтерпретовану як героїчна оборона або захист власної групи. Наприклад, наративи, що поширюють ідеї про «чистоту» й «забрудненість», можуть бути провісниками насильницьких дій проти дегуманізованого «іншого», створюючи сприятливий ґрунт для процвітання насильства [1, 19].

Аналізуючи історичні кейси масових звірств, американський правник-міжнародник і дослідник геноциду Грегорі Гордон виділяє дві панівні риторичні стратегії, які застосовують злочинці: «виключення» та «загроза». Що стосується першої, то ті, хто має намір учинити масове насильство, зазвичай намагаються переконати інших членів «своєї» групи в «інакшості» жертв «чужої». Здебільшого це робиться за допомогою дегуманізаційних технік, тобто прирівнювання членів таргетованої групи до тварин, демонів, паразитів чи хвороб. Таким чином, вони намагаються «перемістити» представників групи «чужих» за межі людяності. Цього також можна досягти, посилаючись на злочини, нібито скоєні «чужими» в минулому, й таким чином спонукаючи «своїх» шукати помсти і зводити рахунки. Своєю чергою, мета риторичної стратегії «загрози» – переконати інших членів «своїх» у тому, що «чужі» прагнуть завдати шкоди або ліквідувати групу «своїх» чи допомогти в цьому ворогам останньої [15, 30–31].

У найрадикальніших формах мова ненависті може набувати імпліцитних або експліцитних закликів та підбурювання до вчинення масового насильства й геноциду. Гордон, аналізуючи масове насильство, застосовує таку типологію технік підбурювання: прямі заклики до знищення; обіцянки знищення; дегуманізація; дзеркальне звинувачення; евфемізми та метафори; виправдання поточного насильства; постановка питання про реалізацію насильства; виправдання та схвалення насильства, що відбувалося в минулому; умовні заклики до знищення; ототожнення жертв і тих, хто співчуває (Додаток 2).

Додаток 2. Техніки підбурювання [15, 291].

Зупинимося саме на дегуманізаційних техніках, оскільки вони супроводжували й часто визначали перебіг практично всіх великих масових звірств у історії.

Дегуманізуючи своїх жертв, злочинці трактують їх як нелюдей або недолудей, підготовлюючи аудиторію до потурання насильству чи його вчинення, зображуючи смерть і страждання їхніх жертв менш значущими або навіть корисними чи необхідними [6, 13]. Дегуманізаційні практики переносять членів переслідуваної групи в соціальну категорію, в якій традиційні моральні обмеження щодо того, як можна поводитися з людьми, вже не діють [17, 80]. Тим самим серед злочинців утверджується реверсивна соціальна етика [4, 204].

Серед найвідоміших технік дегуманізації дослідники геноциду виділяють такі:

вермінізація – прирівнювання групи до паразитичних, шкідливих нелюдських створінь, таких як воші чи сарана;

патологізація – порівняння групи з носіями хвороби;

демонізація – приписування групі сатанинських чи інших подібних лихих якостей тощо [14, 431].

Розглянемо деякі історичні приклади пропагандистських кампаній, які передували геноцидам минулого, супроводжували їх та інструментом яких були описані техніки.

Напередодні та під час Голодомору в Україні радянська пропаганда активно застосовувала дегуманізаційні техніки. Щоб означити основного класового

ворога та викликати до нього ненависть у масах, держава сконструювала таку штучну соціальну категорію, як «куркуль». Радянський агітпроп у своїй елімінаційній риториці таврував ворожі елементи за допомогою метафоричних та стигматизуючих конструктів: «кулацкие охвостья», «кулацкие гнёзда», «рвачи», «кулацкие недобитки», «злостное/озверелое кулачество» та ін. [39]. Часто пропаганда зображувала їх в огидних анімалістичних образах свиней, хижих тварин і птахів, приматів, різноманітних шкідників. Вони мали асоціюватися зі сміттям, паразитами і брудом, який треба вичистити, розчавити і знищити. Письменник Максим Горький називав їх «напівтваринами» [35, 51; 19, 87].

Конструювання демонізованого образу «куркуля» як уособлення фанатично відданого ідеї знищення радянського ладу ворога інколи набувало абсолютно фантазмагоричних і абсурдних форм. Наприклад, у художній літературі, газетах і серед партійного активу поширювався наратив про те, що «куркулі» настільки лихі, що самі морять себе і свої родини голодом, а селяни інсценують своє голодування, щоб підірвати соціалістичний уклад [39; 48, 52].

Хоча формування образу ненависного «ворога соціалізму» було складовою загальнонорадянського антикуркульського дискурсу, в Україні воно набувало національного відтінку. Загальноновживані терміни, як-от: «куркуль», «глитай», «мироїд», «дерилюд», «жироїд», у радянській пропаганді тісно поєднувалися з контекстуалізованими і етнізованими пейоративами на кшталт «петлюрівець» та «український буржуазний націоналіст». Для більшовиків саме селянин-власник із його індивідуалістськими та власницькими проявами був підпорою соціальної бази націоналізму, що й визначало національний складник у процесі знищення класового ворога [39]. Тож для радянської системи поняття «куркулів» і українців стали практично тотожними. Відоме радянське гасло «знищити куркуля як клас» дуже швидко перетворилося з пропагандистського кліше на інструкцію для дії. Під час так званої антикуркульської операції енкаведисти розстріляли понад 70 тис. жителів УРСР, а загалом жертвами сталінського штучного голоду в Україні стали 4,5 млн осіб [48, 95; 22, 69].

Чи не найвідомішим прикладом геноциду в людській історії є Голокост. Визначальною його ознакою було послідовне й багаторічне використання німецькими націонал-соціалістами антисемітської риторики та культивування ненависті щодо євреїв.

Основою ідеологічного обґрунтування нацистського антисемітизму були біологічно-расові постулати, вироблені Адольфом Гітлером у його книзі «Моя боротьба» та одним із основних ідеологів націонал-соціалізму Альфредом Розенбергом у його праці «Міф двадцятого століття».

У «Моїй боротьбі» Гітлер із позицій расового детермінізму безапеляційно приписував євреям іманентні лихі, злочинні, деструктивні риси та якості, вроджене прагнення до знищення арійської раси. Звинувачував їх у підриві здоров'я німецького народу, крадіжках багатств і підпорядкуванні його зловісним цілям їхньої світової змови, в одних випадках керованої з Москви, бо євреям приписувалося творення комунізму, а в інших – із Волл-стрит, оскільки євреї начебто контролювали світовий капіталізм [19, 76]. За Гітлером, євреї були «личинками у гниючому трупі», «паразитами», «хтивими хижачками, які полюють на німецьких жінок», «павуками, які смокчуть кров народу», «чумою, гіршою за Чорну Смерть», «паразитами, які поширюються, ніби шкідлива бактерія, а потім убивають свого господаря» [32, 105–106]. Нацистський фюрер

у своїй боротьбі зі світовим єврейством спирався на апокаліптичне, псевдорелігійне бачення власної місії: «Я вірю, що дію відповідно до волі Всемогутнього Творця: захищаючись від євреїв, я борюся за справу Господню» [19, 76–77].

Ключову роль у засвоєнні нацистської ідеології народними масами Німеччини відіграло очолюване доктором Йозефом Геббельсом Райхсміністерство народної освіти та пропаганди, створене через два місяці після приходу нацистів до влади.

Захопивши й контролюючи всі ЗМІ та засоби комунікації в Німеччині, нацисти упродовж півтора десятиліття щоденно просували антисемітські нарративи та образи «єврейського ворога» в газетах, на плакатах, у кіно, літературі, на радіо, в школі, вони раз у раз лунали у промовах Гітлера та інших нацистських лідерів.

Антисемітська пропаганда неодноразово й невпинно звинувачувала єврейський народ у розробці так званого Mordplan (план убивства) з метою знищення всіх неєвреїв [6, 16]. Це був один із ключових лейтмотивів найвідомішого німецького антисемітського видання – газети *Der Stürmer*. Її засновник і головний редактор – фанатичний прибічник нацизму Юліус Штрайхер, відомий у народі як «цькувач євреїв номер один». Таблоїд Штрайхера став одним із головних інструментів дегуманізаційної пропаганди нацистів. Унизу першої сторінки кожного номера жирними літерами проголошувалося: «Євреї – наше нещастя!» [15, 39]. Газета містила ворожі інфантильні статті, що описували євреїв як неповноцінних і сексуально збочених, а на карикатурах вони були зображені потворними, з гачкуватими носами, величезними вухами й губами, волохатими тілами та кривими ногами [28, 365].

У статтях видання постійно лунали публічні заклики до вбивства єврейського народу. Штрайхер називав євреїв «нелюдами», «бактеріями», «шкідниками», «лиходіями», «поширювачами хвороб», яких необхідно винищити «під корінь» в інтересах людства. У публікаціях неодноразово стверджувалося, що тільки після знищення світового єврейства єврейська проблема буде вирішена [5, 3]. Вплив газети був далекосяжним: до 1938 р. щотижня розповсюджувалося близько пів мільйона її примірників [15, 39].

Міністерство пропаганди під керівництвом Йозефа Геббельса створювало також антисемітські фільми, щоб наочно переконати німців, ніби євреї настільки жахливі, що заслуговують на переслідування. Наприклад, кінострічка «Єврей Зюсс» (*Jud Süß*, 1940 р.) розповідала історію аморального єврейського банкіра, який згвалтував біляву «арійську» жінку. Решту євреїв у ній показано брудними, безпринципними й потворними. Кінокартина мала неабиякий успіх. Райхсфюрер СС Гайнріх Гімлер наказав усім членам СС і поліції переглянути її. Фільм демонстрували також охоронцям концтаборів, що мало спонукати їх поводитись із єврейськими в'язнями як із недолюдьми, зображеними на екрані [28, 213].

Інший фільм, «Вічний жид» (*Der ewige Jude*, 1940 р.), який нацисти видавали за документальний, «викривав» євреїв як огидну групу, що начебто використовувала кров християнських дітей для своїх релігійних ритуалів, тим самим підживлюючи середньовічний антисемітський міф [28, 365].

Ці та інші кінострічки активно демонструвалися напередодні й під час реалізації нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» не тільки на території Німеччини, а й на окупованих Третім Райхом землях,

зокрема й в Україні, як цілеспрямований засіб для виправдання та легітимізації антиєврейського насильства [34, 4].

Із початком німецько-радянської війни саме на українських та інших радянських територіях, окупованих Вермахтом, нацисти широко застосовували такі пропагандистські конструкти як «жидобільшовизм», «жидокомуна», «московсько-жидівський більшовизм» та ін. [41; 43]. Ототожнення радянського комуністичного режиму та його злочинів із єврейством мало спровокувати антисемітські настрої в місцевого населення й тим самим утягнути його у хвилю антиєврейського насильства, інспірованого німецькими окупаційними силами. Питання, наскільки поширювана нацистами мова ненависті й антисемітська пропаганда визначали перебіг Голокосту на українських теренах та наскільки вони впливали на участь місцевого населення в антиєврейському насильстві, залишається предметом наукових дискусій дослідників [46, 7–14]. Але беззаперечним є факт, що організований нацистською Німеччиною та її союзниками Голокост став однією з наймасштабніших і найбільш смертоносних екстермінаційних кампаній у людській історії, позбавивши життя близько 6 млн європейських євреїв, серед яких 1,5 млн були українськими [38, 181].

Найбільш відомим історичним прикладом геноциду, де визначальну роль у розпалюванні ненависті й каталізації масових убивств відіграли ЗМІ, може слугувати геноцид у Руанді.

Екстремісти з етнічної більшості гуту використовували пропагандистські газети, такі як *Kangura*, та радіостанції *Radio Rwanda* («Радіо Руанда») й *Radio-Télévision Libre des Mille Collines* («Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів»); далі – «Радіо тисячі пагорбів»), відоме також як *Radio Machete* («Радіо Мачете»), для цькування національної меншини тутсі й розпалювання ненависті до них серед гуту, готуючи ґрунт для масових убивств. Ці ЗМІ пропагували ненависть, характеризуючи тутсі як істот, що не є людьми, тавруючи їх пейоративами «іньєнзі» («таргани») та «змії» [15, 6].

Однак розпалювання ненависті розпочалося задовго до геноцидних дій гуту. У грудні 1990 р. в уже згаданій екстремістській газеті *Kangura* з'явилися сумнозвісні «10 заповідей гуту» – маніфест із закликами до ненависті та апартеїду щодо тутсі. Ключовим пунктом було «гуту повинні перестати жаліти тутсі» [14, 433].

У одній із публікацій *Kangura* 1993 р. під назвою «Тарган не може народити метелика» стверджувалося що: «Тарган народжує іншого таргана... Історія Руанди чітко показує нам, що тутсі завжди залишається таким самим, що він ніколи не змінюється. Лиходійство, зло зостаються такими самими, якими ми їх знали в історії нашої країни... їхня зловісна сутність однакова. Невимовні злочини, скоєні «іньєнзі» («тарганями») сьогодні... але згадайте, що творили їхні старші покоління: убивства, грабежі, зґвалтування дівчаток і жінок, тощо» [11, 54]. Передовиця іншого випуску газети того самого року містила зображення мачете й запитання: «Яку зброю будемо використовувати, щоб перемогти «іньєнзі» («тарганів») раз і назавжди?» [11, 54]. Одна з військових навчальних операцій гуту навіть називалася «Операція "Інсектицид"» [11, 456].

Kangura використовувала перманентно повторювані брутальні й принизливі меседжі: «...усі тутсі – хитрі звірі», «...підступні, скупі, жорстокі й жадібні до влади». Жінок тутсі зображували як «сексуальних хижачок», які нібито, перебуваючи у змові з чоловіками свого етносу, використовували власну

зовнішність, аби заманювати чоловіків гуту в стосунки, які сприяли б утвердженню етнічної вищості тутсі над гуту. Тексти газети із фанатичними ідеями супроводжувалися вульгарними порнографічними карикатурами [15, 149].

Пропагандисти активно наголошували на прагненні тутсі знищити гуту, навіть приписували їм розробку «диявольського» плану щодо створення імперії в регіоні, проведення геноциду місцевого населення включно з гуту, називали тутсі послідовниками Гітлера, неонацистами та канібалами [11, 57–59].

Сповнені ненависті расистські пропагандистські конструкти, поширювані газетою Kangura, підхопило створене в липні 1993 р. приватне «Радіо тисячі пагорбів». З огляду на доволі високий рівень неписьменності в Руанді (близько 60 %), а також трансляцію популярного музичного й розважального контенту воно швидко набуло широкої популярності в країні, водночас перетворившись на основний рупор ненависті до тутсі та медійний інструмент утілення геноциду [29, 81].

У своїх програмах радіо постійно використовувало міфологізовані наративи про вроджені відмінності між гуту й тутсі, іноземне походження останніх, а отже, відсутність у них права називати себе руандійцями, про непропорційну частку багатства і влади, що належали тутсі, а також жахи правління тутсі в минулому. У радіотрансляціях постійно культивувався страх перед загрозою з боку тутсі, кожного гуту закликали бути готовим до «захисту» [27, 45].

Переломним моментом стало вбивство руандійського президента Жувенала Габ'ярімани 6 квітня 1994 р. «Радіо тисячі пагорбів» звинуватило в трагедії «тарганів» і закликала «стерти тутсі з лиця землі... змусити їх зникнути раз і назавжди» [29, 48]. Країну охопила хвиля масового насильства проти тутсі. Екстремістське радіо координувало дії вбивць серед військових і цивільних гуту: передавало накази про скоєння вбивств, закликала встановлювати блокпости і проводити обшуки, називало імена людей, які повинні були стати мішенню, і вказувало райони, на які слід було нападати [11, 19]. Питання про те, чи була роль «Радіо тисячі пагорбів» визначальною для розгортання й перебігу геноциду та для рівня насильства щодо тутсі в Руанді, є дискусійним, та водночас йому присвячено низку наукових досліджень. Зокрема, шведський економіст, професор Цюрихського університету Девід Янагізава-Дротт у своєму статистичному дослідженні вказував на те, що під час геноциду 1994 р. кількість виявів насильства була на 62–69 % вищою в тих руандійських селах, які отримували повний сигнал «Радіо тисячі пагорбів», порівняно з тими, де сигнал був відсутній [33, 18]. Цей аналіз також засвідчив, що дії 10 % загальної кількості учасників геноциду, або приблизно 51 тис. його виконавців, були спричинені саме роботою радіостанції [33, 18]. Загалом за 100 днів геноциду в Руанді було вбито понад 800 тис. осіб, що становило близько 85 % тутсі, які проживали в країні, або приблизно 11 % усього її населення [19, 135; 5, 2].

На початку 1990-х рр., коли під час розпаду Югославії в регіоні спалахнула низка збройних конфліктів, сербські націоналістичні сили, зокрема Сербська демократична партія в Боснії на чолі з Радованом Караджичем, розгорнули антибоснійську пропагандистську кампанію. Вони паплюжили босняків, називаючи їх «балія» (принизлива назва мусульман), «турками», «моджахедами», «фундаменталістами», «брудними циганами» та ін. [13, 144–146; 15, 6]. Боснійськосербській громадськості нав'язували думку, що боснійці – це «зловмисники», «головорізи» й «терористичні диверсійні групи» [15, 6]. У статтях,

оголошеннях, телевізійних програмах і публічних прокламаціях сербів переконували, що вони повинні захистити себе від фундаменталістської мусульманської загрози й озброїтися, адже хорвати та мусульмани готують план геноциду проти них [3, 506].

Сербські ЗМІ неодноразово поширювали чутки про звірства хорватів і боснійців. В одній із сербських передач повідомлялося, що «мусульманські екстремісти вигадали найжахливіший злочин на планеті. Минулої ночі вони згодували сербських дітей леву в Сараєвському зоопарку», а в іншій – сербський респондент заявляв: «Я не бачив таких речей, але чув від інших, що там були катування... дітям відрізали пальці, виривали нігті на руках... ми знаходили дітей у горщиках, готових до запікання...». У відповідь репортер констатував: «Вони не мають пощади ні до кого, чи не так?» [18, 110].

Зрештою, така політика допомогла розпалити боснійськосербське насильство проти мусульман, кульмінацією якого став геноцид у м. Сребрениця, коли в липні 1995 р. за лічені дні 8 тис. боснійських чоловіків і хлопчиків були вбиті боснійськими сербами [15; 45].

Починаючи з подій Помаранчевої революції 2004 р., а згодом і під час Революції Гідності 2013–2014 рр. та війни на Донбасі російські ЗМІ активно застосовували мову ненависті з метою маргіналізації, дегуманізації та демонізації українців у свідомості росіян і жителів тимчасово окупованого Криму та ОРДЛО.

Образ небезпечного й агресивного ворога створювався за допомогою цілої низки методів та прийомів, найпоширенішим із яких було використання архетипів Другої світової війни й радянських стереотипів [16, 42].

Серед ключових векторів російської пропаганди були дискредитація та дегуманізація учасників Революції Гідності, таврування їх як «бандерівців», «нацистів», «фашистів», «майдаунів», «майданної нечисті», «каструлеголових», «майданофілів»; українських військових – як «карателів», «убивць», «неонацистів», «бойовиків», «радикалів», «нащадків гітлерівців»; людей із проукраїнської позицією – як «свідомітів», «упоротих», «націоналістів», «русофобів»; української влади – як «київського режиму», «хунти» та ін. [44; 40].

Російська пропаганда створила низку міфологем та інформаційних фейків про злочини кровожерливих «укрофашистів», зокрема про «Одеську Хатинь», наратив про «вісім років бомбили Донбас», «розп'ятого хлопчика», «нацистів із "Азова"», «Правий сектор», «геноцид російськомовних і народу Донбасу» та інші, що стали ключовими складниками раціоналізації і виправдання російського вторгнення в Україну, яку начебто захопили «нацисти». Значна частина цих пропагандистських конструктів знайшли відображення в російському кінематографі, зокрема таких українофобських кінострічках, як «Військовий кореспондент» (2014 р.), «Ополченочка» (2018), «Донбас. Окраїна» (2019), «Пригрів» (2021) та ін. [31; 20; 12; 27].

Із початком повномасштабної агресії Росії проти України у 2022 р. пропагандистські дегуманізаційні меседжі дедалі більше радикалізувалися, перетворюючись на відверте підбурювання до геноциду. Вони стали чи не основним лейтмотивом державної пропаганди. Контрольовані Кремлем російські засоби масової інформації відіграли ключову роль у розпалюванні ненависті, спонуканні, заохоченні до масового насильства над українцями, його раціоналізації та нормалізації серед громадян РФ і передусім серед російських військових.

Основною ціллю повномасштабного вторгнення Росії в Україну Путін оголосив «денацифікацію». Таврування українців як «нацистів» є абсолютно дегуманізаторським твердженням, адже змальовує більшість або значну частину населення України як екзистенційну загрозу для росіян. Більшої переконливості й ваги йому надає «історичність», яка апелює до сакралізованих у російському соціумі елементів інструменталізованого й гіпертрофованого міфу про «Велику Вітчизняну війну» та виключної ролі в ній росіян. За останні десятиліття він став чи не основним складником російської історії та ідентичності, набуваючи апологетичних квазірелігійних форм. Тож ідея боротьби з «нацистами» консолідує російське суспільство й насаджує особистий обов'язок солдатам та мобілізованим боротися з «абсолютним злом», екзистенційно асоціюючи сучасне вторгнення з боротьбою Радянського Союзу проти нацистської Німеччини [2, 13].

Важливим аспектом інтерпретації терміна «нацисти» Путіним та російськими пропагандистами є, на думку американського історика Тімоті Снайдера, наслідування радянської традиції таврувати своїх ворогів «фашистами». Снайдер переконаний, що в «Росії 21-го століття «антифашизм» просто став правом російського лідера визначати національних ворогів... Для президента «фашист» або «нацист» – це просто той, хто протистоїть йому або його плану знищення України. Українці – «нацисти», бо вони не визнають, що вони росіяни, і чинять опір» [26].

Ця теза також підтверджується розтиражованими російською пропагандою путінськими нарративами геноцидного характеру про відсутність українців як окремої нації, мовляв, росіяни й українці – це один народ, а ті хто, проявляє і відстоює свою українськість та бореться за державну незалежність України, – це нацисти, яких необхідно знищувати. Одним із найбільш артикульованих російських пропагандистських інструкцій щодо цілковитого знищення української державності та української нації як такої стала стаття російського політтехнолога Тимофія Сергєйцева «Що Росія має зробити з Україною», опублікована на сайті російського державного агентства новин «РИА Новости» через два дні після виходу російських військ із м. Буча [47].

Розглянемо детальніше окремі приклади дегуманізаційної риторики, які використовує пропаганда РФ.

Яскравим зразком вермінізації слугують висловлювання російського пропагандиста Володимира Соловйова в ефірі телеканалу «Росія 1», коли він порівнював українців із гельмінтами: «Коли лікар у kota виганяє глисти, то для лікаря це спеціальна операція, для глистів це війна, а для kota це очищення» [9].

Дмитро Медведєв, заступник голови Ради безпеки Росії та колишній президент і прем'єр-міністр є одним із головних російських високопосадових розпалювачів ненависті до українців. В одному з дописів у своєму Telegram-каналі він порівнював представників української влади з тарганами, а українців із комахами: «Тут різні таргани, що розплодилися в київському інсектарії, постійно погрожують «повернути Крим». Ну, цілі зрозумілі: підбадьорити ручних комах навколо й показати господареві інсектарію, що вони ще дуже навіть здатні на тарганячі перегони за шматком їжі» [42].

Зразком патологізаційної риторики щодо українців можуть слугувати твердження нині вже фізично ліквідованого російського найманця Владлена Татарського, який під час інтерв'ю зі своїм співвітчизником пропагандистом

Сергієм Марданом зазначав, що «українець – це як хворий росіянин. Це як трансвестит... українець – це російський духовний трансвестит...» [7].

Ще одним прикладом порівняння українців із носіями смертельної хвороби слугують слова російського «військового експерта» Василя Фатігарова в ефірі російського державного телебачення: «Мені подобається таке образне порівняння фашизму України з раковою пухлиною. Ми зараз працюємо як хірурги. А коли хірург вирізає ракову пухлину, то поки він її вирізає – вона розростається. І коли він її зачищає, він має ще й певну кількість здорової тканини вичистити, щоб, не дай Боже, потім нічого не залишилось і не вирросло знову» [25].

У російській пропаганді також дуже активно просуваються наративи про диявольську сутність або одержимість українців сатаною, що є прикладом техніки демонізації. Наприклад, сепаратист Павло Губарев, даючи коментар російському воєнному кореспонденту Юрієві Котенку («Военкор Котенок Z»), описував українців так: «Це російські люди, в яких уселився біс. Ми йдемо не вбивати їх, ми хочемо їх переконати. Але якщо ви не бажаєте, щоб ми вас переконували, ми вас уб'ємо. Хоч мільйон, хоч 5 мільйонів, хоч усіх винищимо, поки ви не зрозумієте, що ви біснуваті й вам треба лікуватися» [10].

Про «священну війну із силами тьми», тобто Україною і «колективним Заходом», постійно твердить пропагандист Соловйов: «Іде священна війна. Ми воюємо за саме право людського роду існувати у своєму первісному стані, задуманому Творцем. Ті [українські] дурні, які намагаються боротися, – вони борються не проти нас, вони воюють із Богом... Якщо вдуматися в те, що відбувається, – це сатанізм. Вони біси, по-іншому це не скажеш... якщо ми маємо справу зі слугами Князя Тьми, якщо ми маємо справу з диявольським походженням, про які переговори може бути мова?» [23].

Ще одним прикладом демонізації, зокрема приписуванням бестіальної природи українцям, слугують твердження пропагандистки Маргарити Симоньян під час ефіру телеканалу «Россия 1»: «...ми ж не випадково називаємо їх нацистами... твоя звірська натура робить тебе нацистом, твоя звірська ненависть і твоя звірська жадоба виривати дітям очі за етнічною ознакою» [45].

Окрім дегуманізаторських посилів російські медіа рясніють і відвертими закликами до масового насильства та геноциду українців.

Антон Красовський, який на російському державному телеканалі RT закликав «топити й палити українських дітей», під час чергового інтерв'ю із сепаратистом і пропутінським музикантом Акімом Апачевим обговорював необхідність знищення мільйонів українців – носіїв української ідеї [8]. На думку Апачева: «Усіх носіїв цієї нової української нації ми повинні знищити... їх там відсотків 10, от їх і треба вбити, а всі інші знову стануть росіянами... ми повинні їх убити не з відчуття ненависті, ми повинні вбити їх із почуття любові до наших дітей, тому що це забезпечить наше виживання...» [24].

Депутат Держдуми РФ Олексій Журавльов в ефірі російського державного каналу «Россия 1» стверджував, що «ці 2 мільйони людей мають або виїхати з України, або мають бути денацифіковані, тобто знищені» [36].

Риторика з описом українців як недолюдей («зазомбовані», «зі звірчою натурою», «підпорядковані»), хворих чи заражених («сволота», «скверна», «розлад») або як екзистенційної загрози та втілення зла («нацизм», «Гітлер'югенд», «Третій Райх») застосовується, щоб зобразити значну частину чи ціле

покоління українців як нацистів і смертельних ворогів, перетворюючи їх на легітимну чи необхідну мішень для знищення [2, 1].

Низка джерел свідчить про те, що поширювані російською пропагандою геноцидні меседжі, на жаль, знаходять досить потужний відгук у внутрішньої російської аудиторії, а особливо у російських солдатів, які, опинившись на українських теренах зі зброєю в руках і захоплені до насильства, реалізують їх на практиці [2, 14–15]. Згідно з останніми даними російської аналітичної групи «Левада-Центр», абсолютна більшість, тобто 76 % громадян РФ, підтримують дії своїх збройних сил в Україні, а основним джерелом інформації респонденти, які підтримують війну в Україні, називають телебачення [37].

Підбиваючи підсумок, можемо констатувати, що мова ненависті була провісником, невід’ємним супутником, складником і часто каталізатором насильства під час масових звірств та геноцидів, розглянутих у цій розвідці, включно із сучасною війною геноцидного типу, яку веде Росія проти України. Об’єднавчим для всіх згаданих кейсів є застосування мови ненависті як потужного інструмента розпалювання ворожнечі й створення підґрунтя для актів масового насильства, використання контрольованої державою пропаганди, імплементація різноманітних дегуманізаторських практик, створення атмосфери страху та переконання внутрішньої аудиторії в екзистенційній загрозі з боку таргетованої групи, культивування в суспільстві відчуття незворотності й необхідності знищення «ворожих елементів», нормалізація та раціоналізація насильства проти цієї групи.

Розглядаючи поширювану мову ненависті, дегуманізаторські форми пропаганди й пряме та публічне підбурювання до геноциду з боку представників влади РФ та контрольованих російською державою ЗМІ, можемо стверджувати, що вони є беззаперечним доказом порушення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема Конвенції про запобігання злочину геноциду й покарання за нього, що розглядає підбурювання до геноциду як окремий і один із найтяжчих міжнародних злочинів. Відтак ця тема потребує дальшого і глибшого мультидисциплінарного студіювання, яке має стати потужним підґрунтям для адвокації питання про створення повоєнного міжнародного трибуналу для Росії та міжнародних судових процесів над російськими воєнними злочинцями, щоб усі причетні до воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних в Україні, були притягнені до відповідальності й зазнали справедливого покарання.

Джерела та література:

1. *Addressing hate speech through education: A guide for policy makers. UNESCO [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384872>. – Назва з екрана.*
2. *An Independent Legal Analysis of the Russian Federation’s Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent // New Lines Institute for Strategy and Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/Ukrainian-Final-Report.pdf>. – Назва з екрана.*
3. *Benesch Susan. Vile Crime or Inalienable Right: Defining Incitement to Genocide // Virginia Journal of International Law. – 2008. – Vol. 48, No. 3. – 485–528.*
4. *Blum Rony et al. “Ethnic Cleansing” Bleaches the Atrocities of Genocide // European Journal of Public Health. – April 2008. – Volume 18, Issue 2. – P. 204–209.*
5. *Chalk Frank. Radio Propaganda and Genocide // Montreal Institute For Genocide and Human Rights Studies Concordia University [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/979957/1/A-MIGS_Occasional_Paper_Series_RADIO_PROPAGANDA_AND_GENOCIDE.pdf. – Назва з екрана.*
6. *Dangerous Speech: A Practical Guide // The Dangerous Speech Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dangerousspeech.org/wp-content/uploads/2020/08/Dangerous-Speech-A-Practical-Guide.pdf>. – Назва з екрана.*

7. Davis Julia. [Meanwhile in Russia: genocidal denials of the Ukrainian identity from the host and his guest] / Julia Davis // Twitter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/JuliaDavisNews/status/1584365167176871936>. – Назва з екрана.
8. Davis Julia. [Meanwhile on Russia's state-funded RT, director of broadcasting Anton Krasovsky suggests drowning or burning Ukrainian children, makes hideous comments about] / Julia Davis // Twitter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/JuliaDavisNews/status/1584054018145685504>. – Назва з екрана.
9. Davis Julia. [More genocidal rhetoric on Russian state TV: hosts and pundits repeatedly assert that Ukraine no longer exists] / Julia Davis // Twitter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/JuliaDavisNews/status/1549381189336711169>. – Назва з екрана.
10. Davis Julia. [Pavel Gubarev, Russia's "DPR" figure in Donetsk, states their intent towards Ukrainians] / Julia Davis // Twitter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/juliadavisnews/status/1579820810751324160>. – Назва з екрана.
11. Des Forges Alison. *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*. – Human Rights Watch, 1999. – 537 pp.
12. Donbass. *Україна* // IMDb [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imdb.com/title/tt10504928/>. – Назва з екрана.
13. Elias-Bursac Ellen. *Translating Evidence and Interpreting Testimony at a War Crimes Tribunal: Working in a Tug-of-War*. – Palgrave Macmillan, 2015. – 331 pp.
14. Gordon Gregory S. *Speech Along the Atrocity Spectrum* / Gregory S. Gordon // *Georgia Journal of International and Comparative Law*. – 2014. – Vol. 42, No. 2. – P. 425–456.
15. Gordon Gregory. *Atrocity speech law: foundation, fragmentation, fruition*. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – xxviii + 436 pp.
16. Krylova-Grek Yuliya. *Dehumanizing the "enemy". Hate speech directed at Ukrainians in Russian media* // *Baltic Worlds* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://balticworlds.com/wp-content/uploads/2023/01/BW_2022_3_4_Yulia_Krylova_Grek.pdf. – Назва з екрана.
17. Leader Maynard Jonathan and Benesch Susan. *Dangerous Speech and Dangerous Ideology: An Integrated Model for Monitoring and Prevention* // *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. – 2016. – Vol. 9, Iss. 3. – P. 70–95.
18. Leader Maynard Jonathan. *Ideology and Mass Killing: The Radicalized Security Politics of Genocides and Deadly Atrocities*. – Oxford University Press, 2022. – 400 pp.
19. Naimark Norman M. *Genocide: A World History*. – Oxford University Press, 2017.
20. *Opolchenchka* // IMDb [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imdb.com/title/tt9092600/>. – Назва з екрана.
21. *Pyramid of Hate* // ADL [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.adl.org/sites/default/files/documents/pyramid-of-hate.pdf>.
22. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. *Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933* // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – Vol. 42, No. 1–2. – P. 53–80.
23. *Russian Media Monitor. "Top Russian propagandist claims that Russia is embroiled in a holy war against Ukraine and the West"* // YouTube [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20230529193852/https://www.youtube.com/watch?v=xhY4-IhUkI&t=1s&ab_channel=RussianMediaMonitor. – Назва з екрана.
24. *Russian Media Monitor. "Russian propagandists talk about killing millions of Ukrainians"* // YouTube [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20230529183103/https://www.youtube.com/watch?v=I5uyjyJdDW0>. – Назва з екрана.
25. Scarr Francis. [Meanwhile on Russian state TV, military "expert" Vasily Fatigarov is comparing Ukraine to a cancerous tumour] / Francis Scarr // Twitter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://twitter.com/francis_scarr/status/1542557805269360641. – Назва з екрана.
26. Snyder Timothy. *We Should Say It. Russia Is Fascist* // *The New York Times* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20230530130758/https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>. – Назва з екрана.
27. *Solntseruok* // IMDb [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imdb.com/title/tt15237914/>. – Назва з екрана.
28. Spector Shmuel, Rozett Robert. *Encyclopedia of the Holocaust*. – Facts on File, New York, 2000. – 528 pp.
29. Thompson Allan, ed. *The Media and the Rwanda Genocide*. – London: Pluto Press; Kampala, Uganda: Fountain Publishers; Ottawa: International Development Research Centre, 2007. – xvi + 463 pp.
30. *United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech* // United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf. – Назва з екрана.
31. *War Correspondent* // IMDb [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imdb.com/title/tt5095020/>. – Назва з екрана.
32. Weitz Eric D. *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*. – Princeton University Press, 2015. – 384 pp.
33. Yanagizawa-Drott, D. *Propaganda and Conflict: Evidence from the Rwandan Genocide* // *Zurich Open Repository and Archive. University of Zurich* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/137646/1/Propaganda_and_conflict_Drott.pdf. – Назва з екрана.

34. Газета «Дзвін». – № 4. – 10.10.1941 р.
35. Гриневич Л.В. Механізми масового народовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.) // *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. – 2014. – Вип. 38. – С. 46–64.
36. Два миллиона украинцев должны быть денацифицированы, то есть уничтожены, – депутат Держдуми РФ Журавльов. Відео // *Цензор.НЕТ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20221224175333/https://censor.net/ua/video_news/3339879/dva_myllyona_ukrayntsev_doljn_bt_denatsyfityyrovann_to_est_unychtojen_deputat_derjdumy_rf_juravlov_video. – Назва з екрана.
37. Конфликт с Украиной: оценки мая 2023 года // АНО Левада-Центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20230605121602/https://www.levada.ru/2023/06/01/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-maya-2023-goda/>. – Назва з екрана.
38. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
39. Кузіна Ксенія. Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом // *Україна Модерна* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20230603184053/https://uamoderna.com/war/yak-stvorytu-vorooha-dehumanizatsiia-ukraintsiv-radianskym-ahitpropom/>. – Назва з екрана.
40. Листівка агітаційна «Карателі» // *Фонди НМІУДСВ*. – Л-8757. – КН-281503.
41. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Пропаганда та "єврейське питання" в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944» // *Наукові записки: Збірник*. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – 164 с.
42. Медведев Дмитрій. [Иногда на заявления врага нужно отвечать] / Дмитрій Медведев // *Telegram* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20230529190245/https://t.me/medvedev_telegram/216. – Назва з екрана.
43. Михальчук Роман. Антисемітизм публікації легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.) // *Historians.in.ua* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1092-roman-mykhalchuk-antysemityzm-publikatsii-lehalnoi-presy-rivnenshchyny-1941-1944-rr/>. – Назва з екрана.
44. Мова ворожнечі в онлайн-медіа, які висвітлюють події у Криму: Інформаційно-аналітична доповідь про поширення мови ворожнечі в російськомовних онлайн-медіа, які регулярно висвітлюють збройний конфлікт України та РФ і пов'язані з ним події у Криму (грудень 2020 – травень 2021) / *За загальною редакцією І. Седової та Ю. Крилової-Грек*. – Київ, 2022. – 68 с.
45. НТВ. [Значительная часть Украины оказалась охвачена этим безумием нацизма] / НТВ // *Twitter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/ntvru/status/1507605586447327234>. – Назва з екрана.
46. Подольський Анатолій. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // *Наукові записки: Збірник*. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 7–14.
47. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной // *РИА Новости* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20221220092720/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>. – Назва з екрана.
48. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія / *Тимоті Снайдер*. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с.

УДК 94:32.019.5]:355.48((47+57):430:(475+571))"19/20"+069.8

Златко ЗЛАТАНОВ¹

ГІТЛЕРІВСЬКА, СТАЛІНСЬКА ТА ПУТІНСЬКА ПРОПАГАНДА. ІСТОРИКО-КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Пропаганда – це найпотужніша зброя ХХ ст. Її руйнівний вплив набагато страшніший за атомну бомбу [13, 82].

Фактично за допомогою вмілої пропаганди можна навіть найзлиденніше існування представити раєм і, навпаки, найблагополучніше життя подати в найчорніших тонах. Завдяки засобам масової інформації вміло використовували пропаганду задля своєї мети нацисти в гітлерівській Німеччині, більшовики в Радянському Союзі під час правління Йосифа Сталіна, а нині це роблять їхні учні – путінські рашисти.

Так, у Третьому райху пропаганда становила основу існування держави. Саме завдяки вмілій та майстерній пропаганді лідер НСДАП Адольф Гітлер прийшов до влади. Фактично нацисти вдало вибрали час і місце. Вони успішно скористалися економічними чинниками: світовою кризою, зубожінням людей, зростанням безробіття. Усе це підірвало засади Ваймарської республіки й не дало їй зміцнитися. Окрім того, Версальський договір, укладений після Першої світової війни, залишив німцям страшну моральну травму і прищепив ненависть до демократії, нав'язаної переможцями [13, 76].

Саме неймовірна обдарованість Гітлера в царині пропаганди вважається основною причиною його приходу до влади. При цьому здібності майбутнього фюрера особливо яскраво виявилися в період до 1933 р., коли він ще не мав монополії на друковане слово. Лише послуговуючись умілою, тонкою пропагандою, лідер нацистів здобував собі нових прихильників, які на чергових виборах віддавали свої голоси за його партію. Без політичних технологій, як це можна було б сказати сьогодні, без «чорного» й «сірого» піару він ніколи не став би першою особою держави [27].

¹ ЗЛАТАНОВ ЗЛАТКО – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Масштаб пропагандистського таланту лідера НСДАП був помітний іще на початок 1920-х рр. Тоді Гітлер відшліфовував ораторське мистецтво в заповнених тютюновим димом пивних залах і міг заражати своєю енергією натовп. Він навчився інтуїтивно знаходити потрібний тон, потрібні слова. Швидко вийшов на загальнонаціональний рівень, набув популярності в усій країні [13, 78].

Успіх майбутнього райхсканцлера став можливим завдяки тому, що він засвоїв п'ять основних принципів пропаганди.

По-перше, пропаганда має завжди апелювати до почуттів, а не до розуму людей. Вона повинна грати на емоціях, які часто стають набагато сильнішими за розум. Адже відомо, що зазвичай емоціям не можна щось протиставити, їх не переможеш розумними аргументами. Емоції дають змогу впливати на підсвідомість людини і повністю контролювати її поведінку.

По-друге, пропаганда має відрізнитися простотою. Будь-яка її форма повинна бути загальнодоступною, а духовний рівень – налаштовуватися на сприйняття найбільш обмежених людей. Не треба бути надто незрозумілим, потрібно говорити просто і ясно – так, щоб навіть неосвічена людина змогла розібратися в сказаному.

По-третє, пропаганда має ставити перед собою чіткі завдання. Кожній людині має бути пояснено, чого їй потрібно прагнути, що саме робити. Саме тому пропагандисти Третього райху не допускали будь-яких напівтонів, імовірностей, альтернатив. Картина світу в їхньому розумінні обов'язково мала бути чорно-білою. Могло бути тільки позитивне чи негативне, любов чи ненависть, право чи безправ'я, правда чи брехня.

По-четверте, пропаганда повинна спиратися на обмежений набір основних тез і нескінченно повторювати їх у різних варіаціях. Будь-яке їхнє чергування не повинне змінювати суті пропаганди, під час закінчення виступу слід говорити те саме, що й на його початку. На думку Гітлера, гасла мали повторюватися на різних сторінках, а кожен абзац промови – завершуватися певним гаслом. Постійне повторення тих самих думок змушує людей приймати їх як аксіому, пригнічує будь-який опір свідомості. Якщо багато разів повторити бездоказову тезу, це спрацює краще, ніж будь-які докази, – такими є особливості людської психіки.

По-п'яте, необхідно гнучко реагувати на аргументи противників і не залишати від них каменя на камені. Гітлер був переконаний, що потрібно самому відразу називати можливі аргументи опонентів і доводити їхню неспроможність. При цьому не обов'язково стежити за тим, щоб опоненти реально висловлювали такі твердження, – достатньо їх придумати самому, а потім із тріском розгромити. Що очевиднішими будуть абсурдність і безглуздість аргументів, то краще. Адже ніхто потім не слухатиме виправдовування супротивників, які заперечуватимуть створені проти них інсинуації [13, 79].

Крім цих основних правил Гітлер знав чимало інших секретів. Наприклад, як штучно «підігріти» настрій публіки. Прапори, транспаранти з гаслами, однакова форма, бравурна музика – це міцно ввійшло до пропагандистського арсеналу нацистів. Поєднання всіх цих засобів давало змогу в буквальному значенні слова перетворювати людей на зомбі, не здатних аніскільки контролювати себе. Німецький диктатор грав на їхніх найнижчих інстинктах – ненависті, гніві, заздрощах – і незмінно вигравав [13, 80].

Фюрер умів змусити навіть найменшого чоловічка відчутися господарем цього світу, великим арійцем, який стоїть вище за решту людей. Іноді він подавав себе як розумну, практичну людину, іноді був згустком почуттів та емоцій, живим утіленням неприборканого німецького духу. У нього були чудові вчителі та сподвижники. Ціла армія пропагандистів поводитися так само, як її фюрер [13, 81].

Серед них був і Йозеф Геббельс, із яким Гітлер познайомився у 1929 р. Саме він у 1933 р. став райхсміністром громадської освіти і пропаганди Німеччини. У головній експозиції Меморіалу є листівка 1930-х рр., на якій чудово демонструється ораторська робота цього нацистського діяча під час одного з публічних виступів. Недарма геббельсівська пропаганда стала синонімом сучасної путінської.

Доволі вдалим пропагандистським рішенням Гітлера стало використання червоного як одного з основних кольорів руху. При цьому два інші кольори – білий та чорний – перебували в підлеглому становищі. Рішення виявилось простим і геніальним: три кольори відповідали трьом кольорам кайзерівського прапора й давали змогу залучити до націонал-соціалізму консерваторів та всіх, хто сумував за «добрими старими часами» без демократії і економічних потрясінь. Червоний колір допомагав переманити прихильників лівих партій, створюючи ілюзію, що НСДАП – ще одна соціалістична партія, тільки з національним ухилом [13, 82].

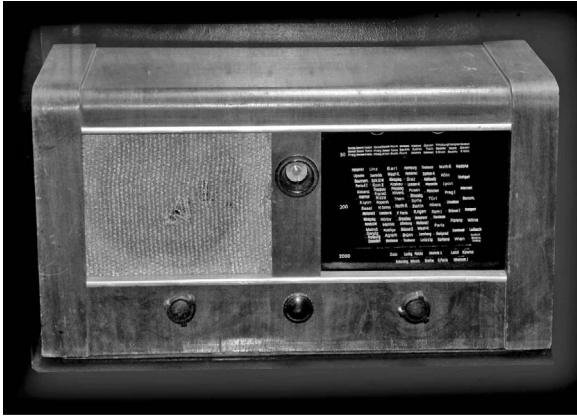
Крім того, нацисти вміло зіграли на ще одній потребі простої людини. Психологи називають це «потребою в груповій самоідентифікації». Адже після поразки Німеччини в Першій світовій війні та з настанням економічної кризи німець почувався самотнім, слабким, зрадженним. Але якщо його одягнути в гарну уніформу, поставити в один ряд із такими самими, як він, зіграти бойовий марш і провести їх усіх парадним строем по головній вулиці міста, він відразу відчує себе частиною дуже сильного цілого. Невипадково нацистські паради були одним із основних засобів агітації та пропаганди, які залучали все нових та нових adeptів [13, 82–83].

Для пропаганди активно використовувалися нові технічні засоби, зокрема радіо, яке набуло тоді значного поширення. НСДАП мала кілька радіостанцій, які давали Гітлеру змогу виступати вже не перед тисячами, а перед мільйонами людей. Згодом почалося масове виготовлення дешевих «народних радіоприймачів», які могли ловити лише одну хвилю – державне радіомовлення.

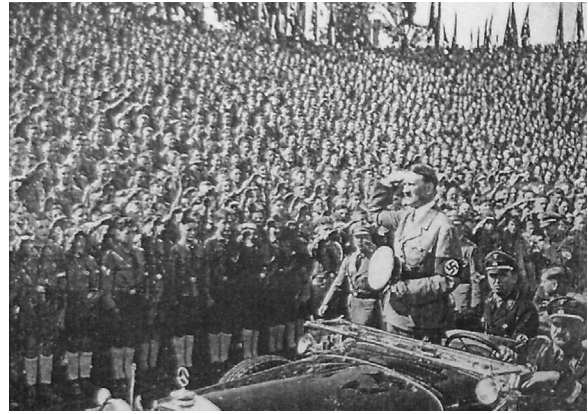
В експозиції Музею є німецький радіоприймач фірми Telefunken. Такі пристрої задурювали голови німцям і стали доволі дієвим засобом заволодіння народною свідомістю.

Райхсміністр громадської освіти і пропаганди Йозеф Геббельс. Німеччина, 1930-ті рр. [10].

Радіоприймач фірми Telefunken.
Німеччина, 1940–1941 рр. [21].

Адольф Гітлер вітає членів організації «Гітлер'югенд»
під час параду. Німеччина, 1930-ті рр. [8].

Також одним із дієвих засобів агітації став кінематограф. Щороку на екрани виходила безліч фільмів, які пропагували нацизм.

Використовувались і традиційні методи пропаганди – листівки, газети, брошури. Кожен партійний осередок був зобов'язаний проводити постійні збори, мітинги, марші, агітувати людей [13, 84].

Прийшовши до влади, Адольф Гітлер здобув практично необмежений контроль над усіма радіостанціями й періодичними виданнями країни. Тепер він не мав конкурентів: соціал-демократи й комуністи зазнавали гонінь та переслідувань.

І перед пропагандою постає нове завдання – не просто змусити громадянина проголосувати за нацистів на чергових виборах, а підкорити все його життя, все його мислення гітлерівській державі.

Створюються різні організації, що мають на меті охопити всі покоління і всі сфери життя людини: «Юнгфольк» – для хлопчиків 10–14 років, «Гітлер'югенд» – для юнаків 14–18 років, Союз дівчаток – для учасниць 10–14 років, Союз німецьких дівчат – відповідно для 14–18 років, Німецький трудовий фронт – для всіх трудящих, «Сила через радість» – для організації дозвілля німців тощо. Ці структури були спрямовані на досягнення однієї мети – панування над душами людей. Фактично потужною пропагандою нацисти змусили всю Німеччину марширувати.

Численні листівки, фото й плакати з експозиції Меморіалу демонструють масштаби залучення молоді до організації «Гітлер'югенд» у 1930-х рр.

Пропагандистська машина Третього райху запустила мантру про перевагу арійської раси над іншими. Нордична раса, на думку нацистів, мала стати панівною у світі.

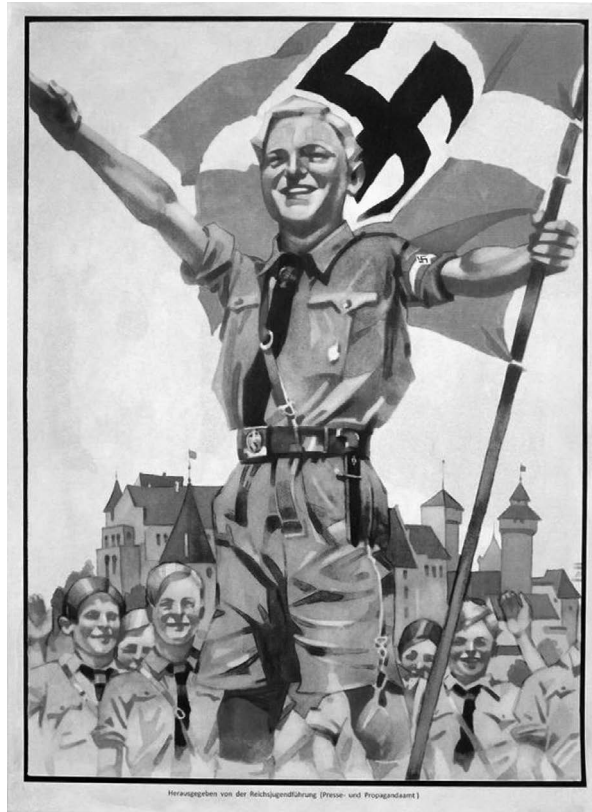
Характерною особливістю нацистської пропаганди був відвертий антисемітизм. Євреї, яких Гітлер люто ненавидів, описавши свою нетерпимість до них на сторінках «Mein Kampf» іще у 1924 р., зазнавали гонінь і згодом фізичного знищення.

Антисемітизмом були просякнуті численні друковані періодичні видання в Німеччині. Серед найвідоміших – щоденна газета *Völkischer Beobachter* («Народний оглядач») і тижневик *Der Stürmer* («Штурмовик»), які своїм пропагандистським змістом щодня промивали мізки мільйонам німців. Головним редактором останнього видання був палкий расист і антисеміт Юліус Штрайхер. Це єдиний нацистський злочинець, який був

Барабаний оркестр «Гітлер'югенду» під час одного з нацистських заходів. Німеччина, 1930-ті рр. [9].

Агітаційний плакат молодіжної організації «Гітлер'югенд». Німеччина, 1936 р. [16].

повішений згідно з рішенням Нюрнберзького процесу саме за антисемітську пропаганду.

Агресивна загарбницька політика нацистів розпочалася вже через кілька років після їхнього приходу до влади. У Австрії були свої прихильники НСДАП, які фактично створили її копію у своїй країні. Гітлер, будучи уродженцем Австрії, постійно наголошував на необхідності її приєднання до Німеччини. Так на світ з'явилося гасло «Ein Volk, ein Reich, ein Führer!» («Один народ, один Райх, один фюрер!»), що відобразилось у відомому агітаційному плакаті. Такий плакат є в експозиції Музею.

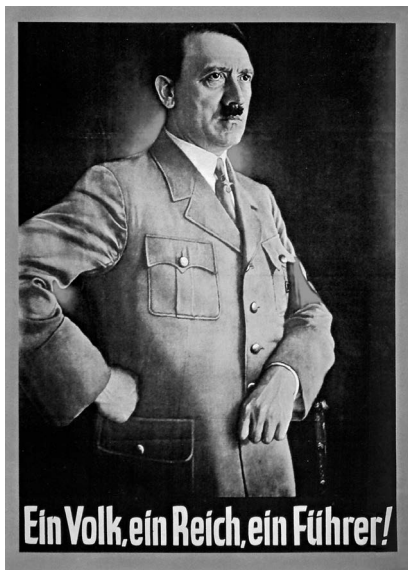
Завдяки пропагандистській діяльності місцевих нацистів аншлюс Австрії відбувся навесні 1938 р. абсолютно безкровно. Армія країни практично не чинила опору німецьким військам.

Свою п'яту колону мала й Чехословаччина. У ній діяла Судето-німецька партія, яка доклала своїх зусиль до анексії Судетської області країни Німеччиною восени 1938 р., а згодом і повної окупації держави в 1939 р.

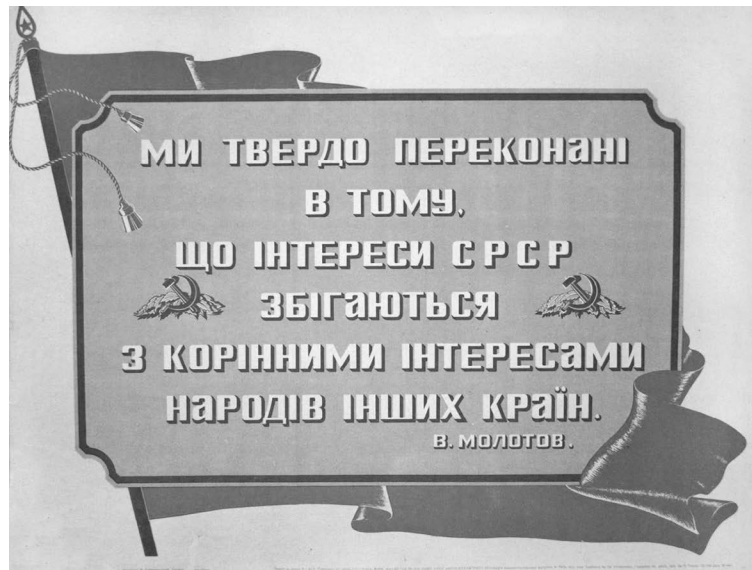
Розпалені апетити Гітлера спрямували його погляд на Польщу, що призвело до початку найкривавішої війни в історії людства – Другої світової.

Більшовики, як і нацисти, теж зробили вагому ставку на червоний колір. Він домінував на державному прапорі СРСР, а також на більшості стягів держави – бойових прапорах військових частин, прапорах різних організацій, підприємств тощо.

СРСР мав своїх виконавців пропаганди, серед яких найвідоміші ідеолог та керівник антирелігійної політики СРСР Омелян Ярославський, головний редактор газети «Правда» та начальник Головного управління політичної

Плакат «Ein Volk, ein Reich, ein Führer!». Німеччина, 1939 р. [19].

Плакат-цитата В. Молотова «Ми твердо переконані в тому, що інтереси СРСР збігаються з корінними інтересами народів інших країн». Художник М. Камінський. СРСР, 1940 р. [20].

пропаганди РСЧА Лев Мехліс, а також секретарі ЦК КПРС з питань ідеології Андрій Жданов і Олександр Щербаков.

Більшовики володіли багатьма агітаційними засобами: періодичними виданнями, літературою, радіомовленням, кінематографом.

Серед рекомендованих праць були книжки авторства Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна, в яких пропагувалася мета побудови комунізму, що приведе до світлого майбутнього й рівності всіх громадян. Насаджувалася ідея світової революції, тобто ідея про об'єднання людства в єдиному комуністичному суспільстві.

Як і в будь-якій тоталітарній державі, в Радянському Союзі встановився культ особи правителя – Йосифа Сталіна. Про нього складали пісні, вірші. Його ім'ям називали колгоспи, радгоспи, заводи, а під час війни – військові частини, партизанські з'єднання. Портрети диктатора можна було помітити на аверсах бойових медалей та на інших відзнаках.

Численні лозунги змальовували ідеальне життя для всіх верств населення, яке нібито забезпечував комуністичний лад. Досить показовим є плакат із цитатою наркома закордонних справ СРСР В'ячеслава Молотова, розміщений у головній експозиції Меморіалу. Фраза «Ми твердо переконані в тому, що інтереси СРСР збігаються з корінними інтересами народів інших країн» виражає впевненість у правильному курсі більшовиків.

Подібно до Третього райху в Радянському Союзі існували різні молодіжні організації: піонерський рух для дітей віком 9–14 років, ВЛКСМ (комсомол) – для молоді 14–28 років.

Комсомол хоч і не бачився такою мілітаризованою організацією, як «Гітлер'югенд», проте він охоплював усі сфери життєдіяльності молоді: навчальні заклади, підприємства, колгоспи, радгоспи й, зокрема, саму армію. Сталін добре засвоїв твердження свого попередника Леніна про те, що «ідеї стають силою, коли вони заволодівають масами» [14].

У країні утвердилася лише одна партія – ВКП(б). Ця абревіатура використовувалася від 1925 р. до 1952 р., тобто впродовж усієї сталінської доби.

Партія мала свої осередки на всіх рівнях: райкоми, обкоми, міськкоми, що мали стежити за насадженням політики партії на місцях. Членство у партії гарантувало численні привілеї. Завдяки потужній агітації чимало людей вступало до її лав.

У головній експозиції Музею зберігається лист учасника оборони м. Севастополь Івана Гетманцева до сина, написаний у 1942 р. У ньому зазначено: «...Я вступив у ВКП(б). Вважаю, що це єдиний правильний шлях для всякої людини, яка хоче будувати нове життя. Ідея комунізму – найбільш передова ідея, і за неї варто боротися, не шкодуючи сил. Виростеш – сам зрозумієш...» [15].

Одним із напрямів діяльності більшовицької пропаганди було гоніння на релігію. Комуністи прекрасно усвідомлювали багатовікову роль церкви в житті суспільства та її сильний вплив і трактували її як конкурента в боротьбі за людські душі. У фондах Музею зберігається стислий конспект для лекторів «Релігія і війна», виданий у м. Харків у 1930 р. Праця твердить, що релігія – це знаряддя капіталу, а церква – підпора буржуазії [11]. Упорядники конспекту серед іншого зазначали: «Досвід минулого й спостереження теперішнього показують нам, що скрізь і завжди релігія була і є знаряддям мілітаризму. Як у підготовці до імперіалістичних воєн, так і в їх організації релігія виконує незамінну роль. Пацифізм релігійних організацій, їхнє “миролюбіє” служать лише цілям оманливого й осліплення найширших кіл трудящих» [11, 3].

Цікаво, що в багатьох своїх злочинах і прорахунках радянська влада звинувачувала саме церкву. Так, одна з причин улаштованого ще у 1921 р. більшовиками голоду – це нібито пасивність із боку церкви. У конспекті «Релігія і війна» сказано: «Коли нам прийшлося пережити жорстокий голод 1921 р., православна церква свою любов до ближнього проявила тим, що відмовила дати церковні цінності на купівлю хліба для тих селян, що вмирили з голоду» [11, 7].

Стосовно громадянської війни в Росії конспект зазначав: «Уся країна поділилась на два ворожі табори: червоних і білих. Церква стала на бік білих. Вона була запеклим ворогом робітників і селян, гарячим захисником буржуазії й поміщиків. По всій країні пройшла хвиля молебнів з прокльонами на адресу Червоної армії й революції. Церква сподівалась підогріти маси,

Зліт піонерів. Фото А. Шайхета.
СРСР, 1926 р. [26].

підняти їх ім'ям Бога проти радянської влади і цим допомогти білогвардійцям поновити старий режим» [11, 11].

На думку більшовиків, діяльність закордонних церков, зокрема в сусідніх країнах, свідчила про підготовку до війни проти СРСР: «Релігійні діячі нібито продовжують сіяти серед трудящих релігійні дикунські забобони; всі вони ведуть боротьбу проти науки й знання, затемняють свідомість, відволікають церковними службами робітників і селян від корисної суспільної праці, взагалі шкодять нашому соціалістичному будівництву. Церква й сектанти проповідують шкідливе християнське вчення про класовий мир, про братерську любов бідняка до багатія, робітника до хазяїна, наймита до глитаю» [11, 13].

Натомість власну загарбницьку політику Країна Рад показувала як благородну справу боротьби за свободу пригноблених народів. Приєднання Західної України та Західної Білорусі в 1939 р. вона подавала як визвольний похід Червоної армії, що мала скинути польське панування в цих регіонах. На зайнятих західноукраїнських землях розгорнулася потужна агітація. Радянська преса та інша агітпродукція того періоду були просякнуті пропагандою. Уже восени 1939 р. було оголошено, що 92,83 % виборців краю проголосували за запропонованих більшовицькою владою кандидатів [2]. Невдовзі депутати Народних зборів Західної України проголосували за приєднання до УРСР.

Після підписання між гітлерівською Німеччиною та Радянським Союзом пакту Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1939 р., початку Другої світової війни та розшматування Польщі дві тоталітарні держави 28 вересня 1939 р. уклали договір про дружбу й кордони. У газеті «Сталинский сокол» за 30 вересня 1939 р., що представлена в головній експозиції Меморіалу, про цю подію написано: «Уряд СРСР та німецький уряд після розпаду колишньої польської держави розглядають виключно як своє завдання відновити мир та порядок на цій території і забезпечити народам, що там проживають, мирне існування, яке відповідає їхнім національним особливостям» [5].

Із початком німецько-радянської війни риторика пропагандистів обох країн змінилася. Про нещодавню дружбу вони воліли не згадувати. Німецькі ідеологи почали казати про хрестовий похід проти більшовизму та

Агітаційний плакат «Братам ми руки простягнули, щоб їхні спини розігнулись і скинули в п'ятому віку презренне царство канчуків». СРСР, 1939 р. [17].

«унтерменшен» («недолюдей»), натомість сталінські агітатори заявили про священну війну проти фашистських загарбників.

Під час німецько-радянської війни обидві сторони використовували різні пропагандистські прийоми, зокрема численні міфи, легенди, які певна частина населення країн сприймала за реальні факти. Щоб дискредитувати свого ідеологічного супротивника в очах місцевого населення, усі ворогуючі сторони вдавалися до різноманітних фальсифікацій, інсинуацій. Унаслідок цього іноді досить важко встановити, де істина, а де вигадки.

Одним із прикладів є випадок, описаний в архівній справі «Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками Львівської області. 1941–1944 рр.», присвячений подіям, які відбувались у Новомилятинському районі під час нацистської окупації: «Над радянськими людьми німці жорстоко знущалися: викручували руки, ноги, обливали водою в мороз. Особливо жорстоко німці поводитися з комсомольцями. Комсомольця Терхуна Ярослава з с. Ріпнів [нині – у складі Золочівського району Львівської області] німці прив'язали за руки до підводи і погнали швидко коня. За Ярославом з плачем бігла його стара мати...» [6]. Чи дійсно такий випадок мав місце – питання дискусійне. Однак нечувана жорстокість ворога часто підносилася радянськими пропагандистами народним масам як беззаперечна істина.

Схожий прийом застосовували російські пропагандисти з початком війни на Сході України. Досить згадати «випадок із розіп'ятим хлопчиком», який нібито стався в липні 2014 р. в м. Слов'янськ. Тоді уродженка Закарпатської області Галина Пишняк дала інтерв'ю ростовській журналістці Юлії Чумаковій: «На площі зібрали жінок, тому що чоловіків уже не було. Жінки, дівчатка, люди похилого віку. І це називається “показова страта”. Узяли дитину трьох років, хлопчика маленького, в трусиках, у футболці, як Ісуса, на дошку оголошень прибили. Один прибивав, двоє тримали. І це все на маминих очах. Маму тримали. І мама дивилася, як дитина стікає кров'ю. Крики. Верески. І ще взяли – надрізи зробили, щоб дитина мучилась. Там неможливо було. Люди неприємні. А потім, після того як півтори години дитина мучилась і померла, взяли маму, прив'язали неприємну до танка й по площі три кола провели. А коло площі – кілометр» [23].

Сучасна путінська пропаганда увібрала в себе чимало рис, характерних для гітлерівської та сталінської. Ідеологи РФ є фактично учнями нацистських та більшовицьких пропагандистів. Путінським агітаторам притаманні ксенофобія, заклики готуватися до протистояння із Заходом, ненависть до США, вороже ставлення до України, яке посилюється після 2014 р.

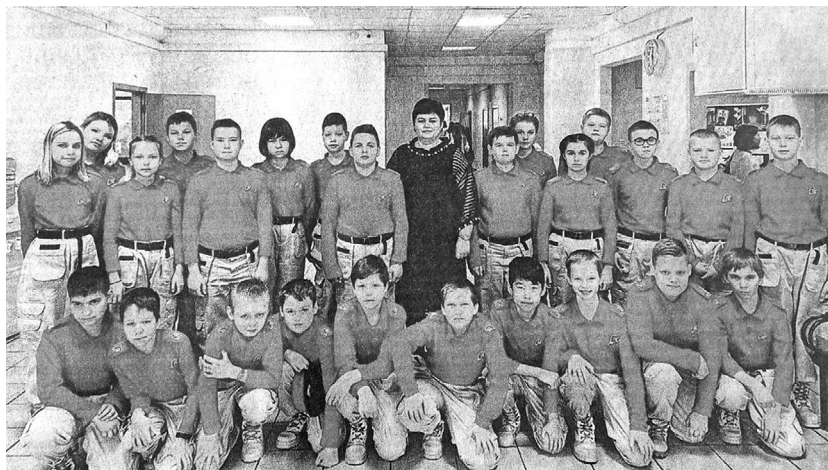
Влада РФ вкладає величезні кошти в розвиток пропаганди. Провідні пропагандисти країни Ольга Скабеева, Маргарита Симоньян, Дмитро Кисельов, Володимир Соловйов та інші отримують високі зарплати. Скажімо, останній у 2020 р. заробляв близько 4 млн руб. за місяць, а це приблизно 50 тис. дол. США! [1].

Масштабну агітацію РФ проводить на анексованих територіях. Відверту фальсифікацію результатів виборів під час псевдореферендумів у Криму та на Донбасі у 2014 р., а також на окупованих територіях областей України у 2022 р. рашистська пропаганда показувала як чесну політичну перемогу РФ.

Чи не основною ідеологічною зброєю рашистів, якою вони намагаються виправдати напад на Україну, є твердження про спорідненість «братніх»

Агітаційний плакат «Росіяни та українці – один народ, єдине ціле». РФ, 2022 р. [18].

Члени одного з формувань молодіжної організації «Юнармія». РФ, 2022 р. [4].

російського та українського народів. Так, під час однієї з музейних експедицій на визволених територіях Херсонської області було знайдено численні агітаційні плакати, в яких зазначалося, що «Росіяни та українці – один народ, єдине ціле». Ця фраза разюче схожа на вже згадану гітлерівську мантру «Ein Volk, ein Reich, ein Führer!», яка набула особливого поширення під час анексії Австрії у 1938 р., коли Гітлер стверджував, що німці й австрійці – один народ.

Упродовж 2014–2022 рр. рашисти створили міф про те, що «вісім років Україна бомбила Донбас», таким чином ідеологічно обробляючи власне населення для підготовки до широкомасштабної війни.

Подібно до Третього райху та Радянського Союзу в сучасній Росії існує культ армії. У РФ є свій аналог «Гітлер'югенду» й комсомолу – «Юнармія». Вона виникла у 2015 р. Молодих хлопців та дівчат у цій організації крім іншого вчать розбирати й збирати стрілецьку зброю, опановувати армійську справу. Значна частина осіб, які свого часу були членами «Юнармії», згодом у складі регулярних військ РФ брала участь у широкомасштабному вторгненні на територію України.

Цікаво, що російська пропаганда сама роздмухала міф про «другу армію світу». Чимало авторитетних іноземних видань, які складають щорічні списки збройних сил різних держав, вважали, що це правда. Маючи нібито найпотужніший броньований кулак, армія РФ насправді виявилася «колосом на глиняних ногах», таким собі «паперовим тигром». Корумпованість російського суспільства загалом та міністерства оборони країни зокрема призвела до того, що видатки на військову сферу роками розкрадалися, а деталі для техніки продавалися невідомо куди. Тому бронетанкові війська – основна ударна міць країни-агресора – із близько 15 тис. офіційно наявних танків уже на момент широкомасштабного нападу на Україну мали боєздатної техніки в рази менше. Сумнівною виявилася також якість індивідуальних засобів бронезахисту військовослужбовців армії РФ, засобів зв'язку, медикаментів і чималої кількості іншого важливого військового майна та спорядження. Міф щодо «взяття Києва за три дні», про яке так завзято заявляв російський пропагандист В. Соловйов незадовго до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, розвіявся. Увесь світ побачив крах путінського бліцкригу, зупиненого мужністю і стійкістю українських захисників.

Інколи складається враження: що примітивніша брехня путінської пропаганди, то охочіше в неї вірять росіяни. Чого варті лише заяви РФ про біолабораторії, «бандерогусей», «брудну бомбу» та чимало інших нісенітниць. Так, у знайденій під час однієї з польових музейних експедицій газеті «Красная звезда» за 9 березня 2022 р. є стаття «Мережа небезпечних біолабораторій діяла біля наших кордонів». Там зазначено: «За нашими даними, відбувається екстрене згортання біологічних програм. Проаналізовані документи підтверджують, що міністерство охорони здоров'я України поставило завдання від 24 лютого

повністю знищити біоагенти, які зберігаються в лабораторіях... Мабуть, усе необхідне для продовження реалізації військово-біологічної програми вже вивезено поза територію України. Аналіз актів знищення показує проведення робіт зі збудниками чуми, сибірки та бруцельозу у Львівській біолабораторії, збудниками дифтерії, сальмонельозу та дизентерії в лабораторіях Харкова й Полтави. Ось деякі з них: лише у Львові було знищено 232 місткості зі збудником лептоспірозу, 30 – із туляремією, 10 – із бруцельозом, 5 – із чумою. Загалом понад 320 місткостей. Номенклатура та надмірна кількість біопатогенів свідчать про роботи, що проводяться в межах військово-біологічних програм... Куратори з Пентагона розуміють, що якщо ці колекції потраплять до російських експертів, то з великою імовірністю буде підтверджено порушення Україною та США Конвенції про заборону біологічної та токсинної зброї, а саме проведення робіт із посилення патогенних властивостей мікроорганізмів із використанням методів синтетичної біології. Тільки цим можна пояснити поспіх, із яким проводяться ліквідаційні заходи...» [3].

До речі, сама газета «Красная звезда» почала виходити ще в СРСР, у 1924 р. Осучаснивши видання кольоровими фотографіями, рашисти, попри те, й надалі дотримуються традицій щодо основного змісту статей (суцільна пропаганда й культ збройних сил).

Доволі низькосортною виявилася риторика рашистів восени 2022 р. з приводу того, що Європа загалом і Україна зокрема не переживуть зими 2022–2023 рр. через брак енергоресурсів. У випуску російського Інтернет-видання «Вечерняя Москва» за 29 листопада 2022 р. путінські пропагандисти висунули теорію про те, що Україна взимку замерзне й перестане функціонувати як держава. У статті зазначено: «Порушиться логістика, умови для проживання в країні стануть максимально невідгідними, що спричинить новий відтік громадян. В українських містах виникне ситуація, за якої немає шансів вижити. Це відсутність комунікацій, інфраструктури, тепла, світла та їжі... Українська

Стаття «"Немає шансів вижити": чому Україна замерзне цієї зими» в Інтернет-виданні «Вечерняя Москва» за 29 листопада 2022 р. [7].

армія зазнає серйозних поразок, що ставить під сумнів її функціональність узимку та здатність протистояти зовнішнім атакам... Україна не переживе зимового сезону й невдовзі перестане існувати як держава... На Київ чекає колапс економіки та енергетики» [7].

Варто зазначити, що дискредитація свого ворога в усі часи була закономірним явищем під час будь-якого військового конфлікту. Що довше триває війна, то жорстокішими стають обидві ворогуючі сторони одна до одної. Упродовж року повномасштабної війни РФ проти України деякі російські пропагандисти відкрито заявляли про необхідність знищення українських дітей та нації загалом. Наприклад, співробітник телеканалу RT Антон Красовський восени 2022 р. говорив, що «українських дітей потрібно топити й спалювати» [24]. А журналіст газети «Комсомольская правда» Сергій Мардан закликав стерти Україну з мапи світу і знищити всіх, хто вважає себе її патріотом [12].

Порівняно з нацистською Німеччиною та Радянським Союзом часів Йосифа Сталіна сучасна влада РФ має більше можливостей для промивання мізків населенню, адже в її розпорядженні окрім преси, радіо й телебачення є також Інтернет-ресурси.

Фото й відео, фабриковані путінськими пропагандистами, в очах необізнаних росіян видаються переконливішими, ніж дописи і статті. Проте в наші дні відрізнити реальні світлини від фотомонтажу не так і складно. Досить просто відшукати те чи інше зображення в Інтернеті – й одразу стає зрозуміло, де першоджерело.

Так, на початку березня 2023 р. рашистські ЗМІ повідомили про знищення загонами ПВК «Група Вагнера» танка Leopard 2 поблизу м. Бахмут. При цьому як доказ було подано фото із зображенням танка, загрузлого у водоймі, на башті якого прикріплено російський триколор. У правому нижньому куті зазначалося: «Артемівськ. 01.03.2023, 08:40» [25]. Окупанти заявили, що захопили танк разом із «польськими найманцями». Як виявилось, оригінальне фото вперше з'явилося в мережі в 2006 р. й насправді було зроблене на одному з полігонів НАТО [22].

Отже, майстерна пропаганда за певних обставин може стати доволі небезпечною зброєю. Саме вона перетворює народ на нерозумне слухняне стадо, готове виконати будь-який наказ того чи іншого диктатора. У сучасному світі інформаційна війна є не менш важливою, ніж бойові дії на передовій та економічна війна в тилу. Результатом пропаганди може стати спотворена

Пошкоджений танк Leopard 2. Ліворуч – оригінальне фото, праворуч – фейкове фото російських пропагандистів, сфабриковане в березні 2023 р.

реальність, абсолютно неправильне розуміння понять добра і зла, а як наслідок – криваві збройні конфлікти, жертви, зруйновані людські долі. Знання пропагандистських наративів та інструментарію важливе в усі часи. Людство повинне навчитися вчасно реагувати на зародження будь-яких проявів тоталітаризму. Адже історія має тенденцію повторюватись.

Джерела та література:

1. Богомаз Артем. Росіяни дізналися розмір зарплати Соловйова: «Більше за путіна?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znapj.ua/war/443602-rosiyani-diznalisya-rozmir-zarplati-solovuyova-bilshhe-za-putina>. – Назва з екрана.
2. Газета. Комуніст. № 258. – 11.11.1939 // Фонди НМІУДСВ. – КН-280705. – Г-82078.
3. Газета. Красная звезда. № 25. – 09.03.2022. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7428/4.
4. Газета. Красная звезда. № 63. – 15.06.2022.
5. Газета. Сталинский сокол. № 118. – 30.09.1939 // Фонди НМІУДСВ. – КН-187032. – Г-70377.
6. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками Львівської області. 1941–1944 рр. // ЦДАВОУ. – Ф.Р. 4620. – Оп. 3. – Спр. 365. – Арк. 20.
7. Залян Рафаель «Нет шансов выжить»: почему Украина замёрзнет этой зимой // Вечерняя Москва. – 29.11.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vm.ru/news/1014844-net-shansov-vyzhit-rochetu-ukraina-zamerznet-etoj-zimoj>. – Назва з екрана.
8. Картка поштова. Адольф Гітлер вітає членів організації «Гітлер'югенд» під час параду. Німеччина, 1930-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-245053/3. – Філ-2035/3.
9. Картка поштова. Барабанний оркестр «Гітлер'югенд» під час одного з нацистських заходів. Німеччина, 1930-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-245053/7. – Філ-2035/7.
10. Картка поштова. Головний нацистський ідеолог Й. Геббельс. 1933 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-245053/2. – Філ-2035/2.
11. Книга. Релігія і війна. Стислий конспект для лекторів. – Харків, 1930 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-23236. – К-534.
12. Кобзар Юрий. «Мы воюем с упырями»: пропагандист призвал стереть Украину с карты (видео) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.net/russianworld/rossiyskaya-propaganda-otlichalas-novum-zaavleniem-v-duhe-gebbelsa-12198465.html>. – Назва з екрана.
13. Кранц Ганс-Ульрих фон. Мистические тайны Третьего рейха [Текст]. – СПб.: Вектор, 2009. – 344, [8] с.
14. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leninvi.com/t34/p332>. – Назва з екрана.
15. Лист Гетманцева Івана Сидоровича синові. 22.05.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-58072. – Д-12362.
16. Плакат агітаційний молодіжної організації «Гітлер'югенд». Німеччина, 1936 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-271393. – П-2254.
17. Плакат агітаційний. Братам ми руки простягнули, щоб їхні спина розігнулись і скинули в п'ятьму вікві презренне царство канчуків. СРСР, 1939 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-359. – П-14.
18. Плакат агітаційний. Росіяни та українці – один народ, єдине ціле. РФ, 2022 р. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7589 /1.
19. Плакат. Ein Volk, ein Reich, ein Führer! Німеччина, 1939 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220221. – П-1922.
20. Плакат-цитата В. Молотова «Ми твердо переконані в тому, що інтереси СРСР збігаються з корінними інтересами народів інших країн». Художник М. Камінський. СРСР, 1940 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-67179. – П-401.
21. Радіоприймач фірми Telefunken. Німеччина, 1940–1941 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-216544. – РР-2074.
22. Робейко Ольга. Окупанти епічно зганьбилися, похвалившись «захопленням» танком Leopard (фото) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/curiosities/okupanti-epichno-zganbilisya-rohvalivshis-zahoplenim-tankom-leopard-foto-kuryozu-12163701.html>. – Назва з екрана.
23. Російські ЗМІ розповідають про розп'яття дітей та інші безчинства Нацгвардії. 14.07.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=4k7qmq5V4>. – Назва з екрана.
24. Сажнева Катерина. Антон Красовский призвал убивать детей: либо наказать, либо лечить [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mk.ru/social/2022/10/24/anton-krasovskiy-prizval-ubivat-detey-libo-nakazat-libo-lechit.html>. – Назва з екрана.
25. Смирнов Роман. Первый трофейный Leopard попал к российским военным под Артёмовском [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://volodga-poisk.ru/news/na-zlobu-dnya/pervyy-trofeynyy-leopard-popal-k-rossiyskim-voennym-pod-artemovskom>. – Назва з екрана.
26. Фото. Зліт піонерів. Автор – А. Шайхет. СРСР, 1926 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-148374. – Н-3444.
27. Шуба Людмила. Брудна боротьба з конкурентами або чорний піар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://koloro.ua/ua/blog/brending-i-marketing/griaznaya-borba-s-konkurentami-ili-chorniy-piar.html>. – Назва з екрана.

УДК 355.27:355.016]:355.48(477)"19/20"+069.8

Аліна МАЛОРОД¹

РОСІЙСЬКА АРМІЯ – РЕПЛІКА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ: НА ПРИКЛАДІ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ОБЛІКУ ВТРАТ

Для істориків та дослідників Другої світової війни події сучасної російсько-української війни є своєрідним «дежавю». Адже російське керівництво не лише вважає себе спадкоємцями Радянського Союзу, а й усіяко наслідує його на офіційному, державному рівні (зокрема, це чітко простежується в армії – через мобілізаційні процеси та облік утрат).

У статті на основі досліджень українських науковців, які розкривали особливості мобілізаційних процесів та обліку втрат в СРСР під час Другої світової війни, а також даних із загальнодоступних джерел проведено порівняльний аналіз мобілізації та обліку втрат у російській і радянській арміях [1; 9; 14; 23; 34; 35].

Насправді мобілізація – це рідкість, особливо для держави-агресорки, адже її вводять або коли всі можливості й ресурси вичерпані, або коли цього вимагає критична ситуація.

Згідно з українським законодавством, мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних із метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних сил України, інших військових формувань, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою і проводиться відкрито чи приховано [11].

У період незалежності в Україні мобілізація вперше була оголошена 17 березня 2014 р. Вона була частковою, тобто проводилася в окремих місцевостях держави, й стосувалася певної частини національної економіки, Збройних сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби

¹ МАЛОРОД АЛІНА – старший науковий співробітник наукового відділу з питань військових утрат та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

цивільного захисту, підприємств, установ та організацій. Від лютого 2022 р. й дотепер в Україні оголошена і проводиться загальна мобілізація. До цього на її території мобілізація чоловічого населення для участі в бойових діях оголошувалася під час Другої світової війни.

Мобілізація до лав Червоної армії під час німецько-радянської війни є однією з найменш вивчених сторінок того періоду, адже Наказом НКО № 034 від 15 лютого 1944 р. були введені «Правила збереження військової таємниці у пресі», згідно з якими мобілізаційні накази заборонили до друку й розсекретили аж у 1990-х рр. [30].

Аналогічна спроба приховати або ж представити у вигідному для своєї влади світлі мобілізаційні процеси 2022 р. була й у Росії. Зокрема, Роскомнагляд восени 2022 р., відразу після оголошення часткової мобілізації, почав вимагати від ЗМІ писати про неї лише згідно з матеріалами владних органів, а за порушення журналістів штрафували й блокували. Так з'явила чергова «методичка» (а їх щодо подій в Україні від 2014 р. Росія випустила чимало), як «правильно» висвітлювати цю подію [42].

Мобілізації в Радянському Союзі стали прикладом для сучасної РФ. Напередодні Другої світової війни призов до лав Червоної армії здійснювався призовними комісіями й відбувався на базі районних та міських військових комісаріатів. Після проходження служби військовий зараховувався в запас і ставав мобілізаційним ресурсом на випадок бойових дій. На випадок війни в СРСР щороку складали план проведення воєнних мобілізаційних заходів, згідно з ним (станом на 1941 р.) єдиний спосіб комплектування армії воєнного часу – за персональною припискою військовозобов'язаних запасу. У перший день німецько-радянської війни була оголошена загальна мобілізація. 23 червня 1941 р. розпочався перший призов військовозобов'язаних (1905–1918 рр. народження; а червоноармійці 1919–1922 рр. народження вже були на службі), 10 серпня 1941 р. – другий призов (1904–1919 рр. народження), а в грудні 1941 р. – третій (1887–1924 рр. народження). Загалом за перші місяці війни в СРСР було мобілізовано близько 11 млн осіб [36].

Окрім відповідних загальносоюзних наказів із посуванням лінії фронту на схід з'являлися ще й додаткові – які вносили плутанину в мобілізаційну кампанію. Зокрема, на території України після першої мобілізації вже впродовж серпня 1941 р. розпочалася мобілізація військовозобов'язаних 1890–1904 рр. народження та дострокова – 19- й 18-річних призовників (1922–1923 рр. народження). Отже, ворожий наступ та важкі оборонні бої спричинилися до того, що на деяких територіях Радянського Союзу проводилися не лише масштабні загальносоюзні, а й дострокові призови населення. Упродовж 1941–1942 рр. значна частина території СРСР перебувала в окупації, тоді як мобілізаційна робота лише набирала обертів: з'явилася ціла низка наказів із питань військово-облікової та призовної політики. На початок другої хвилі мобілізації в 1942–1943 рр. її умови були докорінно змінені. Відтепер відбувалася подвійна мобілізація: її вели призовні комісії Червоної армії, що воювала, та місцеві військкомати. Активні мобілізаційні заходи РСЧА розгорнула вже від перших днів вступу на українську землю, і вони не припинялися до кінця 1944 р. Така система діяла як здвоєне лезо бритви: хто уникав мобілізації армією, того мобілізували військкомати. Правило першочергового призову на територіях, звідки вигнали гітлерівців, було надане саме РСЧА. Згідно з

Наказом Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. в мобілізаційних процесах з'явилися запасні полки, які терміново мали формувати армійське командування [44]. Саме вони проводили відбір, призов та бойову підготовку мобілізованого контингенту в зоні дії своїх армій. Для осіб зі щойно відвойованих територій діяли інші правила. На початку січня 1943 р. до згаданого наказу були внесені доповнення, а також створена «Інструкція про порядок проведення призову військовозобов'язаних і призовників на визволених від німецької окупації територіях». Призовники мали з'явитися на збірні пункти, звідки їх перенаправляли до армійських запасних стрілецьких полків, де вже проводили медичний огляд та бойову підготовку впродовж 15 днів [45].

Таким був загальний офіційний порядок проведення мобілізації військовозобов'язаних, які раніше служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував до кінця війни.

Росія, яка в питаннях збройних сил вважає себе правонаступницею Радянського Союзу, використовувала досвід Червоної армії, повністю дублюючи відповідні основні принципи й закони. Зокрема, це стосується й мобілізаційних процесів. У Росії офіційно мобілізацію оголошували лише тричі – в 1914 р. (Перша світова війна), у 1941 р. (німецько-радянська війна) та у 2014–2022 р. (російсько-українська війна). Під час російсько-української війни офіційно була оголошена часткова мобілізація, що є дуже серйозною подією.

У Міжнародний день миру, 21 вересня 2022 р., невдовзі після поразки своєї армії на Харківщині президент Росії В. Путін підписав Указ № 647 «Про оголошення часткової мобілізації в РФ» [53]. У зверненні він заявив, що призову на військову службу підлягатимуть лише громадяни, які зараз перебувають у запасі, й насамперед ті, хто проходив службу в лавах збройних сил, має певну військово-облікову спеціальність і належний досвід. Кількість осіб, яку планували мобілізувати, була засекречена, але згодом міністр оборони озвучив, що повинно бути 300 тис. резервістів [55]. Згодом засоби масової інформації з посиланням на анонімні джерела в російському керівництві публікували цифри 1 млн та 1,2 млн резервістів. Указ про «часткову» мобілізацію росіян не передбачав, що призову підлягають лише військовослужбовці запасу. У ньому було наведено підстави для звільнення з військової служби: вік, стан здоров'я, вирок суду про позбавлення волі. Відстрочення від призову надавалося працівникам оборонно-промислового комплексу Росії, а від грудня 2022 р. – священнослужителям (це відбулося через особисте прохання настоятеля Московського патріархату) [20].

Наприкінці жовтня Держдума ухвалила закон, що дозволяв мобілізувати громадян, які мають зняту чи непогашену судимість за скоєння тяжких злочинів, зокрема вбивств, пограбувань, розбою і торгівлі наркотиками. Це дало змогу залучати засуджених до лав приватних військових компаній [10].

Мобілізація на території РФ проводилася досить нерівномірно, деякі регіони давали мінімальну кількість резервістів, а в найвіддаленіших вона відбувалася методом облав: практично все чоловіче населення призовного віку насильно доставляли до військкоматів. Схожа ситуація була в 1941 р., коли на території України тривали загальносоюзна й додаткова мобілізації водночас. Тобто можна припустити, що через масову мобілізацію в певних регіонах Росія винищувала корінні народи, а також представників злочинного світу. Президент України Володимир Зеленський зазначив, що російська влада проводить

свідоме винищення корінних народів, які проживають на контрольованих нею територіях, зокрема Дагестану, та й усього Кавказу, а також Сибіру, примусово мобілізуючи їх на війну проти України. «Повністю підтверджується інформація щодо кримськотатарського народу. Більшість [...] мобілізаційних повісток розписано там саме на кириллиці. Це ще один елемент геноцидної політики Росії», – зазначив він у зверненні від 25 вересня 2022 р. [40].

Після оголошення мобілізації велика кількість чоловіків намагалася вийти з Росії за кордон, зокрема на кордонах із Грузією та Казахстаном упродовж кількох днів стояли величезні черги. Від її початку, станом на 4 жовтня, РФ покинуло від 600 тис. до 1 млн осіб [39]. 27 вересня в МВС Північної Осетії заявили про відкриття на прикордонних пунктах мобілізаційних військоматів для тих росіян, які хочуть покинути територію держави. Така практика спостерігалася й на інших прикордонних пунктах [41]. Таким чином РФ здійснювала мобілізацію не лише військовослужбовців запасу, а й чоловіків та жінок без військового досвіду та знань.

Уже 4 листопада 2022 р. В. Путін оголосив, що мобілізували 318 тис. резервістів. Перевиконання плану на 18 тис. осіб він пояснив напливом добровольців. І хоча про припинення вручення повісток оголошували ще від 31 жовтня, офіційного указу президента РФ про завершення мобілізації не було й досі. Тобто мобілізаційна кампанія триває, але вже в прихованому вигляді, задля уникнення масового розголошу.

Не можна оминати увагою і той факт, що прихована мобілізація в Росії відбувалася задовго до початку повномасштабного вторгнення. І офіційне оголошення мобілізації було питанням часу. Російські резервісти ще у квітні 2022 р. почали отримувати повістки про виклик до військових комісаріатів. Повістки, які довірили розносити дворникам, були складені неправильно: у них не було вказано мети виклику. Імовірно, причиною було запрошення чоловіків до військомату для укладення контракту на перебування в мобілізаційному резерві [7].

Завдяки прихованій мобілізації до серпня 2022 р. для ведення бойових дій проти України було сформовано 3-й армійський корпус – оперативнотактичне з'єднання ЗС Російської Федерації [49]. Його частини утворили на базі «добровольчих батальйонів». Від кінця серпня 2022 р. ці підрозділи активно використовуються на українській території.

Ще однією «добровольчою» військовою силою став так званий «Боевой армейский резерв страны» («БАРС»). Ще у 2014 р. в РФ почала формуватися система добровольчого військового резерву. «БАРС» був створений указом В. Путіна у 2015 р., але довгий час існував формально (на папері). Фактичне формування його загонів почалося восени 2021 р. Їх відправляли воювати в Україну до літа 2022 р., потім у ролі добровольчих підрозділів вони фактично були замінені батальйонами, створюваними в регіонах РФ [8].

Слід зазначити, що підготовка до мобілізаційних процесів у Росії тривала ще задовго до оголошення часткової мобілізації. Передусім – на законодавчому рівні: 28 травня 2022 р. набрали чинності зміни до російського закону «Про військовий обов'язок і військову службу», згідно із цими поправками було виключено вікове обмеження для охочих укласти перший контракт [54]. 24 вересня В. Путін підписав указ про зміни до Кримінального кодексу. Згідно з ними у статтях, де йшлося про обтяжливі обставини, які визначають міру

покарання за злочин, слова «в умовах збройного конфлікту або воєнних дій» було замінено на «у період мобілізації або воєнного стану, у воєнний час чи в умовах збройного конфлікту або ведення бойових дій»; крім того, було додано статті про мародерство (до 15 років колонії) та добровільну здачу в полон (до 10 років позбавлення волі, якщо немає ознак державної зради) [31]. Тобто російська влада свідомо за законодавчому рівні «заохочувала» людей без моральних принципів до служби й водночас вводила нову систему покарань за військові злочини.

Ці зміни в законодавстві стали основою для використання в бойових діях нерегулярних збройних сил, яке у свою чергу виявилось своєрідною прихованою мобілізацією. Росія почала активно використовувати угруповання націоналістів, приватні військові компанії, іноземних найманців, а також вербувати для участі заарештованих. При цьому відмінність між регулярною та нерегулярною армією фактично зникла: вербування курирують збройні сили РФ, найманці підписують контракти з Міноборони Росії й переходять під повний контроль кадрових військових.

Найвідомішими є групи російських націоналістів та неонацистів:

- «Імператорський легіон» – російський імперський рух, що розпочав вишкіл та відправку добровольців для підтримки невизнаних «республік» іще в липні 2014 р. Від 2022 р. його представники поновили активну участь у боях проти України [22; 4].

- Десантно-штурмова розвідувальна група «Русич» – бойовий підрозділ російських неонацистів, що брав участь у боях у 2014–2015 рр. на боці самопроголошених «республік», а також після 24 лютого 2022 р., зокрема на території Харківської області (цьому є фотопідтвердження) [4; 2].

Чи не найпоширенішою є підтверджена участь представників приватних компаній, а саме:

- Приватна військова компанія «Вагнер» (очільник – Є. Пригожин), що вперше заявила про себе під час російсько-української війни у 2014 р., коли вона брала участь у боях за Луганський аеропорт, а потім «зачищала» небажаних польових командирів сепаратистів [28; 46]. Під час широкомасштабного вторгнення на фронті з'явилася наприкінці березня 2022 р., а згодом масово використовувалася в найгарячіших точках, зокрема в боях за м. Бахмут. Після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну вербуванням займалися кадрові військові, а контракти найманці підписували з Міноборони. А найкращі підрозділи, які брали участь у бойових діях на території інших країн, змушені були їхати в Україну.

- Ще однією відомою ПВК є «Редут» (попередня назва – «Щит»), одне з найбільших неофіційних формувань, що повністю контролюється й забезпечується Головним управлінням Генштабу ЗС РФ. На території України компанія діє від 2014 р., а в лютому 2022 р. брала участь у вторгненні разом із регулярними військами. Для постійного поповнення лав найманців вимоги до них різко були знижені, залучали навіть тих, хто доти не пройшов відбору чи був звільнений. Найманці цієї ПВК брали участь у боях на території Київської області. Згодом багато з них перейшло на контракт Міноборони РФ [33].

Від липня 2022 р. у ЗМІ не раз писали про візити до російських колоній лідера ПВК «Вагнер» Є. Пригожина. Згідно з публікаціями, він почав вербувальні поїздки із в'язниць для колишніх силовиків, а потім перейшов до установ

суворого режиму. Пропонував полоненим узяти участь у бойових діях у складі ПВК в обмін на помилування, зняття судимості, російський паспорт і грошові виплати (100 тис. рублів за місяць, 5 млн – у разі смерті). Після візиту вербувальників ув'язнені з двох колоній у Тульській і Ярославській областях були позбавлені зв'язку із зовнішнім світом. У вересні з'явилося відео, яке підтверджує вербування в'язнів особисто Є. Пригожиним, зняте в колонії суворого режиму № 6 у Марій-Ел [16].

Наприкінці 2022 р. вагнерівці провели другу хвилю вербування, проте цього разу охочих виявилось набагато менше. Тому почали використовувати традиційні силові методи: за відмову в'язням погрожували новими кримінальними справами. Враховуючи запеклість боїв на бахмутському напрямі, де масово воювали вагнерівці, та кількість їхніх утрат (її можна простежити за публікаціями в Інтернеті), у лютому 2023 р. Є. Пригожин заявив, що ПВК перестає вербувати в'язнів [29].

Вербування й мобілізація засуджених перегукуються з використанням Червоною армією штрафних військових підрозділів – штрафних батальйонів та рот. У ці підрозділи задля покарання направляли військовослужбовців, які скоїли злочини – окрім тяжких, за які була передбачена страта (це покарання виконувалося відразу). До штрафних батальйонів (штрафбати) в Червоній армії спрямовували засуджених за військові або загальнокримінальні злочини військовослужбовців офіцерського складу всіх родів військ, а до штрафних рот (штрафроти) – засуджених військовослужбовців рядового й сержантського складу всіх родів військ. Як альтернативна міра покарання допускалося направлення у штрафні роти цивільних осіб, засуджених за скоєння нетяжких та середньої тяжкості загальнокримінальних злочинів. Особи, засуджені за тяжкі й державні злочини, відбували покарання в місцях позбавлення волі. Як бачимо, в методах поповнення є величезна схожість між штрафними ротами та вагнерівцями, учорашніми в'язнями. Штрафні підрозділи в Червоній армії з'явилися 25 липня 1942 р. (за три дні до Наказу № 227) й існували до 6 червня 1945 р. Їх кидали на найважчі ділянки фронтів, щоби дати змогу штрафникам «кров'ю спокутувати свою провину перед Батьківщиною». Були неминучі великі втрати в особовому складі. Особам із постійного складу служба в штрафному підрозділі компенсувалася низкою пільг – при нарахуванні пенсії один місяць служби зараховувався за шість місяців стажу, офіцери мали підвищене грошове забезпечення (командир взводу отримував на 100 крб більше, ніж його колега у звичайній частині) й посилене постачання з продовольчого атестату, рядовий і молодший начальницький склад мав збільшене продовольче забезпечення.

Тут можемо теж побачити схожу рису з ПВК «Вагнер», де головними стимулами є грошове забезпечення й можливість «списати» попередні провини.

Не можна оминати увагою і ще один мобілізаційний ресурс РФ – жителів окупованих територій. 19 лютого 2022 р., за п'ять днів до початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, в російських маріонеткових «ЛНР» та «ДНР» розпочалася загальна мобілізація [15]. Згідно з даними правозахисних груп, станом на середину липня 2022 р. у псевдореспубліках примусово було мобілізовано близько 140 тис. осіб [24]. На тимчасово окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей росіяни також проводили мобілізаційну кампанію й залучали жителів – найчастіше тих, хто отримав паспорти РФ, – до бойових дій.

Силові методи щодо військовослужбовців використовувала й радянська, й російська влада. На тлі провалів армії РФ в Україні у 2022 р., наслідком яких стали часті випадки здачі російських військових у полон, у Держдумі вирішили ввести за це кримінальне покарання. За «добровільну здачу в полон» та за самовільне залишення частини змінами в законодавчій базі Росії передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 10 років, за невиконання наказу російські депутати пропонують саджати на термін від 2 до 3 років. Крім того, Держдума пропонувала додати до Кримінального кодексу кілька нових статей: щодо невиконання державного оборонного замовлення та порушень умов держконтракту.

Цей указ про зміни до Кримінального кодексу суголосний Наказові НКО № 227 від 28 липня 1942 р., відомому за неофіційною назвою «Ні кроку назад!» [21]. Його також було видано після великих поразок на фронті. Наказ дав змогу знімати з посад і судити командирів будь-якого рангу, які допустили відступ військ без наказу вищого командування. Панікерів і боягузів вимагалось знищувати на місці. Передбачено було формування штрафних батальйонів і рот, а також загороджувальних загонів, що мали не допустити несанкціонованого відходу частин із позицій. До речі, практика застосування загороджувальних загонів була поширена й серед російського військового керівництва. Зокрема, в цій ролі використовували «кадіровців», військових із чеченських підрозділів.

На тлі постійних повідомлень про його намагання мобілізувати, залучити на контрактну службу чи завербувати до приватних військових компаній якомога більше жителів Росії Кремль працює в цьому напрямі й на окупованих територіях України. У лютому 2023 р. «тимчасовий виконувач обов'язків голови ДНР» Д. Пушилін видав «указ» про поставлення на військовий облік осіб від 2006 р. н. і старших. Відбуватися це має на всій підконтрольній Росії території Донецької області. Судячи з «документа», йдеться і про нещодавно захоплені території. Зокрема, призначаються військові комісари по м. Маріуполь, Маріупольському, Володарському, Мангуському та Волноваському районах [51].

Схема мобілізації в окупованих Донецькій та Луганській областях відрізняється від тієї, що її окупанти використовують у Запорізькій та Херсонській. На півдні України поки що йдеться про формування добровольчих підрозділів та «народних міліцій», як на Донбасі у 2014 р. Для служби в них переважно беруть жителів, які отримали російський паспорт [51].

Утім, силові методи впливу на російських військових не змінили ситуації на фронті, а в армії РФ виникла величезна потреба в особовому складі. Після втрат зимової кампанії 2022–2023 рр. Росія відчула крайню потребу в черговій хвилі мобілізації, але сам цей процес потребував змін, та й населення вже не так його підтримувало. Тому в березні – квітні 2023 р. Держдума ухвалила відверто репресивні поправки до законів, які передбачають:

- введення електронного реєстру військовозобов'язаних;
- розсилку електронних повісток;
- автоматичну заборону на виїзд за кордон після отримання повістки;
- скасування водійських прав у разі неявки до військкомату;
- заборону купувати чи продавати нерухоме майно;
- блокування можливості взяти кредит.

Тобто тепер влада Росії не змушуватиме військкомів шукати майбутніх окупантів, а навпаки, зробить так, щоб солдати самі йшли «на уточнення даних».

У березні 2023 р. в ЗМІ почали з'являтися повідомлення, що 1 квітня розпочнеться новий набір військовослужбовців-контрактників і що Міноборони РФ планує поповнити армію на 400 тис. солдатів [52]. Водночас влада стверджувала, що в Кремлі «немає обговорень» щодо проведення другої хвилі мобілізації. Найімовірніше, знову буде прихована мобілізація.

Болючою складовою війни є облік утрат – як у Радянському Союзі, так і в сучасній Росії недосконалий і недоступний для населення. Про достовірну їхню кількість дізнатись узагалі нереально. Про більш реальні втрати у Другій світовій війні почали говорити лише після 1990-х рр. Тоді з'явилася низка досліджень, відповідно до яких в СРСР жертви були в рази більші за офіційні 8,4 млн військових утрат; нині називають цифри від 12 до 15 млн осіб [47]. Під час нинішньої війни Росія за прикладом Радянського Союзу засекретила всі дані про втрати.

Президент Росії ще у 2015 р. зробив інформацію про полеглих на території України «в мирний час у період проведення спецоперації» державною таємницею [27]. При цьому в документі ніяк не пояснено, що ж таке «спецоперація». Крім того, в ньому не уточнено, яка інформація про втрати Міноборони є державною таємницею: статистичні дані, імена, описи конкретних бойових дій чи що інше. Раніше державною таємницею вважалися відомості про втрати особового складу лише під час бойових дій. Це дало російській владі змогу суттєво обмежити доступ до відомостей для родичів військовослужбовців, загиблих в Україні. Бодай щось про полеглих родини могли дізнатися через чиновників з адміністрацій під час оформлення пільг та виплат. Але в 2022 р. російська влада подала запит, щоб нарахування пільг здійснювали виключно військкомати. Це робить доступ громадян до інформації ще більш закритим [3].

Родичам тих, хто потрапив у полон чи зник безвісти, отримати документи чи пільги буде ще складніше, адже цих військових для початку мають виключити зі списків їхніх частин, виходячи з факту загибелі, тобто наявності тіла. Утім, Росія не лише покидає трупи своїх солдатів на полі бою, вона ще й масово їх знищує, що на довгі роки робить загиблих зниклими безвісти. Такі випадки можна довести лише через суд, а він відповідно до законодавства РФ може визнати зниклого безвісти загиблим лише через два роки від дня завершення бойових дій [3].

Згідно з дослідженнями російських незалежних журналістів, від самого початку бойових дій влада РФ не організувала збору тіл полеглих на полі бою. І дедалі частіше лунає думка про традиційний безлад у російській армії та нівелювання важливості людських життів військовим керівництвом держави. Адже фраза «Бабы ещё нарожают», яку свого часу промовляв маршал Г. Жуков, не раз лунала і з вуст так званих російських експертів. І таку позицію навіть підтримували деякі матері, радісно відправляючи своїх нащадків на фронт.

Відбулося цілковите нівелювання важливості людського життя, зокрема – військовослужбовців, адже полегли не були потрібні передусім армійському керівництву – і останки залишалися на полі бою. Є свідчення про те, що російські солдати тіла однополчан закопували безсистемно чи взагалі

скидали в рови й засипали землею [5; 25; 56]. Жителі визволеного м. Херсон розповідали, що російські солдати під час окупації останки своїх полеглих звалювали на одну купу й спалювали [43]. І можливо, саме для приховування власних втрат мало бути використано пересувні крематорії, які часто фіксувалися в зоні проведення бойових дій. Згідно з даними ексголови СБУ Валентина Наливайченка, за вказівкою Генштабу ЗС РФ на тимчасово окуповану росіянами та їхніми колабораціоністами територію було відправлено сім мобільних пересувних крематоріїв [37].

Уперше про полеглих Міністерство оборони Росії офіційно відзвітувало лише через місяць після початку широкомасштабного вторгнення – 25 березня. І повідомило менш ніж про 1500 осіб. Наступного разу, 21 вересня 2022 р., міністр оборони РФ С. Шойгу оголосив, що втрати становлять 5937 бійців. Відтоді офіційні дані не оновлювалися. У 2022 р. МО Росії не опублікувало інформації про те, скільки військових у 2022 р. отримали пенсію за інвалідність і скільки сімей військовослужбовців – за втрату годувальника [17].

Підрахунки полеглих російських вояків ведуть закордонні представники та Міністерство оборони України.

У США оцінили втрати Росії за п'ять місяців (тобто від грудня 2022 р. до 1 травня 2023 р.) в боях у районі м. Бахмут у 100 тис. осіб. Речник Білого дому з питань національної безпеки Джон Кірбі повідомив журналістам, що ця цифра, ґрунтована на оцінках американської розвідки, включає понад 20 тис. загиблих, половина з яких найманці ПВК «Вагнер». У Генеральному штабі ЗСУ станом на 1 червня 2023 р. заявили, що від 24 лютого 2022 р. Росія втратила близько 208 370 своїх військових [50].

Видання «Медиазона» та Російська служба ВВС на основі відкритих джерел підтвердили 21 700 убитих російських солдатів. Журналісти розповіли, що з огляду на засекреченість утрат вони користаються трьома великими джерелами інформації: 1) офіційні представники (здебільшого середньої ланки); 2) повідомлення у ЗМІ; 3) відкриті дані, на кшталт пам'ятних дощок, пам'ятників, могил тощо.

Журналісти ВВС встановили імена 17 375 російських військових, які загинули в Україні. Найбільших утрат зазнають саме в'язні. Від початку 2023 р. (станом на березень 2023 р.) загинуло не менш ніж 1 тис. осіб, які мали перебувати в російських тюрмах. Третина із цих 17 375 осіб – ті, хто до широкомасштабного вторгнення не мав жодного стосунку до армії – добровольці, мобілізовані, а також в'язні, завербовані ПВК [26].

Після ще одного журналістського розслідування вдалося встановити імена завербованих в'язнів та мотострільців. Згідно з даними «Медиазоны», станом на 23 травня 2023 р. відомо, що загинуло 3621 в'язень.

У мережі Інтернет постійно зустрічаються історії про загибель щойно мобілізованих бійців. Російська влада спочатку заявляла, що всі мобілізовані проходять двотижневу підготовку, а потім бойове злагодження. Згідно із цим планом щойно мобілізовані мали потрапити на фронт не раніше ніж через 1–2 місяці після початку мобілізаційної кампанії [12; 18; 48]. Уже 14 жовтня В. Путін повідомив, що новопризвані проходять первинну підготовку 5–10 днів, залежно від військової спеціальності, згодом упродовж 5–15 днів триває підготовка у військовій частині. Тобто на фронт вони могли потрапити вже через 10 днів. Проте, судячи зі скарг рідних, деякі мобілізовані опинялися

в окопах через кілька днів після призову. Відомо, що перша група полеглих була призвана 26–29 вересня 2022 р. в Челябінській області й уже 3 жовтня виявилася біля м. Луганськ, а 9 жовтня рідні почали отримувати сповіщення про загибель [19]. У вересні мобілізованих із Белгородської області відправили під м. Сватове Луганської області, де тривав наступ ЗСУ [13]. Стежачи за інформацією в російських Інтернет-ресурсах, на такі історії можна натрапити доволі часто.

Полонені – ще одна проблема в обліку втрат РФ. Родичі найчастіше мусять шукати їх самі через українські канали та пабліки. При цьому досі невідомий принцип формування списків військовополонених на обмін.

У Радянському Союзі питання полонених теж було табуйованим. Вони вважалися зниклими безвісти, загиблими. Лише завдяки педантичності німецької сторони та обліку бранців, який вона вела, вдалося встановити долі десятків тисяч радянських бійців.

У радянській армії подібні порушення призову теж були не рідкістю. Швидше правилом, а не винятком бачаться використання щойно мобілізованих, погано озброєних і непідготовлених у військовому сенсі людей у найближчих боях, в обхід запасних армійських полків, а також практика набору поповнення військовими частинами, дивізіями й навіть полками без урахування будь-яких інструкцій. Якщо, зокрема, після початку вигнання гітлерівців з України негайне використання щойно мобілізованих подекуди було вимушеним заходом, то згодом воно стало невід’ємною частиною виконання стратегічних операцій. Під час відвоювання України, скажімо, в битві за Дніпро, масово використовувалися неозброєні й ненавчені жителі щойно повернутих територій, яких часто навіть не ставили на облік. Після війни родина могла довести участь у боях, а часто й загибель рідної людини лише завдяки свідченням очевидців. Не кажучи вже про братські могили, де масово ховали невідомих солдатів, які згодом ставали в кращому разі зниклими безвісти [34].

Відсутність похоронних команд, незабезпечення солдатськими медальйонами та червоноармійськими книжками, бажання замовчати реальні втрати на тлі поразок 1941–1942 рр., знищення документації про особовий склад і жертви, відсутність персонального обліку загиблих, нестача бланків звітних документів, перекидання відповідальності за поховання між місцевими радами та військоматами – це лише найбільш поширені причини недостовірного обліку. Напевне справді для сталінського СРСР людські життя не тільки не мали жодної ціни, а й були своєрідною сировиною в досягненні вищих державних цілей. У тому випадку – перемоги над Німеччиною. А для нинішньої російської влади – знищення України.

Під час бойових дій сторони часто намагаються применшити свої власні втрати й навпаки – завищити ворожі. У Червоній армії первинні звіти про втрати (на рівні командирів взводів) зазвичай в архівах не зберігалися. До того ж первинний облік утрат, який вівся на фронті, був недосконалим, а тому і вторинний не міг виявитися успішним. За роки Другої світової війни процедура обліку полеглих воїнів Червоної армії неодноразово змінювалася. Обрахунок тривав упродовж майже всього повоєнного десятиліття. Але й донині неможливо назвати достеменну цифру втрат у тій війні [34; 35].

Як бачимо, російська армія є своєрідною реплікою Червоної армії, що зберігає всі традиції своєї попередниці, насамперед у нелюдському, безжальному

ставленні до своїх військовослужбовців із повним знеціненням їхнього життя. Та якщо за радянського керівництва ці дії виявились успішними, адже були прикриті священною війною за свою країну з ворогом, який «віроломно» напав, то на сьогодні міфи про бандерівців, які хотіли напасти, вже не пройдуть.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Бойцы ДШРГ «Русич» в городе Изюм Харьковской области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news-kharkov.ru/society/2022/07/16/7585.html>. – Назва з екрана.
3. В России засекретят данные о родственниках погибших в Украине военных [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/news-61153801>. – Назва з екрана.
4. В составе российских войск в Украине воюют неонацисты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://belsat.eu/ru/news/22-05-2022-spiegel-v-sostave-rossijskih-vojsk-v-ukraine-voyuut-neonatsisty>. – Назва з екрана.
5. В Україні зберігаються сотні тил російських окупантів – їх ніхто не забирає. Ось що варто знати про вбитих росіян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zaborona.com/v-ukrayini-zberigayutsya-sotni-til-rosijskyh-okupantiv-yih-niht-ne-zabyrae-os-shho-var-to-znaty-pro-vbytyh-rosiyanjn/>. – Назва з екрана.
6. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь / Кривошеев Г., Гуркин В., Буриков П., Андроников В. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
7. Вообще никто не хочет брать их. В первый день мобилизации петербургских дворников вновь отправили раздавать повестки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zona.media/article/2022/09/21/vam-povestka>. – Назва з екрана.
8. Гарматне м'ясо нашивдкоруч: чому Росія терміново формує бойовий армійський резервний склад БАРС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://defence-ua.com/army_and_war/garmatne_mjaso_shvidkogo_prigotuvannja_chomu_rossija_pochala_terminovo_formuvati_bojovij_rezerv-4743.html. – Назва з екрана.
9. Гриневиц В. Радянські військові мобілізації в Україні / В. Гриневиц // Історія українського війська (1917–1995) / Упоряд. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – С. 370–395.
10. Дума приняла поправки о мобилизации с непогашенной судимостью за тяжкое преступление [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://t.me/interfaxonline/26403>. – Назва з екрана.
11. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 № 3543-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>. – Назва з екрана.
12. Как мясо – в штурмовую группу. Истории челябинцев, погибших сразу после мобилизации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/features-63244129>. – Назва з екрана.
13. Лежать без рук, без ніг і голови. Як російські мобілізовані гинуть під Сватовим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63552929>. – Назва з екрана.
14. Лисенко О., Вронська Т. Військові втрати України в Другій світовій війні / О. Лисенко, Т. Вронська // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення – Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2013. – С. 52–59.
15. «ЛНР» і «ДНР» оголосили загальну мобілізацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/2022/02/dnr-mobilizacija.html>. – Назва з екрана.
16. Метт Мерфі: «Нам потрібні штурмовики». Як ПІВК «Вагнер» вербує в'язнів на війну в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62917466>. – Назва з екрана.
17. Минобороны перестало публиковать данные о военных пенсиях по инвалидности и потере кормильца [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://istories.media/news/2023/04/03/minoboroni-perestalo-publikovat-dannie-o-voennikh-pensiyakh-po-invalidnosti-i-potere-kormiltsa-oni-mogli-pokazat-masshtabi-poter-rossiiskoi-armii-v-ukraine-v-2022-godu/>. – Назва з екрана.
18. Мобилизованные россияне уже умирают на войне. Туда их отправляют без подготовки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holod.media/2022/10/19/killed-mobilized/>. – Назва з екрана.
19. Мобилизованных в Белгородской области без подготовки отправили в зону боевых действий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://istories.media/news/2022/09/28/mobilizovannikh-v-belgorodskoi-oblasti-bez-podgotovki-otpravili-v-zonu-boevikh-deistvii/>. – Назва з екрана.
20. Мобілізація попів. Патріарх Кирило вимолює у Путіна поблажку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/world/observe/mobilizatsija-popiv-patriarkh-kirilo-vimoljuje-u-putina-poblazhku-897295.html>. – Назва з екрана.
21. Наказ народного комісара оборони Союзу РСР № 227 від 28 липня 1942 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 163.

22. Организация русских имперцев стала террористической. Как она воевала в Украине [Электронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30538763.html>. – Назва з екрана.
23. Патриляк І. Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/93231>. – Назва з екрана.
24. Під час «часткової мобілізації» до армії рашистів з «ЛДНР» лише за 22 дні «забрали» 80 тисяч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://defence-ua.com/news/pid_chas_chastkovoji_mobilizatsiji_do_armiji_rashistiv_lishe_za_22_dni_zabрили_80_tisjach-11778.html. – Назва з екрана.
25. Позиції та тіла російських військових. Звідки ЗСУ наступали на Херсон? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/krym-realii-kherson-zsu/32202326.html>. – Назва з екрана.
26. Потери России за 13 месяцев войны в Украине: скачок смертей заключённых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/features-64984414>. – Назва з екрана.
27. Потери российской армии в мирное время стали гостайной [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bbc.com/russian/russia/2015/05/150528_russia_military_losses_state_secret. – Назва з екрана.
28. ПВК «Вагнер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%92%D0%9A_%C2%AB%D0%92%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D1%80%C2%BB. – Назва з екрана.
29. Пригожин заявив, що припинив набір в'язнів до ПВК «Вагнер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/9/7388577/>. – Назва з екрана.
30. Приказ Народного Комиссара Обороны Союза ССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lander.odessa.ua/lib20.php>. – Назва з екрана.
31. Путін підписав указ про кримінальну відповідальність за відмову від участі в бойових діях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-kryminalna-vidpovidalnist-mobilizatsiia/32049383.html>. – Назва з екрана.
32. Пыльцын А. Правда о штрафбатах. Как офицерский штрафбат дошёл до Берлина / А. Пыльцын. – М.: Яуза, 2007. – 544 с.
33. Расследование «Медузы» о наёмниках на войне в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meduza.io/feature/2022/07/13/grubo-govorya-my-nachali-voynu>. – Назва з екрана.
34. Рибченко Л. Демографія та демагогія: до питання військових втрат України / Л. Рибченко // Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: кер. проекту Л.В. Легасова та ін. – К., 2015. – С. 110–117.
35. Рибченко Л. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у війні з нацистською Німеччиною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viynu/1264-liudmyla-rybchenko-personalniy-oblik-liudskykh-viiskovykh-vtrat-chervonoj-armii-u-viini-z-natsyystskoiu-nimechchynoiu>. – Назва з екрана.
36. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С. 303–317.
37. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на українських теренах у 1943–1944 рр. / Л. Рибченко // Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення. Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2014. – С. 37–48.
38. Російських окупантів спалюють на Донбасі пересувні крематорії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dailyviv.com/news/polityka/rosiiskyykh-okupantiv-spaluyut-na-donbasi-yikhni-peresuvni-krematoriyi-video-15397>. – Назва з екрана.
39. Росію після 21 вересня залишили біля 700 тисяч громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/288500-rosiu-pisla-21-veresna-zalisili-bila-700-tisac-gromadan-zmi/>. – Назва з екрана.
40. Росія нищить корінні народи під приводом мобілізації – Зеленський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/285447-rosia-nisit-korinni-narodi-pid-privodom-mobilizacii-zelenskij/>. – Назва з екрана.
41. Росіян, які біжать до Грузії, забиратимуть на кордоні: відкриють мобілізаційний військкомат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/rus/news/rosiy-ki-bizhat-gruziyi-zabiratimut-kordon-1664263026.html>. – Назва з екрана.
42. Роскомнагляд пригрозив блокувати ЗМІ, які пишуть про мобілізацію в Росії не на основі офіційних джерел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/203027/2022-09-21-roskonnaglyad-prygrozyv-blokovaty-zmi-yaki-pyshut-pro-mobilizatsiyu-v-rosii-ne-na-osnovi-ofitsiynykh-dzherel/>. – Назва з екрана.
43. Россияне сжигали на свалке в Херсоне тела погибших солдат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://theins.info/news/257186>. – Назва з екрана.
44. Русский архив: Великая Отечественная война: в 30 т. – Т. 16 (5–2). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1942. – М., 1996. – С. 88.
45. Русский архив: Великая Отечественная война: в 30 т. – Т. 16 (5–3). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943. – М., 1996. – С. 72.
46. СБУ: Група Вагнера причетна до катастрофи Іл-76 на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20171007211337/http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/7>. – Назва з екрана.

47. Солонін: Мені анонімно говорили, що реальні втрати СРСР підраховали відразу після Другої світової, тому що в Радянському Союзі кожну людську одиницю було враховано [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/solonin-meni-anonimno-govorili-shcho-realni-vtrati-srsr-buli-pidrahovani-vidrazu-pislja-drugoji-svitovoji-tomu-shcho-v-radjanskomu-sojuzi-kozhna-ljudska-odinitsja-bula-vrahovana-1552218.html>. – Назва з екрана.
48. Танкистов отправят в Херсонскую область на третий день после мобилизации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://istories.media/news/2022/09/28/tankistov-otpravlyat-v-khersonskuju-oblast-na-tretii-den-posle-mobilizatsii>. – Назва з екрана.
49. Третий армейский корпус армии РФ укомплектован на две трети от штатного состава – военный эксперт Рябых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.espreso.tv/3-y-armeyskiy-korpus-armii-rf-ukomplektovan-na-dve-treti-ot-shtatnogo-sostava-voennyy-ekspert-ryabykh>. – Назва з екрана.
50. У Білому домі оцінили втрати Росії у війні за 5 місяців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bilyi-dim-rosia-vtraty/32388121.html>. – Назва з екрана.
51. У військкомат з 17 років. Мобілізація Росії дійшла до нещодавно окупованих міст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyskomat-dnr-mariupol-mobilizacia/32332905.html>. – Назва з екрана.
52. У Росії хочуть набрати до армії ще 400 тисяч контрактників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/414336-u-rosii-hocut-nabrati-do-armii-se-400-tisac-kontraktnikov/>. – Назва з екрана.
53. Указ Президента Российской Федерации от 21.09.2022 № 647. «Об объявлении частичной мобилизации в Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209210001>. – Назва з екрана.
54. Федеральный закон от 28.05.2022 № 147-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205280008>. – Назва з екрана.
55. Шойгу назвал мету мобілізації: 300 тисяч людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/world/4518182-shoihu-nazvav-metu-mobilizatsii-300-tysiach-luidei>. – Назва з екрана.
56. Як під Києвом знаходять покинуті тіла російських солдатів і що з ними роблять [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61567949>. – Назва з екрана.

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК РОСІЙСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ

Православна церква традиційно відігравала помітну роль в історії українського народу, була важливим чинником суспільного й культурного життя. Зі здобуттям Україною незалежності УПЦ отримала автономний статус, але цілковито підпорядковувалася в усіх аспектах своєї життєдіяльності Московській патріархії РПЦ.

Водночас відбувалося зближення частини єпископату УПЦ та політичних груп, що репрезентували інтереси олігархів. Тісна «змичка» між УПЦ МП і владою склалась у період крокування до державного Олімпу В. Януковича. «Нові українці», які акумулювали свої капітали у відверто кримінальний спосіб, перекроїли гасло «бандитам – тюрми» на «бандитам – храми». До межі забобонні, вони вірили лише в силу грошей і в те, що новозведені церкви стануть для них надійною індульгенцією за всі їхні чималі гріхи. Водночас це не заважало їм чинити рекет, шантажувати, вбивати опонентів і конкурентів, красти кошти й ресурси в суспільства та держави. Керуючи Донецькою обласною державною адміністрацією, В. Янукович у різний спосіб долучився до будівництва 63 і реставрації 35 православних храмів (звісно, не власним, а державним коштом і за щедрі пожертви подільників). За його правління Свято-Успенський Святогірський монастир отримав статус лаври. Значні кошти задля матеріальної підтримки УПЦ МП виділяли російські мільярдери В. Нусенкіс та В. Новинський. Останній у 2012 р. став громадянином України, що наводить на думку про довготривалу спецоперацію російських спецслужб, спрямовану на «вживлення» Новинського в український політикум і православну церкву з метою реалізації проросійського курсу [1, 315–318].

Ще під час перетворення Партії регіонів на політичну силу, що декларативно «захищала» інтереси Півдня і Сходу, політики активували мобілізаційний потенціал УПЦ МП. Один із відвертих представників консервативного

¹ ЛИСЕНКО ОЛЕКСАНДР – завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, професор.

крила архієрейського корпусу в Україні митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон закликав духовенство та вірян підтримати В. Януковича і ПР, із якими пов'язувалося відродження Донбасу та всієї України.

Православне духовенство не тільки Сходу та Півдня, а й інших регіонів України стало провідником ідеї зближення з Росією. У літніх таборах, під час відзначення врочистих дат календаря воно намагалося імплементувати у свідомість людей радянські й російські цінності. Яскравим прикладом може слугувати святкування Дня Перемоги в кондових радянсько-російських традиціях. У 2010 р. із цією метою Донецько-Маріупольська єпархія придбала 6 км «георгіївської стрічки», що від 2005 р. використовувалася у РФ як символ Дня Перемоги.

Після Революції Гідності УПЦ МП стала одним із провідних промоутерів проекту «русского міра», зокрема «Новоросії». Згідно із соціологічними опитуваннями 2013 р., віруючими себе вважали 59 % жителів Донбасу, а 41,1 % заявили про себе як про православних (із них 86,8 % належали до громад УПЦ МП, 4,8 % – до УПЦ КП, 0,25 % – до УАПЦ) [2, 271–272]. З огляду на це промосковська церква виявилася ефективним інструментом впливу на масову свідомість значної частини населення Сходу. В архієрейському середовищі сформувалося два табори: помірковану групу уособлювали сам митрополит Володимир та найбільш наближена до нього особа – єпископ Олександр (Драбинко); консервативно-проросійську позицію обстоювала чисельно більша когорта, ідейними натхненниками якої стали митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел², намісник Святогірської лаври митрополит Арсеній³, очільник Донецько-Маріупольської митрополії митрополит Іларіон⁴ та ін. Митрополит Володимир (Сабодан) і його нечисленні прихильники до часу стримували тиск значно численнішої групи архієреїв, які орієнтувалися на Москву.

Скориставшись недугою митрополита Володимира (Сабодана) у 2011–2012 рр., Синод без його участі й відома звільнив архієпископа Переяслав-Хмельницького Олександра (Драбинка) з кількох важливих в ієрархії УПЦ посад. У зв'язку із цим ЗМІ звинуватили групу постійних членів Синоду в складі митрополитів Іларіона, Павла (Лебеда) та Агафангела (Саввіна) у спробі усунути від практичного управління церквою її предстоятеля, взяти владу в

² Митрополит Агафангел (Олексій Саввін), нар. в 1938 р., с. Бурдіно Тербунського району Липецької області, Росія. Від 1975 р. – митрополит Одеський та Ізмаїльський. У 1992 р. був одним з основних противників митрополита Філарета й прибічників збереження єдності з Московським патріархатом. Від 1992 р. – постійний член Синоду РПЦ в Україні, 2009 р. – член Міжсоборної присутності РПЦ. У 1995–2008 рр. – очільник Навчального комітету при Синоді РПЦвУ. Народний депутат України 1-го скликання. У 2006 р. став депутатом Одеської обласної ради від Партії регіонів. Третій за старшинством у єпископаті УПЦ (МП), лідер її «проросійського крила». Має українофобську, антидержавну позицію. Послідовний противник проголошення автокефалії ПЦУ. У 2012 р. спільно з іншими впливовими членами Синоду УПЦ вчинив спробу перебрати владу в УПЦ МП у свої руки, скориставшись із важкої хвороби її предстоятеля.

³ Митрополит Арсеній (Ігор Яковенко), нар. 1968, с-ще Поросозеро Суоярвського району, Карелія, Росія) – архієрей РПЦвУ, митрополит Святогірський, вікарій Донецької єпархії, намісник Свято-Успенської Святогірської лаври. 17 серпня 2015 р. піднесений у сан митрополита. У 2018 р. заявив, що війну на Донбасі почала Україна, а не Росія. Характеризує війну як «громадянський» конфлікт. 21 вересня 2020 р. у Святогірській лаврі пройшов форум «Люди миру», що за задумом УПЦ МП мав «примирити ворогуючі сторони».

⁴ Митрополит Іларіон (Роман Шукало). 14 червня 2011 р. призначений постійним членом Синоду Російської православної церкви. Від 2009 р. – член Міжсоборної присутності РПЦ. Унаслідок співпраці з терористичною організацією «ДНР» став фігурантом бази «Миротворець». 9 грудня 2018 р. йому анульовано право на перетин лінії розмежування. Із початком широкомасштабного російського вторгнення до України став іще активніше співпрацювати з окупантами. У серпні 2022 р. Іларіон очолив «хресну ходу» в окупованому м. Маріуполь, де був присутній голова окупаційної «адміністрації» міста Костянтин Івашенко. Показово, що у вітальних повідомленнях із нагоди дійства вживалася назва «Російська православна церква» замість «УПЦ». За інформацією народного депутата України Олександра Бригинця, єдиний неушкоджений будинок у с-щі Піски – садиба митрополита Іларіона.

свої руки й ліквідувати самостійність УПЦ [3]. Усі ці кроки робилися з відома правлячого клану В. Януковича й тих олігархічних груп, які за ним стояли.

УПЦ МП співдіяла з багатьма проросійськими організаціями та політичними партіями (Партія регіонів, ОПЗЖ), що фактично виконували волю Кремля, фінансувалися Росією і конструювали відповідний інформаційний та суспільно-політичний клімат в Україні.

Готуючи мотиваційне підґрунтя широкомасштабної агресії проти України, В. Путін у своїй промові 22 лютого 2022 р. заявив: «У Києві й надалі готують розправу й над Українською православною церквою Московського патріархату. І це не емоційна оцінка, про це свідчать конкретні рішення та документи. Трагедію церковного розколу влада України цинічно перетворила на інструмент державної політики. Нинішнє керівництво країни не реагує на прохання громадян України скасувати закони, що обмежують права вірян. Понад те, в Раді зареєстровано нові законопроекти, спрямовані проти духовенства та мільйонів парафіян Української православної церкви Московського патріархату» [4]. Домігшись повного підпорядкування Російської православної церкви правлячій верхівці, кремлівський лідер (як свого часу це зробив попередній диктатор – Й. Сталін) фактично перетворив її на державну структуру зі специфічними функціями, ба більше – місією. «Стурбованість» релігійною ситуацією в Україні має особливий характер і стосується винятково УПЦ МП, вірянами якої є переважна більшість прихильників «руського міра» в Україні. «На захист єдиновірців» і закликав новий фашистський вождь своїх військовослужбовців та цивільну частину суспільства, яка з властивою російському охлосу готовністю чутливо відгукнулася на ці кровожерні меседжі.

Усім їм – і організаторам та «інженерам» антиукраїнської політики, і «глибинному народу» (у жодній країні світу інтелектуали не придумали для власних співгромадян таке принизливе назвисько!) – абсолютно байдуже, що в Україні немає законів, які обмежують права вірян. Відповідно до статті 35 Конституції України кожен у нашій країні має право на свободу світогляду та віросповідання. Крім того, в Україні церковні та релігійні організації відділені від держави й, зокрема, від освітніх закладів. І жодна релігія чи церква не може бути «обов'язковою». Та це не заважає російській владі, як і впродовж багатьох століть перед тим, грубо втручатись у внутрішнє життя церкви не тільки в Росії, а й на території інших держав. Інструменталізація релігійної сфери – один із найбільш улюблених та апробованих прийомів імперської політики російських правителів усіх часів. Трансформували справжні цінності, обрамлені християнським ученням у квазіаксіологічні конгломерати, правлячі кола Росії прагматично (а частіше цинічно) застосовують їх як ідеологічні маркери, мірило відповідності тієї чи іншої держави російським уявленням про Добро і Зло, справедливість, демократичні права людини, право народів на самовизначення та вільний вибір власного шляху історичного поступу.

Із початком війни РФ проти України у 2014 р. УПЦ МП не дала належної оцінки діям Кремля й керівництва РПЦ. Два місяці зверхники УПЦ очікували й після 24 лютого 2022 р., допоки суто декларативно не проголосили на своєму соборі незалежність від РПЦ. Утім, згідно із заявою Державної служби України з етнополітики і свободи совісті, Українська православна церква не розірвала церковно-канонічного зв'язку з Російською православною церквою. У релігійно-знавчій експертизі цього відомства, проведеної за дорученням РНБО України,

вказано, що статус УПЦ як структурної частини РПЦ, яка користується певними правами самостійності, але не утворює автокефальної церкви, залишається незмінним [4].

Нещодавно православні християни святкували Великдень. Пригадується один із біблійних сюжетів.

Після свого воскресіння Ісус Христос з'явився перед апостолами. І лише апостол Фома висловив сумнів у тому, що розіп'ятий Учитель повернувся в новій іпостасі: «Не повірю, допоки не вкладу перста свої у рани Його». І тільки помацавши рани Спасителя, Фома зміцнився у вірі своїй.

Утім, подібна тактильна процедура практично нічого не змінила у сприйнятті реалій війни Росії проти України більшістю священнослужителів і вірян УПЦ. Навіть, образно кажучи, «вклавши пальці» у смертельні рани захисників України, вони виявили неспроможність переглянути власні світоглядні й політичні установки, наважитися на корекцію своєї ідентичності. Унаслідок цього пролонгується дивний архетип «кентавра»: українці за походженням, мовою, культурними практиками, позитивним ставленням до ідеї суверенітету Української держави дивним способом суміщають у своїй свідомості жорстку єдність із наріжним каменем «русского міра» – російським православ'ям.

Із часом УПЦ перетворилася на таку собі організацію для внутрішнього користування архієреїв, зону комфорту і превентивного алібі. Прагнучи до розкішного життя, деякі ієрархи мають надзвичайно дорогі аксесуари, автомобілі, апартаменти, дачі тощо (нехай і подаровані «сильними світу цього» за відпущення гріхів. У 2012 р. один із найвпливовіших архієреїв УПЦ носив на руці годинник Franck Muller вартістю близько 150 тис. дол., що майже вп'ятеро дорожче, ніж Breguet патріарха Кирила за 30 тис. євро. У січні 2013 р. митрополит приїхав на новорічне свято на джипі Cadillac Escalade, ціни на який у офіційних дилерів в Україні коливаються в межах 105–155 тис. дол. залежно від комплектації. Не цурається причаститися до високого та дорогого й митрополит Павло (Лебідь). Тісно спілкуючись із представниками великого бізнесу й навіть легалізованого криміналітету, владики переймають у них не найкращі якості.

Із початком гарячої фази війни Росії проти України у 2014 р. УПЦ МП не заявила про свою чітку патріотичну позицію. Навпаки, провину за розв'язання збройного конфлікту поклала на українську сторону. Для прикладу, намісник Святогірської лаври митрополит Арсеній вважає, що на Донбасі розгорнулася громадянська війна з вини Києва, а опонентам «довелося стріляти у відповідь». Аналогічну позицію сповідує чимало архієреїв та рядового кліру УПЦ. Промосковськи орієнтовані священники відмовлялися відспівувати загиблих учасників АТО і ООС. Зберігаючи об'єктивність, слід визнати, що чимало священнослужителів УПЦ не залишилися байдужими до війни та настроїв парафіян і беруть участь у збіркових акціях та волонтерстві. Водночас УПЦ загалом як інституція не виявила достатнього розуміння ситуації, чим спричинила шквал критики суспільства.

Понад те, в результаті оперативних заходів Служби безпеки України виявилось, що чимало осередків УПЦ стали проросійськими «кублами» з відповідною літературою, атрибутикою, елементами обрядовості тощо. А чимало архієреїв володіють російськими паспортами, порушуючи тим самим законодавство України. Виникає логічне запитання: для чого вищим церковним достойникам в Україні мати такі паспорти? Відповідей напрошується кілька.

По-перше, це може слугувати сигнальним маркером лояльності до Кремля. По-друге, маючи громадянство РФ, ієрархи УПЦ набувають усіх майнових та інших прав у цій державі, чим охоче користуються. Нарешті, по-третє, це страховий поліс, амортизаційна подушка на випадок утечі з України з імовірною втратою її громадянства. Так чи інакше, владики і преосвященства чітко усвідомлюють усі ризики, пов'язані з їхньою суспільно-політичною позицією та практичною діяльністю, тому й готують собі «запасні аеродроми та злітно-посадкові смуги». Однак на деякого з них уже тепер чекають «посадкові місця» за злочини проти Української держави та інші протиправні дії.

15 листопада 2022 р. СБУ відкрила кримінальне провадження щодо співів із прославлянням Росії під час богослужіння в Києво-Печерській лаврі. Були проведені обшуки на території монастиря. 27 грудня 2022 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», взявши до уваги рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики й рішення РНБО від 1 грудня 2022 р. «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», оголосив про розірвання договорів щодо погодинного безоплатного користування Успенським собором і Трапезною церквою з Трапезною палатою (вул. Лаврська, 9) для проведення богослужінь та релігійних обрядів, укладених із монастирем «Києво-Печерська Свято-Успенська лавра» [5].

28 грудня 2022 р. громадянство 12 архієреїв і священнослужителів УПЦ МП було призупинене Указом Президента України В. Зеленського [7].

Рішенням РНБО України від 2023 р. ченців і насельників Києво-Печерської Свято-Успенської лаври зобов'язали покинути територію Заповідника [60]. Нині тривають судові процеси, на яких представники УПЦ оскаржують рішення та дії влади.

Дивує лише одне: чому тільки після початку широкомасштабного вторгнення військ Російської Федерації спецслужби й керівництво України звернули увагу на тривалу антиукраїнську діяльність духовенства УПЦ, невже за останні десятиліття не наповнювалися досє з інформацією про антидержавні дії деяких душпастирів і церковних сановників різного рівня? У цьому випадку відповідь одна: ідеться про брак розуміння рівня загроз національній безпеці України з боку керівництва держави та політичної волі для їх нівелювання.

Висновки. У сучасному глобалізованому світі реальність швидко ущільнюється, стає дедалі динамічнішою, наповнюється багатьма новими викликами та загрозами. Це ставить суспільні інституції, до яких належить і церква, перед необхідністю адекватного реагування на потреби дня.

Російські спецслужби, запозичивши радянську практику, фактично взяли РПЦ під цілковитий контроль, а її ключові фігури відверто чи приховано співпрацюють з ФСБ та іншими спеціальними структурами, що реалізують політичний курс Кремля. Аналогічним чином під «ковпак» російських спецслужб давно потрапило чимало представників ієрархії УПЦ МП. Усі заяви про автономний статус цієї релігійної організації не підкріплені реальним станом речей. За «канонічним єднанням» виразно проступає цілковита підпорядкованість УПЦ Московській патріархії. Це особливо рельєфно виявилось після початку війни Росії проти України у 2014 р. й оприявнилось у всій своїй відвертості під час широкомасштабного вторгнення російської армії у 2022 р. Перетворивши РПЦ на інструмент зовнішньополітичної експансії,

Путін та його найближче оточення сподівалися використати УПЦ для формування п'ятої колони в Україні й створення соціальної бази «руського міра», а також реалізації проекту «Новоросія». Хибна оцінка реальної ситуації в Україні московським керівництвом у поєднанні із суспільно-політичною ситуацією в нашій державі переконливо продемонструвала слабкість позицій єпископату УПЦ, що так і не засвідчив свого колективного негативного ставлення до російської агресії. Оперативні дії Служби безпеки України виявили чимало фактів проросійських настроїв та підривних дій духовенства УПЦ, що виявилось підставою не тільки для політичної, моральної, а й для правової оцінки. Така позиція скомпрометувала УПЦ в очах більшості громадян України, спричинивши розчарування й несприйняття. Частина вірян та православного кліру перейшла до лона Православної церкви України.

Існують усі підстави констатувати глибоку внутрішню кризу УПЦ, що створює серйозні проблеми для функціонування українського православ'я загалом. Відсутність глибокого розуміння особливостей історичного процесу, чутливості до тонких аспектів буття й магістральних векторів поступу людства, заангажованість у консервативних, а то й реакційних імперських проєктах ставлять РПЦ та афілійовані з нею об'єднання по той бік Добра й позбавляють їх історичної перспективи. Якщо колективне керівництво УПЦ не усвідомить природи кризових явищ, ця організація буде приречена перебувати на маргінесі суспільного життя й занепадати.

Джерела та література:

1. Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 315–318.
2. Кочан Н. Донбас православний: формування сучасної структури, тенденції розвитку // Наукові записки ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАНУ. – 2011. – Вип. 2. – С. 271–272.
3. «Люди (руського) миру». Як в Україні готують нову ініціативу Московського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/lyudi-ruskogo-miru-yak-v-ukrayini-gotuyut-novu-initsiativu-moskovskogo-patriarhatu>. – Назва з екрана.
4. Слово і діло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/22/statija/polityka/putin-majzhe-hodynu-vyslovlyuvav-svoje-bachennya-zhyttya-ukrayini-faktchekinh-zvernennya>. – Назва з екрана.
5. Слово і діло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/22/statija/polityka/putin-majzhe-hodynu-vyslovlyuvav-svoje-bachennya-zhyttya-ukrayini-faktchekinh-zvernennya>. – Назва з екрана.
6. Тараненко Віталій. УПЦ МП законно виселили з Києво-Печерської лаври – рішення суду 1 липня 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/country/society/upts-mp-zakonno-viselili-z-kijevopecherskoji-lavri-rishennja-sudu-938493.html>. – Назва з екрана.
7. Жукова Наталя. Настоятелю Святогірської лаври Арсенію та ще 12 представникам УПЦ МП призупинили українське громадянство, – ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freeradio.com.ua/nastoiateliu-sviatohirskoi-lavry-arseniiu-ta-shche-12-predstavnykam-upts-mp-pryzupynyly-ukrainskehromadianstvo-zmi/>. – Назва з екрана.

УДК 94:341.324](477.41:477.51)"2022"(093)

Світлана ДЕМЧЕНКО¹

ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ. З ДОСВІДУ ЖИТЕЛІВ КИЇВЩИНИ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Тема російсько-української війни є надзвичайно важливою в розумінні сучасних історичних та політичних процесів не лише в Україні, а й в усьому світі. Упродовж року вона широко висвітлюється у світових ЗМІ. Історія тимчасової окупації українських територій Росією писатиметься по-різному, тому важливо зібрати й проаналізувати масив інформації з різних джерел. Серед них одним із важливих є свідчення очевидців.

Запис усної історії науковцями Національного музею історії України у Другій світовій війні розпочався паралельно зі збором артефактів сучасної війни наприкінці березня 2022 р. Уже 5 квітня, на третій день після цілковитого визволення земель Київщини та Чернігівщини від російських окупантів, було розпочато серію експедицій до районів, постраждалих від війни й окупації. Цю роботу організував генеральний директор Музею Юрій Савчук. Музейників супроводжували військовослужбовці Збройних сил України. Відтак більшість артефактів війни, зібраних під час експедицій, упродовж року були представлені на міжнародному рівні як візуальні докази злочинної агресії Росії та на виставці «Україна – розп'яття», що розпочала свою роботу 8 травня 2022 р.

Водночас зі збором експонатів для майбутніх виставок Юрій Савчук почав створювати джерельну базу для дальшого вивчення цієї війни, записуючи історії повсякденного життя і фіксуючи стратегії виживання населення, яке опинилося в умовах бойових дій та окупації.

Маючи досвід роботи з усною історією періоду Другої світової війни, науковці як ніхто розуміють, наскільки важливо сформулювати першоджерело для майбутнього осмислення подій, задокументувати спогади, поки вони живі й болючі. Вони не стануть менш болючі з часом, особливо в тих, хто втратив

¹ ДЕМЧЕНКО СВІТЛАНА – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні.

рідних, зазнав катувань чи згвалтувань із боку російських окупантів. Проте емоції, які пережила людина, все одно в пам'яті змінюються: щось із пережитого викристалізовується, а щось тьмянішає.

Методика усної історії має дві сторони медалі. З одного боку, такі розповіді дають змогу зрозуміти історію певного періоду, події з погляду їх очевидця, учасника; це вже не академічний виклад інформації, а історія з вуст народу. Зворотний бік медалі – суб'єктивність викладу своїх спогадів респондентом. Кожен розуміє і бачить ту саму подію по-різному [10].

Проте після широкомасштабного вторгнення Росії емоційно-суб'єктивна цілісність усної історії тих, хто пережив окупацію, дуже схожа: усі боялися бомбардувань, обшуків, смерті, переховувались у погребях... І навіть якщо люди були в різних селах, то під час слухання їх іноді здавалося, ніби вони оповідають ту саму історію. «Почали бомбити... там хата горить, там хата горить... Людоньки добрі! То ми – до сусіда в погріб, нас дев'ять душ було. Цілий тиждень сиділи голодні, навіть чаю не пили. Не можна було вийти. Погріб трусило, але пережили, вижили. Дякувати Богу! У такому віці таке пережити... Коли перестало стріляти, ми вийшли в хату, а вони знову почали гатити. Ми – знову в погріб. Вони танком заїхали на город, потім – у двір і давай шукати людей. Почали по хатах стріляти. Заходить кацап з автоматом і каже: «Мобілку як найду, буду розстрілювати». Я мобілку відразу викинув, радіо заховав. Вони покрутились і пішли. Мабуть, подумали, що ми старі люди і що з нас візьмеш. А потім давай по хатах стріляти, щоб людей повиганяти...» [23]. «Спочатку, до 8 березня, ми з дітьми сиділи в погребі. Пливу опустили туди, щоб підігрівати. На вулицю не можна було вийти, громили весь час. Коли діти поїхали, то я побоялася сама залишатись і попросилась до сусідів, теж у погріб, бо в хаті не можна було залишатися. Із того погребу ми вже не вилазили, аж поки вони не пішли...» [24]. «Я народилася під час війни (1942 р. – Авт.), але її не пам'ятаю. А як піросла, років сім мала, то про війну, пам'ятаю, говорили... Дивилися: летять літаки – чи це наші, чи німецькі? Бачимо: зірки на літаках... Ну, тоді ж так було. Тут було страхіття й було страшно. Знаєте, бої ішли більше вночі, ніж удень. Дуже страшно, особливо в останні дні. Тут вийдеш, наприклад, удень – нічого не було, а тут воно вже луптить-луптить, а то шифер стріляє, хата горить... Або вночі вийдеш: там горить, тут горить. А вже в передостанню ніч, Боже мій, вискакуєш із погребу й дивишся, чи в тебе нічого не горить, не розвалилося, але ж ти нічого не зробиш, не допоможеш... Хати горять, бахає, чую, страшно, як сюди дійде...» [29]. «28 лютого в Перемогу зайшла техніка. Ми чули, що йде колона в Новому Бикові, в Басані... Нам повідомляли про це. Сусід був у Теробороні, а його дружина з трьома дітками прийшла до нас. Ми всі, нас вісім чоловік, спускалися до нас у погріб по драбині. Місця було мало, стелили матраси на картоплі... Ми дуже боялися, що нас завалить, бо виходів не було. Один вихід – вилізти по драбинці...» [30].

Майже всі однаково, ніби під копірку, розповідають і про мародерство росіян. «Вони як зайшли, то курям голови повідрубували, одна курка залишилася. 10 курок зложили з пір'ям у мішок і на танк погрузили. Вони в мене вішалки залишили. Така жадність у людей, що навіть вішалки награвували десь у магазині. Усю мою консервацію поїли, а свої щі позалишали...» [24]. «Буряти недовго були, днів два-три побули й поїхали далі. Вони дуже агресивні були. А росіяни були з Хабаровського краю. Тут, у хаті навпроти, жили шестеро,

мародери, пили, їли. У них одна робота була – ходити по хатах. Забирали все: і кури, і кролі, і електричні чайники, і пральні машини. Вони все збирали, як для музею. І постіль, і рушники... Усе забирали. А що не влізло в мішки, то так і покидали...» [16]. «Приїхали голі, босі, в дірявих куртках. А потім переодягнулися, хто в жіночі бурки, хто в кросівки, хто в чоботи, і так по селу ходили. Велосипеди позабирали в людей, навіть дитячі самокати, і каталися по двору. Свою їжу не їли, банки з їхніми щами так і залишилися. Корову зарізали, теля, двох поросят застрелили, шашлики смажили. Самогонку по селу познаходили...» [15]. «А коли прийшли маленькі вузькоглазі, то вони почали лазить по всіх хатах – кого не було дома. Вони займалися мародерством, копали окопи в городах, накрали багато. Велосипеди, скутери, квадроцикли вони стягували з усієї Бородянки. Вони їх зроду не бачили, мабуть. Це жах!..» [18]. «Ці, що зайшли до нас, у центрі села зробили блокпост, розграбували магазин. Через кілька днів вони з ломами й сокирами пішли по селу – грабували все, що бачили...» [14]. «Вони цілими днями ходили по території кооперативу, грабували будинки, вивозили цілими возиками, навіть ручні м'ясорубки брали, все підряд... Займали будинки, де ніхто не жив, пили й гуляли там. Вони тікали з награбованим, а документи свої позабували. Вони все награбоване перед відступом повивозили КамАЗами, а свої боєприпаси везли на возиках. Залякували населення. Говорили: "Почему вы до сих пор не Польше? Ваш президент в Польше, едьте за своим президентом"» [27].

Усі опитані говорять про побутову техніку, пральні машини, телевізори. І швидше не з жалем за втраченим, а з подивом, що росіяни забирали навіть дрібниці, здавалось би, нічого не варті, до того ж брали, не розуміючи їхнього функціонального призначення. Частина постраждалих над цим іронічно посміюються, але насправді людей цинічно грабували, забирали те, що вони наживали роками й важкою працею. В умовах війни мародерство для російських військовослужбовців стало додатковим способом матеріального збагачення. Про ці випадки люди розповідають дуже часто і в різних селах: «Усю окупацію ми з чоловіком провели в селі, дітей евакуювали 14 березня, і стало спокійніше, що вони в безпеці. Чоловік навідріз відмовлявся виїжджати, сказав, що це моя земля, мій будинок, і залишати його не хотів. Він дуже важко все пережив. Перший інфаркт у нього трапився в окупації, а другий пізніше, і він його не пережив... Не розумів, для чого вони грабують: приходили й брали все підряд. Світла немає, а вони роутер тягнуть... Дуже наглі були буряти, були із Татарстану...» [30].

Утім, попри схожість сюжетів, оповіді зустрічаються різні. І серед нібито однакових історій чуєш таку, від якої стає моторошно. Особливо вражає контрастність спогадів, зроблених в одному населеному пункті. Українці, які бачили жахи війни та окупації на власні очі, іноді абсолютно по-різному розповідають про пережите. У розповідях людей, які більш-менш спокійно пережили окупацію, простежується так званий стокгольмський синдром – коли у процесі захоплення, викрадення або застосування (чи загрози застосування) насильства, жертви починають співчувати своїм кривдникам і виправдовувати їхні дії: «...У сусідній хаті двоє молодих хлопців жило. Ми з ними говорили. Вони розповідали, що не хочуть воювати, не знали, що їх сюди направляють. Були такі, що плакали. Йде по дорозі, тягне гранатомет і гвинтівку і матюком: "Как оно мне всё надоело. Я хочу домой". Вони ж усі контрактники. Приїхали

голі, босі, бідні... Ці два хлопчики, які біля нас жили, їсти в нас просили, то я давала. Кирило й Максим, наївні діти...». І наступна цитата з розповіді мешканки того ж таки населеного пункту на Київщині: «У будинок ціла кадировська група прийшла, чоловіка вивели з будинку, він підняв руки. Ось тут його розстріляли. 2 березня це було. Мене потім теж вивели з будинку, хвилин через п'ять, сказали підняти руки. Потім кинули на землю, приставили до забору, сказали руки за голову. Жахіття. Не розстріляли... Я просила залишити мені життя, в мене двоє діток... Вони шукали скрізь розвідників. Сусіда теж убили. Вони там у саду поховані: сусідки чоловік і мій... Туди не можна, не ходіть, там іще не розміновано... я тільки чекаю на рятувальників...».

Для прикладу ще дві контрастні історії, записані в одному з населених пунктів Макарівщини: «Прийшло двоє, почали стукати – ми злякались і не відкрили, і вони почали стріляти по вікнах. Тут постріляли й пішли до сусіда. Потім увечері прийшли семеро: один – бурят, решта – росіяни, поставили у дворі бронетранспортер. Ми боїмося, в хаті замкнулись і собаку забрали до себе. Вони обійшли навколо хати, а потім вибили вікно й почали лізти в хату. Тоді чоловік вийшов та й каже: "Куди ти лізеш?", тоді і я вийшла до них кажу: "Хлопці, що ви хочете?". Їм років по 20, більше не дам. А вони кажуть: "Простите, извините, сегодня Прощённое воскресенье. Мы думали, раз окна постреляны, значит есть раненые или убитые и надо их выбросить из дома. Почему вы не открывали?". Ми кажемо їм, що боїмося. Вони почали знову просити пробачення і виправдовуватися, що їхнє командування їх обмануло, що вони не знали, куди їдуть... Потім попросили білу ганчірку. Я дала їм рушник. Вони повісили його на воротах і сказали: "Это будет означать, что бендеры здесь не живут..."». Майже поруч у цьому селі відбувалися зовсім інші події: «Спочатку прийшли два кадировці до сусідки, кинули гранату, спалили її хату. Потім перелізли через наш паркан, зайшли до нас у хату. Ми з чоловіком їх зустріли. Один мене забрав і повів у сусідню хату гвалтувати. [Чоловік] вискочив і біг із палкою мені на допомогу, а другий кадировець із автомата його розстріляв. Це було 7 березня. Після цього я вже в хату не заходила... 9 березня він помер, прийшли росіяни й закопали його. Я не знаю, хто вони, прийшли й закопали, більше я їх не бачила...».

У двох із поданих історій чітко фіксується стокгольмський синдром, коли оповідачі всляко намагаються виправдати російських окупантів. Постає одне з важливих питань нинішньої війни: чи позбудуться українці нарешті синдрому, який формувався століттями колоніального минулого, щоб після нашої перемоги знову не почути про необхідність добросусідського життя, а в майбутньому нашим нащадкам не довелося знову рятуватися від московської орди?

Одним із населених пунктів, де музейники побували на початку квітня 2022 р., було смт Бородянка. Кадри з понівеченого росіянами селища на Київщині облетіли світ: вирване бомбою «серце» будинку по вул. Центральній, «незламна» шафка, яка одна вціліла в розтрощеному помешканні, зраний обстрілами пам'ятник Тарасові Шевченку...

На початку березня російські літаки почали бомбардувати житлові квартали по вул. Центральній. Першими ударами поцілили по будинку № 359. Мешканка селища Олена Балан згадує: «Ми в цьому будинку прожили понад 20 років. Усі були дуже дружні. Багато повиїжджало. Ми залишилися в місті, увесь час під окупацією були. Але з квартири відразу переїхали до бабусі в

приватний сектор. Він постраждав менше. Я говорила сусідам, що треба виїжджати, але не всі послухали. Тут близько 40 людей залишалося, дехто з дітьми. Майже всі були в будинку, коли влучили ці чотири ракети чи бомби... Це було 2 березня. Вони (росіяни. – Авт.) казали: "...це вам за нашу знищену колону...". Учора продовжували розбирати завали... кажуть, підняли ще тіла двох дорослих і дитя...» [12].

За час окупації в Бородянській громаді загинуло 162 особи, з них 48 – під завалами будинків, 28 – зникли безвісти [1].

Подружжя Олександра й Надії Ковешникових на власні очі бачило розправи над людьми. Неподалік їхнього двору по вул. Поштової окупанти облаштували блокпост: «Дуже страшно було. Вони їздили вулицями на бетеерах туди-сюди. Як мурашки обсіли їх із кулеметами. Переписували людей, наші паспорти вони навіть узяли. Сказали нам, що звільняють нас від нациків... Біля нас людину вбили... Це було біля восьми вечора, звідки взялася та людина, я не знаю. Ми тільки почули кулеметну чергу, дві кулеметні черги, побачили, що вони почали бігати, росіяни ці. Потім під'їхали на бетеері, нас не випустили з двору, бо ми хотіли вийти: "Спрячьтесь я вам сказав". Ясно, що ми нічого не могли... А вже потім ми побачили калюжу крові, шапочка прострелена лежала, і так, видно, вони його тягнули, бо слід кров'яний був. Вони його погрузили в машину, привезли до церкви й там викинули. А хто це був, я не знаю. Бо ми не місцеві – так, щоб усіх знати. Ми тільки рік, як тут живемо, й людей мало знаємо...» [18].

Про масові розстріли цивільного населення розповідали й мешканці с. Перемога, що на Київщині. Російська армія зайшла в населений пункт 28 лютого. Того дня в приміщенні Нової пошти окупанти розстріляли п'ятьох жителів села. «У нас на вулиці нікого не тронули, а там... убили п'ять чоловік. Казали сім, але п'ять гробів було біля каплиці, батюшка відспівував. Я імен їхніх не знаю. Лише знаю, що місцеві. Один, молодий хлопчина, на Новій пошті працював, іще одного теж наглядно знаю... Робили що хотіли, нелюди... Кажуть, що над дівчатами знущалися...» [13].

Після тижня окупації селяни пробували покинути село. Людей не випускали, бо використовували їх як живий щит під час артобстрілів. 11 березня 2022 р. колона мирних жителів під час спроби евакуації в бік с. Гостролуччя була накрита нещадним вогнем. Тоді загинуло семеро людей [5].

Саме напередодні цієї трагедії вдалось евакуюватися родині Савченків. Війна ввійшла в їхню сім'ю в 2016 р., коли старший син став на захист України. У перші дні повномасштабного вторгнення він заїхав у село, щоб вивезти батьків, і потрапив у окупацію. Мама колишнього воїна Наталія Савченко згадує, що залишатися в селі було небезпечно, бо дехто з місцевих увійшов у контакт із окупантами, пиячили і вказували на будинки поліцейських та атовців: «Ми три дні ходили на блокпости. Вони такі, ніби доброзичливі, стоять з автоматами, але не випускали. Ми розуміли, що наша справа – вижити, й, ризикуючи, пішли пішки... На першому блокпосту, там, де нас уже знали, махнули рукою й сказали: "Йдіть". На другому блокпосту були труднощі, нас не випускали. Я ризикнула і сказала, що нам на попередньому блокпосту "Агат" дозволив. Добре, що не спрацювала рація, – не перевіривши, нас пропустили. На третьому вийшов командир і каже: "Вот мы вас выпустим, а вы потом на нас наводки даёте". Нам пощастило, пропустили, і ми полями та лісосмугами

вийшли до сусіднього с. Гостролуччя, а там уже наш блокпост – плачемо, обіймаємо хлопців... А на другий день цією дорогою теж ішли люди, їм стріляли, попереджували щоб поверталися, але люди вийшли. На третій день, 11 березня, на тому шляху розстріляли колону, серед загиблих було двоє моїх сусідів, 14-річний хлопчик Єлисей... іще п'ятеро були поранені...» [28].

Однією з технологій війни, яку постійно використовують російські окупанти, є цивільне населення в ролі живого щита. Таку тактику вони застосували, зокрема, і в смт Гостомель. У підвалі багатоквартирного будинку на вул. Проскурівській упродовж 37 днів під дулами автоматів кадіровців проживало майже 150 людей. Частина мешканців військового містечка перейшла туди сама, бо вже 24 лютого поруч, на аеродромі смт Гостомель, точився запеклий бій. Але ніхто з них не думав, що життя в підземеллі триватиме так довго. А тих людей, які все-таки залишилися вдома, кадіровці увечері 24-го теж загнали в підвал.

На виставці «Україна – розп'яття» чи не найбільше вражає обстановка підвалу з військового містечка, яку музейники відтворили з документальною точністю, щоб дати відвідувачам змогу відчувати випробування, пережиті його мешканцями. Ця ідея належить куратору виставки Юрієві Савчуку, який побував у смт Гостомель на третій день після визволення земель Київщини від окупантів і спілкувався з мешканцями, які змушені були переживати окупацію під землею. Людям важко згадувати пережите, особливо матерям із неповнолітніми дітьми. Галина Медвідь, мама семирічної Марійки, поділилася своїми спогадами: «...діти дуже боялися вдень, але слава Богу, що жодна дитина вночі не прокидалась. Розумієте, цегла на голову сипалась, дуже сильно бомбили вночі, пробрили стіну, в одну із квартир влучили, таке ехо страшне, а діти спали. Як янголи... Ніхто не прокидався, навіть не ворухнулися. Я вже боялася, що я лягла на дитину й вона задихнулася, тому що ми і спали сидячи. Я спала сидячи, а в мене на колінах дитина. Ще одна жінка сидячи спала, і в неї на колінах дитина. Дуже щільно. На дві кімнати розмістилися 70 чоловік. Не було де спати. Спали або по черзі, або сидячи... Росіяни стріляли і влучили в дім навпроти, коли ми були на вулиці. Тому що нас виводили на декілька хвилин усіх, щоб показати безпілотникам нашим, що тут є люди, що вони цивільні, що в них не можна стріляти. Прикривались нами. Ми були в розпачі... А ще є відео, де ми дякуємо кадіровцям, саме Кадірову. Прийшла "добра" людина з автоматом і каже: "Треба подякувати Кадірову". Ну, як відмовиш людині з автоматом? Тим паче, що коли вони в перший день прийшли, вони просто мені в лоба цією мушкою лазерною ціляться, кажуть: "То ти опусти руки, ми стріляти не будемо», – а цілиться тобі прямо в лоба, і то такий стрес..." [20].

Тетяна Ковтун, яка перебувала в підвалі з 12-річною донькою, розповіла, що страх за дітей сковував усе тіло, коли заходили кадіровці й показово «опікувалися» заручниками, знімаючи це на відео: «"Як вам тут, нормально? Їжі вистачає? Особисто глава Чеченської Республіки Рамзан Ахматович Кадіров наказав, щоб ми вас забезпечували всім, охороняли. Ось тому я приїхав сюди. Ми вам їжу принесли, воду принесли...". Було легше, коли вони виходили. Їх не було в приміщенні, то так дихалося легше. А тільки вони заходили, то так-от робиш вдих і сидиш... і повільно видихаєш, тому що не знаєш, що буде, чому вони заходять назад. Вони побачили, що сидять мирні люди, без зброї, без нічого, побачили, що там діти знаходяться, і почали приносити дітям там

цукерки, кіндери... Ну, це зрозуміло, що вони це брали в нашому ж магазині, в містечку. І вони так із мішка викидають ці іграшки, цукерки, то було дуже страшно, що серед цих іграшок і цукерок буде якась граната, яка взірветься через три хвилини, як вони вийдуть...» [21].

Дітям, які разом із мамами опинилися в підвалі, дорослі облаштували окрему кімнатку, де вони могли навчатися, малювати й бавитися. Одна з найстарших – 12-річна Настя Ковтун – поділилася своїм досвідом життя в підвалі, стосунками з іншими дітьми та оптимістичними прогнозами щодо завершення війни: «Коли вони вперше зайшли, ми сиділи й почули, що біля нашого під'їзду стрілянина. Ми сиділи по кутках, і ось коли затихло, вони зайшли до нас. У нас було темно... У них на автоматах були ліхтарики, і вони – ліхтариками на нас... Там була Софія, вона теж із Гостомеля, але не з містечка, я її не знала. Її мама, виявляється, сестра моєї тітки. Вони приїхали до нас, і ми з ними були. Там були дівчинка Мілана нібито, ще одна дівчинка, її ім'я не пам'ятаю. Шестеро було. Марійка була, я не пам'ятаю, скільки їй місяців виповнилося в підвалі, ніби сім. Потім ще якась дівчинка, у неї мама Галя. Аня, їй 9, Софії 10 і мені 11, виповнилося 12. Настя і я підтримували Мілану, тому що вона весь час плакала і її мама теж боялася. Інша дівчинка весь час із мамою була... Аня теж дуже боялася, весь час лізла до мене, не в поганому сенсі, а коли бомбили, то вона підходила до мене й сиділа поруч. Ми з нею спали поруч, бо їй весь час було страшно. Ще Соню я підтримувала... Зрозуміло, що наші переможуть, тому що росіяни розстрілюють свої танки, думаючи, що це наші танки. Це зрозуміло вже відразу. Те, що в них танки цигани крадуть, бетеери. Тому відразу зрозуміло, хто переможе. Хочу, щоб це все закінчилось і я не бігала туди-сюди, коли сирени, згори в підвал, із підвалу вгору... Зрештою, щоб усе це закінчилось і все було добре» [19].

Люди переживають стрес по-різному. Слухаючи оповіді, можна зрозуміти, що суб'єктивно-емоційно молодій людині знести таке життя в підвалі набагато простіше, ніж літній. Для прикладу – розповідь Любові Мудренко. Жінку найбільше турбували холод та хвороби, які почали загострюватися під землею: «Сиділи ми в тому підвалі... Ну, що там, темно, сиро й холодно. Лютий місяць. Спати немає на чому. Перші ночі – на двох табуретках. Сусід прийшов, баул свій під мої табуретки підставив, а вкритися немає чим. У куртках, отак калачиком, і Джеська біля мене на цих двох табуретках. Дві ночі отак наче перетерпіла, перемучилась. Потім почали збирати картон, дошки підстелять, бо спину як схватить... І оце наше почалося... життя наше підвальне, будемо казати. У підвалах свічка – це за щастя була, сірники за щастя. Якщо хтось із фонариком – це вже супер. У цьому підвалі було дуже сиро, холодно, темно. Ми, коли лягали спати, ми шапок не знімали... куртки – все, що тільки могли, на себе натягували. Тому що було сиро і в нас одяг був увесь вологий, шапки на нас були вологі, одяга волога. Там, у підвалі, такий кашель був! Круглі сутки, такий підвальний кашель, неперестаючий отак, знаєте, чуть не до рвоти. Увесь підвал кашляв, усі кашляли. Там такий кашель був, а ліків не було... Ходили хлопці там по розбитих квартирах, шукали хоч якісь ліки від кашлю чи від чого, тому що всі гули. Там круглі сутки стояв кашель...» [25].

Тяжкі умови виживання підкошували здоров'я багатьох. У гостомельському підвалі на вул. Проскурівській від загострення хронічних хвороб померло дві жінки. З дозволу кадировців їхні тіла поховали в імпровізованих могилах у дворі будинку № 9.

Тактику використання мирного населення як заручників росіяни з особливою жорстокістю застосовували в с. Ягідне на Чернігівщині. Зайнявши село, вони зігнали місцеве населення до підвалу школи, який перетворили на справжній концтабір. На горішніх шкільних поверхах окупанти розмістили свій штаб, а ув'язнених у підвалі місцевих використовували як живий щит, прикриваючись ними від української артилерії. Про те, що відбувалось у перші дні окупації, музейникам розповів місцевий житель Валерій Польшуй: «Увечері 3 березня вони зайшли на територію нашого села. Коли вони заїжджали, то сиділи зверху на техніці й відкривали вогонь у повітря, щоб залякати людей і щоб ніхто не чинив опір. А протягом наступних днів під дулами автоматів зганяли людей у підвал. Нас привели туди 5 березня. Ми з дружиною і дітьми та ще кількома родичами були вдома, в підвалі. На дверях прилаштували навісний замок, ніби вони закриті знадвору. Але коли росіяни почали вибивати двері, я почав кричати, що тут є діти. Сказали виходити по одному. Я вийшов першим. Мене роздягнули, поклали на землю, обшукали й забрали телефон. Далі обшукали всіх і сказали спуститися в підвал. Це було 4 березня, а наступного дня прийшли знову й перевели до шкільного підвалу. Людей із кожною годиною добавлялося, а місця було зовсім мало...» [26].

Упродовж майже місяця у приміщенні площею 197 кв. м окупанти утримували 368 осіб, серед яких 69 дітей. Наймолодшій дитині було трішки більше місяця, а найстаршій людині минуло 93 роки. Катастрофічно бракувало повітря, багато хто задихався, їжа й вода були в обмеженій кількості, дехто перебував у підвалі без теплих речей. Продовжує спогади Валерій: «Не було чим годувати малюків, молока не було. Давали дітям те, що самі їли... Місячне дитя інколи виносили на подвір'я, воно не відкривало очі, бо весь час перебувало в темряві, але росіяни не реагували ніяк на наші прохання. Після того як померло п'ять чи шість людей, нам дозволили вибити в стіні отвір, щоб заходило повітря... Були випадки, коли люди втрачали розум у підвалі, від стресу, від кисневого голодування... помирали...» [26].

На стінах підвалу можна побачити списки з переліком прізвищ. Так фіксували тих, кого розстріляли окупанти і хто в нестерпних умовах збожеволів та помер. На зелених дверях – календар, написаний від руки вуглиною. Ув'язнені вели його, щоб не втратити ліку часу в тісному й затхлому приміщенні, позначаючи найважчі дні свого життя. Упродовж квітня 2023 р. ці двері та ще понад 1 тис. музейних предметів експонувались у м. Нью-Йорк (США) на міжнародній виставці, що розповідала про російсько-українську війну «Україна. Розп'яття. Трибунал» й була приурочена до заснування Спеціального міжнародного трибуналу, який судитиме Росію за злочин агресії. Проект було реалізовано за підтримки Офісу Президента України Національним музеєм історії України у Другій світовій війні та Фондом Богдана Губського «Україна – XXI століття».

За майже місяць окупації від стресу й задухи померло 10 місцевих жителів, але поховати їхні тіла російські військові тривалий час не дозволяли. Це важко уявити, але селяни годинами, а іноді й днями жили поруч із мертвими тілами: «Людина до всього звикає. Було так, що труп лежав у кімнаті п'ять-шість днів, а ми всі були поруч... Потім дозволили зібрати трупи й захоронити. Дали дві години. Тіла, які пролежали місяць на вулиці... йдеш вулицею – лежать трупи. Дякувати хлопцям, які погодилися, позбирали. Просто складали

на будівельний возик, як мішок із картоплею, і возили на кладовище. Закопували по декілька людей в одній могилі. У цей час проїхала російська військова техніка. Подивились і від'їхали далі, а через 5 хв мінометний обстріл по кладовищу, саме в це місце. Хлопці змушені були стрибати до трупів у яму, щоб врятуватися. Тоді було троє чи четверо поранених...» [26].

Поки ягіднянців насильно утримували в підвалі, окупанти займали їхні будинки та квартири. По собі вони залишили безлад, сміття і, що важливо, документи, які дали змогу ідентифікувати конкретних військовослужбовців із 55-ї мотострілецької бригади, яка базується в столиці російської Тиви – м. Кизил, 74-ї – з м. Юрга Кемеровської області та 228-го мотострілецького полку з м. Єкатеринбург [4].

Микола Климчук, у будинку якого вони господарювали, поділився пережитим: «5 березня зайшли до хати троє з автоматами, вузькоглазі, низенького зросту, не більше 160 см. Потім ми дізналися, що вони тувинці. Забрали в чому був, тільки пенсійне посвідчення було із собою. Усі документи, паспорт, військовий квиток та гроші я заховав. Коли через місяць повернувся, то не було нічого. Усе розікрали. Сусід знайшов мою торбу, паспорт і водійське посвідчення – валялися на вулиці, а військовий квиток, диплом і всі гроші пропали. Платіжну пенсійну картку сусід знайшов у окопі біля траси, неподалік кафе...» [17]. Попри російську пропаганду, яка стверджувала, що Україна їх покинула, люди не зламались і вірили, що їх обов'язково звільнять. Микола Васильович плаче, згадуючи першу зустріч з українським військовим: «30 березня росіяни вийшли. Наші почали заходити в село. Я стояв біля зупинки й побачив хлопця, він із с. Красне зайшов. Я запитав, як його звати. Він підходить і каже: «Іван. Я вас знаю, ми запускали дрони, вони літали... я бачив обличчя людей». Потім наші танкісти зайшли, наші танки. У моїй хаті хлопці із Сумщини жили з 31 березня по 8 квітня. Вони місяць стояли в с. Красне, дев'ять днів були в нас, а потім – далі воювати... У мене в хаті всі вікна повибивані, то вони мені відразу допомогли, плівкою позатягували, дошками забили...» [17].

Досвід виживання в підвалі до болю знайомий сотням тисяч українців, які пережили й зараз переживають окупацію чи перебувають у зоні бойових дій. Він показує ті реалії, які принесла нашій країні й нашим громадянам російська агресія.

Від обстрілів окупантів і надалі страждають храми та пам'ятки архітектури. Відповідно до Гаазької конвенції, нищення історичних пам'яток та об'єктів культурної спадщини є воєнним злочином за міжнародним правом. Через російську агресію в Україні постраждало понад 1464 об'єкти культурної інфраструктури, без урахування пам'яток культурної спадщини. Із них майже третина – зруйновані [2]. Щонайменше 494 релігійні споруди, духовні навчальні заклади та святині повністю знищені, пошкоджені або пограбовані російськими окупантами [6].

Великою втратою для культурної спадщини Київщини стала руйнація церкви Вознесіння Господнього в с. Лук'янівка. Храм був збудований у 1879 р. й пережив дві війни, але не «руській мір». У ніч на 25 березня російський танк чотирма пострілами вщент знищив цінну пам'ятку дерев'яної сакральної архітектури XIX ст. Обгорілий купол, хрест та ікони стали експонатами Музею війни [7; 33].

Утрата святині була потрясінням для місцевих жителів: «Цій церкві 141 рік. Моєму дідусю 90 років, і коли я йому сказала, що її знищили, він так

плакав. Під час війни (Другої світової. – Авт.) церква вистояла, а зараз... У нас у селі багато стареньких людей, вони дуже переживають. Усі сюди ходили – і старенькі, й молодь... Це була берегиня нашого села... 24–25 березня тут у нас був жах, наші вибивали їх звідси, горіло все, хати горіли... Ми сиділи в погребі перелякані, снаряди рвалися...» [22].

Не менш драматичною є історія храму Різдва Пресв. Богородиці в с. Перемога. Історична назва села – Ядлівка. Місцева дерев'яна церква збудована ще в 1892 р. У часи сталінщини, в 1934 р., більшовики розібрали її верхні яруси, а в нижніх облаштували зерносховище. Під час Другої світової війни село було повністю спалене нацистами під час каральної акції. Церква була однією з небагатьох будівель, а за деякими джерелами – єдиною, що уникнула спалення. Нині ж як усе село, так і конкретно церква Різдва Пресв. Богородиці зазнали руйнувань від рук російських загарбників. Згадує настоятель храму, протоієрей Олександр Ярмольчик: «Храм був розбомблений 5-го числа, здається, це була субота. Перший раз прилетіли снаряди, повилітали двері, зверніть увагу: вони всі в дірках. Спочатку два снаряди влетіли в пол і лягли поруч, повибивало вікна. А пізніше... я 9-го числа вже звідси вийшов, ми сиділи в погребі, нам не дозволяли висовуватися. Мене супроводжували навіть по воду – йшов за мною з автоматом, неначе я злочинець. Після того як хату частково зруйнували, я попросився вийти з дітьми. Ми прийшли до іншого будинку й там попросилися, бо зі мною було дев'ять людей. Побули декілька днів, а потім на свій страх і ризик пішли полями до Гостролуччя (там нас приютили трішки), а потім перебралися до Баришівки. Після 9-го числа люди казали, що були сильні обстріли, і як відступали – сильно стріляли. Тому, можливо, ці руйнування трапилися під час відступу. Практично рознесли все. То були тільки двері відбиті, а всі ікони були на місці, а тепер бачите, як воно є... Ми прикладемо максимум зусиль, щоб церква була відновлена» [32].

Розстріляні російською артилерією ворота церкви Різдва Пресв. Богородиці стали одним із символів понівеченого, але живого українського духовного світу на виставці «Україна – розп'яття» [8]. Як і унікальний експонат, прямо пов'язаний із назвою самої виставки, – ікона «Зняття з хреста» з обстріляного російською армією храму Св. Димитрія Ростовського в смт Макарів, де осколок ворожої міни застряг в образі апостола Івана Богослова [9].

На третій день повномасштабної війни постраждав історико-краєзнавчий музей у с. Іванків на Київщині. Там зберігалося 410 експонатів, що репрезентували місцеву флору та фауну, вони належали до періодів Другої світової війни й Чорнобильської катастрофи. Гордістю музею була колекція творів української народної художниці, представниці наївного мистецтва Марії Примаченко [3]. Окремі історичні та етнографічні пам'ятки зі знищеного музею, а також частини самої будівлі стали експонатами виставки «Україна – розп'яття», саму колекцію картин вдалося врятувати. Наталія Харитонова, яка була свідком пожежі та однією з рятувальниць неймовірної спадщини, поділилася спогадами: «25 лютого почався обстріл Іванкова. Ми заховалися в підвалі. Коли закінчився обстріл, чоловік вийшов і каже, що один снаряд попав у музей, другий – до сусідів, і третій у яру був, але ми його ще не бачили. Потім хвилин через 20–30 чоловік сказав викликати пожежників, бо музей почав горіти. Був сильний вітер і вогонь почав розгоратися. Пожежники, на жаль, уже не відповідали. Ми вирішили вирвати ґрати й вибити вікно. З парку поча-

ли підходити чоловіки... Два вікна ми вибили, щоб урятувати картини Марії Примаченко й експонати, які ще можна було врятувати. У великій залі криша вже падала, тому там врятувати вдалося мало експонатів, але трохи повиносили. У приміщення заскочили троє чоловіків: мій чоловік Анатолій Миколайович, Ігор Ніколаєнко і якийсь молоденький хлопчик, я його не знаю. Вони подавали, а інші, на вулиці, вже заносили все до нас у двір, ці всі експонати, які вдалося врятувати. Потім прийшла начальник відділу культури, і ми прийняли рішення, бо не знали, як рашисти будуть себе вести. Поки їхні колони йшли центральною вулицею, то ми маленькими вуличками, своєю машиною всі картини й експонати вивезли й заховали в надійному місці...» [31].

У статті представлено частину усних свідчень, записаних під час музейних експедицій, проведених у квітні – травні 2022 р. Загалом колекція зібраних тоді спогадів налічує близько 40 інтерв'ю, переважна більшість із яких зафіксовані в аудіоформаті з паралельною фотозйомкою, частина – записані на відео. Музейна команда ані на хвилину не припиняла й не сповільнювала своєї діяльності з документування злочинів війни, що триває. Науковці Музею продовжують збір усних свідчень про практики повсякденного життя і стратегії виживання населення, яке опинилося в умовах бойових дій та окупації. Дуже важливо записати свідчення, коли людина відразу має бажання поділитися своєю історією, говорити про те, що реально відчуває, як ставиться до того, що відбулось у її житті. Адже з плином часу історія може бути іншою. По-перше, багато інформації з інтернету накладається на пережитий досвід і це впливає на оповідь, по-друге – не кожен буде готовий озвучити власний травматичний досвід через роки. Сьогодні кожна людина – це постать в історії.

Цю війну вже називають найбільш задокументованою в сучасній історії. Ми маємо записувати всі російські злочини. Ці свідчення знадобляться для міжнародного трибуналу із засудження винних в агресії РФ проти України.

Джерела та література:

1. Олена Зеленська й правозахисниця Надія Мурад відвідали Бородянку // Київська обласна військова адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://koda.gov.ua/olena-zelenska-j-pravozahysnyczya-nadiya-murad-vidvidaly-borodyanku/>. – Назва з екрана.
2. Через російську агресію в Україні постраждали вже 1464 об'єкти культурної інфраструктури // Міністерство культури та інформаційної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mkp.gov.ua/news/9125.html/>. – Назва з екрана.
3. Збережіть українську культуру // Іванківський районний історико-краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://restore.mkp.gov.ua/objects/ivankivskij-rajonnyj-istoryko-krajeznavchytuzej/>. – Назва з екрана.
4. Пекло в Ягідному: російський воєнний злочин, не помічений Amnesty International // Суспільне новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/302246-peklo-v-agidnomu-rosijskij-voennij-zlocin-ne-pomicenij-amnesty-international/>. – Назва з екрана.
5. Перемога (Баршівська селищна громада) // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. – Назва з екрана.
6. Майже 500 релігійних споруд зруйновано в Україні внаслідок російської агресії // Інститут релігійної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.irs.in.ua/p/139/>. – Назва з екрана.
7. Баня церковна. с. Лук'янівка // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – ТФ-6912.
8. Двері вхідні двостулкові храму Різдва Пресвятої Богородиці // Фонди НМІУДСВ. – НД-32790/1,2.
9. Ікона «Зняття з хреста». Поч. XXI ст. // Фонди НМІУДСВ. – КН-283500. – ОМ-3885.
10. Кілар А. Методика усної історії: теорія та практика (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни) // Academia.edu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/40006892>. Назва з екрана.
11. Підсвічник із церкви в с. Лук'янівка (фрагмент) // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-6910.
12. Спогади Балан Олени. смт Бородянка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.

13. Спогади Борисюка Олександра. с. Перемога, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
14. Спогади Гудими Дмитра. с. Лук'янівка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
15. Спогади Клименка Григорія. с. Андріївка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
16. Спогади Клименко Валентини. с. Андріївка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
17. Спогади Климчука Миколи. с. Ягідне, Чернігівська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
18. Спогади Ковешникових Олександра та Надії. смт Бородянка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
19. Спогади Ковтун Анастасії. смт Гостомель, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
20. Спогади Медвідь Галини. смт Гостомель, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
21. Спогади Ковтун Тетяни. смт Гостомель, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
22. Спогади Комар Зінаїди. с. Лук'янівка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
23. Спогади Кондратенка Анатолія. с. Андріївка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
24. Спогади Луцик Любові. с. Андріївка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
25. Спогади Мудренко Любові. смт Гостомель, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
26. Спогади Польгуя Валерія. с. Ягідне, Чернігівська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
27. Спогади Рувської Ольги. с. Перемога, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
28. Спогади Савченко Наталії. с. Перемога, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
29. Спогади Салюк Ольги. с. Лук'янівка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
30. Спогади Стрижаус Людмили. с. Перемога, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
31. Спогади Харитонові Наталії. смт Іванків, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
32. Спогади Ярмольчика Олександра. с. Перемога, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 244 від 22.05.2023 р.
33. Хрест на церковну баню. с. Лук'янівка, Київська область // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-6913.

УДК 94:323.15](477.7)"20"

Валерій ТОМАЗОВ¹

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: РУМЕЇ ТА УРУМИ

Актуальність теми дослідження. Румеї та уруми є двома етнічними групами надазовських греків, носіями унікальної культури. Протягом століть вони зберігали свою національну ідентичність, незважаючи на санкціоновану російською та радянською владою політику асиміляції різних етносів і народів. Їхні мови – румейська й урумська – продовжували функціонування як побутові та літературні.

Українська державна політика та зусилля науковців сприяли значному поживленню національного руху надазовських греків, розвитку освіти, відродженню культури і традицій.

На жаль, російсько-українська війна, що розпочалась у 2014 р., охопила території компактного проживання румеїв та урумів, а широкомасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. призвело до повної окупації зазначених територій, знищення й розграбування об'єктів матеріальної та духовної культури надазовських греків, значних утрат серед населення.

Тому сьогодні надзвичайно гостро постає питання про повернення уваги іноземних та вітчизняних фахівців: істориків, демографів, етнологів, правників і правозахисників, а також громадських та політичних кіл до проблеми етноциду, спричиненого російською агресією; визнання румеїв та урумів корінними народами України; забезпечення культурного розмаїття України та світу способом збереження самотутньої культури надазовських греків.

Мета дослідження: продемонструвати оригінальність культури надазовських греків і їхнє місце в історії України, повернути увагу до перспектив дальшого існування румеїв та урумів як окремих етнічних груп.

¹ ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ – завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, старший науковий співробітник.

Стан розробки проблеми. Історії та культурі надазовських греків присвячено величезну кількість статей та книжок, зокрема праці Лариси Якубової, Наталії Терентьевої, Наталії Бацак, Ірини Пономарьової, Валерія Томазова, Олексія Яся та інших істориків, літературознавців, мовознавців, культурологів [4; 8; 19; 22; 24]. Але й досі багато аспектів життя досліджуваних етнічних груп залишаються недостатньо висвітленими. Сьогодні через нові політичні реалії та виклики історія надазовських греків потребує значного переосмислення, зовсім інших підходів, оцінок та акцентів.

Війна завжди несе величезні страждання населенню країни, яка стала жертвою агресії, та непоправні культурні втрати. Навіть для титульних націй це величезна трагедія. Проте вона стає ще суттєвішою для національних меншин, які опиняються в зоні збройного конфлікту. І це цілком зрозуміло, оскільки етнічні групи завжди балансують на межі втрати своєї національної ідентичності через постійне тривання асиміляційних процесів. Для збереження своїх мов, культурних традицій національні меншини потребують безперервної турботи й підтримки з боку держави, громадянами якої вони є, а також метрополії – за умови її існування.

Хоч як дивно, але етнічні групи, які мають місця компактного проживання (що вже на сьогодні є унікальним явищем), страждають через військову агресію найбільше, звичайно за умови, що територія їхнього компактного проживання виявилася в епіцентрі бойових дій.

Саме до таких національних меншин належать надазовські греки, представлені двома етнічними групами – румеями та урумами. Доля цих народів є трагічною, сповненою катастроф, зумовлених як загальноукраїнською жахливою історією, так і своєю власною – грецькою.

Надазовські греки проживають на теренах України багато століть. Ця етноконфесійна спільнота почала поступово складатися й набула характерних рис у візантійський період у Криму.

Наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. поліетнічне та поліконфесійне населення Криму (мусульмани, православні, католики, уніати, юдеї) становило єдиний господарський механізм півострова. Іновірці, зокрема греки, відігравали в Кримському ханстві важливу роль, як у містах, де вони були торговцями та ремісниками, так і в сільській місцевості, де завдяки їм засвоювалися технологія і навички землеробства, виноробства, а також запозичувалися елементи їхньої матеріальної культури [8, 60].

На середину XVIII ст. кримські греки поділялися на дві моноетнічні групи: румеїв та урумів. Румеї (з грецької – візантієць) – греки-елліни – православні й розмовляли грецькою мовою, що сформувалась у візантійський період [1, 489]. Мешкали вони переважно на території колишньої Сугдейської єпархії поблизу м. Кафа, Солдайя (Сугдея, Судак) та Ескі-Крим у верхів'ях р. Індали, Кучук-Карасу та Біюк-Карасу, поблизу гір Яйли й далі по південно-західному узбережжю до м. Ялта та східної частини колишньої Готської єпархії. Румеї проживали також у сільських поселеннях, на значній відстані від татарських центрів (Чермалик, Капсіхор, Сартана, Чердакли, Каракуба, Байсу, Єнісала, Джемрек, Уйшун, Аргин-Каракуба, Кучук-Узень, Куру-Узень, Улу-Узень, Фуна, Салт-Єнісала, Алушта, Біюк-Ламбат, Кучук-Ламбат, Гурзуф, Магарац, Масандра, Стила, Аутка, Ялта та ін.) [8, 60].

Уруми (з тюркської – візантієць) – греки-татари – православні, але тюркофони. Основна гіпотеза виникнення цієї етнічної групи: греки, які засвоїли

тюркську мову. Інша гіпотеза: тюрки, які прийняли християнство й еллінізувалися [1, 489]. Мешкали на території колишньої Фульської єпархії поблизу м. Бахчисарай у поселеннях Улакли, Мангуш, Бешев, Шуря, Бія-Сала, Качи-Кальєн, а також поблизу м. Інкерман у західній частині Готської єпархії: Черкес-Кермен, Мармора, Албат, Лака, Улу-Сала, Керменчик, Богатир; поблизу м. Балаклава на території колишньої Херсонської єпархії: Карань, Камара, Алсу, Ласпі. Відтак греки-татари перебували на території Бахчисарайського вілаєту в Мангупському, Каракуртському, Муфті-Арпалицькому каділиках та в Акмечетському каймаканстві [8, 61].

На початку 1778 р. російські резиденти в Криму розпочали активну підготовку до переселення православної людності звідти до необжитих регіонів Північного Надазов'я, що в російській історіографії відоме як «порятунок православних єдиновірців від мусульманського гніту» [13, 97–99]. Насправді таким чином російська влада вирішувала свої власні економічні та політичні завдання, а розмінною монетою в цьому процесі стали кримські християни й греки зокрема. Переселення підривало економічну стабільність Кримського ханства й робило цю державу легкою здобиччю для Російської імперії. Водночас за рахунок людських ресурсів вирішувалася проблема колонізації та економічного розвитку надазовських земель. На роль провідника цієї ідеї було обрано авантюриста митрополита Готського і Кафського Ігнатія Гозадінова, який отримав від російської влади щедрю винагороду. Ґрунт для реалізації задуму почав готуватися заздалегідь: ще в 1771–1772 рр. митрополит звертався до російського Синоду та імператриці Катерини II з проханнями прийняти кримських християн у російське підданство, але про переселення не йшлося [11, 39–44 (приложение)]. Імовірно, що план остаточно оформився тільки в 1778 р., зокрема після заколоту татарських мурз у жовтні 1777 р. проти російського висуванця – кримського хана Шагін-Герая [7, 272].

23 квітня 1778 р., на Великдень, після таємної зустрічі з російським генерал-поручиком князем Олександром Прозоровським та резидентом при кримському хані греком Андрієм Константиновим, митрополит Ігнатій закликав християн до переселення в прикордонні степи Півдня, які перебували у складі Російської імперії. Керував процесом генерал-поручик Олександр Суворов, який 17 липня 1778 р. надіслав генерал-фельдмаршалу графу Петрові Рум'янцеву-Задунайському та азовському губернатору генерал-поручику графу Григорієві Потьомкіну «пункти» митрополита Ігнатія («Постанову кримських християн»), за виконання якої греки та вірмени погоджувалися на еміграцію до Росії: надання земель для переселенців між р. Дніпро, Самара та Оріль, звільнення від рекрутських повинностей, кріпосної залежності на вічні часи та від податків на 10 років, установлення фіксованого подушного або поземельного податку після 10-річного терміну, гарантії збереження національної окремішності поселень, надання переселенцям права вибору місцевого суду та адміністрації для збору податків. У серпні 1778 р. більшість із пропонованих пунктів була схвалена імператрицею та російськими урядовцями в підготовленому проекті Жалуваної грамоти [17, 208].

До 17 липня 1778 р. підготовка до «виходу християн» здійснювалася таємно, але згодом про неї стало відомо. Кримський хан і татарські мурзи негативно поставилися до цієї акції, проте під загрозою вторгнення російських військ були змушені погодитися з висунутими умовами. Переселенню, яке за

своєю суттю мало характер депортації і принесло кримським християнам величезні страждання та втрати, зраділи й аж ніяк не всі греки. 28 липня 1778 р. з м. Бахчисарай виїхала перша група емігрантів у складі 70 греків та 9 грузинів. У серпні – вересні 1778 р. Крим полишила більш ніж 31 тис. осіб, серед яких понад 18 тис. греків (понад 7 тис. румеїв та понад 11 тис. урумів). Через нестачу гужового транспорту та прорахунки в організації, зокрема у визначенні місць зимівлі, ця акція перетворилася на справжнє випробування. За підрахунками дослідників, греки втратили під час переселення близько 3,5–4 тис. осіб [2, 9; 12, 27, 34–35].

Порушивши досягнуті раніше домовленості, російський уряд розмістив греків у Прикальміуському краї. Спочатку вони опиралися цьому рішення, вимагаючи надання земель згідно з «Постановою кримських християн». Проте агітація православного духовенства та демонстрація військової сили (до Надазов'я було перекинуто три гусарські й два пікінерні ескадрони) врешті стали переконливими аргументами російської влади [8, 65].

Румеї, уруми та інші емігранти розселилися окремо в м. Маріуполь та у 21 поселенні. Румеї заснували 10 населених пунктів: Великий Янисоль (нині – смт Велика Новосілка Волноваського району), Каракуба (нині – с. Роздольне Волноваського району), Костянтинопіль (нині – село Волноваського району), Малий Янисоль (нині – с. Малоянисоль Маріупольського району), Сартана (нині – селище міського типу Маріупольського району), Стила (нині – село Кальміуського району), Урзуф (нині – село Маріупольського району), Чердакли (нині – с. Кременівка Маріупольського району) Чермалик (нині – село Маріупольського району) та Ялта (нині – селище міського типу Маріупольського району) [8, 66].

Уруми заснували 9 поселень: Бешеве (нині – селище міського типу Кальміуського району), Багатир (нині – селище міського типу Волноваського району), Камара (нині – с. Комар Волноваського району), Карань (нині – с. Гранітне Волноваського району), Керменчик (нині – с. Старомлинівка Волноваського району), Старий Крим (нині – селище міського типу Маріупольського району), Ласпі (нині – с. Староласпа Кальміуського району), Мангуш (нині – селище міського типу Маріупольського району) та Улакли (нині – село Волноваського району) [8, 66].

Грузини, які переселилися з Криму разом із греками, заснували с. Георгіївка, згодом перейменоване на Ігнатівку (на честь митрополита Ігнатія). Згодом до них підселили волохів та молдаван, які мешкали в Криму як полонені й не мали окремих поселень. 21-м стало с. Чембрек, засноване між с. Костянтинопіль та Улакли в 1779 р. Воно проіснувало до кінця 1781 р., коли його мешканці злилися з населенням с. Малий Янисоль [8, 66].

21 травня 1779 р. Катерина II надала грекам Жалувану грамоту, якою визначалися їхні права та пільги, що переважно відповідали «пунктам» митрополита Ігнатія [21, 279–281]. Але наприкінці 1850-х рр. російський уряд розпочав систематичний наступ на даровані привілеї: 1859 р. в м. Маріуполь дозволили оселятися особам негрецької національності, а 1873 р. ліквідували грецьку округу, яку об'єднали із земством новоутвореного Маріупольського повіту [26, 22]. Ці заходи сприяли русифікації греків та поступовому зменшенню їхньої питомої ваги в загальній кількості населення. 15 березня 1874 р. уряд скасував іще один грецький привілей – звільнення від військової служби [26, 25].

Греки відігравали активну роль як у господарському, так і в громадському житті м. Маріуполь. У другій половині XIX ст. більшість трактирів і крамниць були відкриті маріупольськими греками. Серед них провідні позиції посідали родини Айналових, Попових, Хараджаєвих, представники яких обіймали посаду маріупольського міського голови, були гласними та членами міської управи [14, 295].

На нових територіях грекам вдавалося зберігати свою ідентичність, мови (зокрема, діалекти) та культурну самобутність. Рідна мова залишалася в грецьких селах мовою повсякденного спілкування до кінця 1920-х рр. Навіть сільські сходи проводили старости грецьких сіл виключно рідною мовою до 1917 р. [8, 257–262].

15 вересня 1820 р. в м. Маріуполь було відкрите міське парафіяльне училище. Спочатку там діяв тільки один клас – із викладанням грецькою мовою. У 1821 р. організували російське відділення, а в 1823 та 1829 рр. іще два класи – грецький та російський. У 1834 р. два відділення були об'єднані й налічували 109 учнів. Освітні потреби грецької спільноти Маріупольщини в другій половині XIX ст. вдовольнялися здебільшого завдяки земським школам. Зокрема, в 1893 р. греки становили майже половину всіх їхніх учнів [5, 27]. У 1914 р. в грецьких селах Маріупольського повіту діяло 64 земські школи, де навчалося чимало дітей-греків [10; 8, 257–262].

У другій половині XIX – на початку XX ст. формується література надазовських греків, яскравими представниками якої були: поет Дем'ян Богадиця (Бгадиця) та поет і драматург Леонтій Хонагбей (Балджі). Популяризацією і вивченням історії та народної культури греків Надазов'я займався педагог, просвітник, громадський діяч Феохтист Хартахай [15, 217, 239; 8, 162–163].

Незважаючи на голодомори, репресії сталінського періоду, які були спрямовані проти греків саме за національною ознакою, руйнування грецьких церков та інших архітектурних пам'яток, винищення національної інтелігенції, німецьку окупацію, грекам вдалося створити власну оригінальну культуру – літературу, театр, музичне мистецтво.

На початку радянської доби в межах політики коренізації було організовано школи з грецькою мовою викладання, а також бібліотеки, хати-читальні та курси вивчення рідної мови. Слід зазначити, що на початку 1920-х рр. на Маріупольщині не було жодної школи, в якій викладалася б грецька мова як навчальний предмет. Проте вже в 1925 р. в Донецькій губернії існувало 35 грецьких шкіл, зокрема 6 повних семирічок та 4 неповні [25, 276].

Надазовські греки виявили неабияку активність у створенні початкової освітньої мережі, в якій проводилося викладання рідною мовою. Зокрема, в 1926/27 навчальному році в Сталінському окрузі в початкових школах навчалося 86 %, а в Маріупольському окрузі – 95,5 % грецьких дітей [11, 274].

У 1928–1929 рр. в Маріупольській та Сталінській округах працювало 65 грецьких шкіл, із них у греко-еллінських селах – 30 [3, 7; 26, 128–129].

У липні – серпні 1926 р. Всеукраїнськими центральними курсами перепідготовки вчителів для шкіл національних меншин було організовано навчання грецьких учителів на базі Маріупольського педагогічного технікуму, де діяв грецький відділ. Ці курси закінчили 35 осіб (17 чоловіків та 18 жінок), але задовольнити дедалі більші потреби надазовських греків у викладацьких кадрах вони, звичайно, не могли. Невипадково у доповіді члена ЦК нацменшин

при ВУЦВК Сави Ялі про стан культурно-освітньої роботи серед грецького населення відзначалася нестача фінансових асигнувань на проведення цього заходу та брак навчальних посібників і літератури грецькою мовою [8, 215–218].

У листопаді 1928 р. на IV сесії ВУЦВК у м. Харків було організовано виставку, присвячену історії та етнографії надазовських греків (за матеріалами Маріупольського краєзнавчого музею) [8, 251–255]. Плідно працювала дослідниця грецького фольклору, етнографії, мови та літератури Кассандра Констан (Олександра Гаргала) [15, 222–223].

Пожвавилася видавнича діяльність, спрямована на задоволення потреб українських греків. Якщо за період 1917–1925 рр. в Україні було видано лише три книжки грецькою мовою, то впродовж 1926–1930 рр. – 133. З'явилася й грецька періодика: орган Донецького обкому та Маріупольського міськкому КП(б)У газета «Колехтівістіс» (1930–1937 рр.), пересувні газети для мешканців с. Сартана та Ялта [23, 155].

У грецьких періодичних виданнях та альманахах друкувалися твори та переклади грецьких поетів і прозаїків: Миколи Мойсидіса, Михайла Тишлека та ін. Найвідомішим серед грецьких поетів 1930-х рр. був, безперечно, Григорій Костоправ. Йому вдалось об'єднати навколо газети «Колехтівістіс», де він працював редактором, групу грецьких поетів, до якої входили Василь Галла, Антон Шапурма, Леонтій Кір'яков та ін. [18, 304; 23, 155–159].

Поезії та проза надазовських грецьких авторів друкувалися й у «Грецьких сторінках», що від 28 серпня 1930 р. видавалися як додаток до маріупольської газети «Наша правда». У січні 1933 р. було видано альманах надазовської грецької літератури «Флагоміністріс спітос» («Іскри, що віщують полум'я»). У 1934 р. розпочалося видання альманаху «Молодість». Перші два його випуски побачили світ протягом того самого року, третій та четвертий – у 1935 р. [23, 155–156].

У лютому 1932 р. при Маріупольському драматичному театрі розпочав свою діяльність грецький театр. Біля його витоків стояв режисер Юрій Дранга, виходець із нинішнього смт Сартана, випускник Харківського театрального інституту. Спершу вистави ставилися російською та українською мовами. До складу театру здебільшого входили актори-аматори. Тільки три актори – Данило Теленчі, Георгій Деглара та сам Юрій Дранга – мали певний професійний досвід. Та навколо них досить швидко сформувалася трупа у складі 24 осіб. Уже перші вистави викликали схвальні відгуки публіки. Утім, перетворення грецької трупи на повноцінний театр сталося тільки в 1933–1934 рр. Саме в цей час головному режисерові Михайлові Хороманському й директорці театру Марії Шалдирван вдалося сформувати повноцінний творчий колектив. У репертуарі театру з'явилися п'єси грецькою мовою, як перекладені, так і місцевих авторів, наприклад «Осінне листя» Г. Костоправа, «Розплата» Д. Теленчі та ін. Протягом короткого часу грецький театр здобув неабияку популярність. Трупа гастролювала як у радянській Україні, так і поза її межами. Зокрема, влітку 1936 р. колектив відвідав Крим, м. Одеса, Київ, Харків, Миколаїв.

Але у грудні 1937 р. театр було розгромлено, працівників заарештовано й звинувачено в контрреволюційній діяльності та підривної роботі супроти радянського режиму. 28 січня 1938 р. постановою президії Донецького обласного виконавчого комітету установу офіційно ліквідували [20].

Важливе місце в культурному житті місцевих греків посідала й самодіяльна творчість. Наприкінці 1935 р. в с. Сартана було створено грецький ансамбль

пісні й танцю. Від 1936 р. він активно гастролював у Надазов'ї, а також у м. Сталіно, Харків та ін. У серпні того самого року цей колектив брав участь у Всесоюзному фестивалі ансамблів національних меншин, де серед 32 учасників посів перше місце. У листопаді 1936 р. сартанський ансамбль переміг і на Республіканському конкурсі художньої самодіяльності в м. Київ [23, 159]. Утім, через репресивні дії комуністичної влади культурно-національне життя надазовських греків припинилося.

Лише в середині 1960-х рр. поживалися творчі процеси в грецькій літературі. З ініціативи грецьких письменників в Україні було підготовлено низку рукописних збірок, зокрема антологію творів 11 грецьких класиків і 34 українських радянських поетів у перекладах грецькою мовою, а також переклад «Слова о полку Ігоревім», збірки перекладів творів Лесі Українки, Тараса Шевченка та ін. Цей період пов'язаний із новим етапом у розвитку надазовської грецької літератури, із творчим становленням Антона Шапурми, Леонтія Кір'якова, Григорія Меотіса-Данченка [8, 98]. Активізувались етнографічні та фольклорні студії. Серед греків-дослідників історії та національної культури треба відзначити Едуарда Хаджинова, Римму Харабадот, Степана Теміра. Національним колоритом просякнута творчість греків-художників, зокрема Леся Кузьмінкова, Валентина Константинова. Відроджувалося народне хореографічне й музичне мистецтво греків Надазов'я. Величезну роль у цьому процесі відіграли ансамбль «Сартанські самоцвіти» та його художній керівник Марія Гайтан [16, 10–11].

Наприкінці 1980-х рр. було проведено низку культурно-освітніх заходів у царині вивчення та популяризації культури, побуту й фольклору українських греків: почала видаватися газета «Логос», низку концертних виступів і зарубіжних турне здійснив грецький ансамбль «Сартанські самоцвіти», світ побачили нові книжкові видання, зокрема антологія грецької поезії Надазов'я «Пірнешу астру» («Вранішня зоря»). У цей період було проведено й кілька науково-практичних конференцій, присвячених історії та культурі українських греків [6].

Політика української незалежної держави сприяла значному поживленню національного руху надазовських греків, одним із найголовніших завдань якого стало відродження грецької культури та популяризація її серед інших громадян України. Тому при більшості товариств були створені вокальні, інструментальні та хореографічні колективи. Великої популярності зажили фольклорний ансамбль пісні й танцю «Сартанські самоцвіти», ансамбль грецького народного танцю Маріупольського гуманітарного інституту, фольклорний ансамбль «Пірнешу астру», дитячий театр «Анаєнісі» та ін. Розвитку культури надазовських греків значно сприяв Культурний центр Федерації греків України, відкритий у лютому 2000 р.

Відродилися традиції відзначення національних свят, як-от Мега Юрти, Панаїр, змагань із грецької народної боротьби куреш тощо. Збереженню національної пам'яті слугували також грецький історико-краєзнавчий музей у смт Сартана та Маріупольський історико-краєзнавчий музей.

Значну роль в організації грецького національного руху та пропаганді його завдань і здобутків, у вихованні підростаючих поколінь та поширенні історичної правди про долю греків України відіграли газети й журнали, насамперед «Логос» та «Елліни України». Помітною була видавнича діяльність грецьких товариств, завдяки яким виходили художні твори грецьких письменників, а також студії істориків та краєзнавців.

Мапа з книжки «Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – Київ: Либідь, 2000. – С. 67. Картограф Н. Грехова.

Жителька с. Саргана у грецькому національному святковому вбранні (перифтар) із головними прикрасами (ханьяр). Фото кінця XIX ст.

Жалувана грамота Катерини II, надана грецьким переселенцям із Криму 21 травня 1779 р. Фотокопія.

Важливі події в житті українських греків були пов'язані з ушануванням пам'яті грецьких національних героїв, які мешкали на українській землі. 25 березня 1998 р. в День незалежності Греції на території храму Архістратига Михаїла в м. Маріуполь було відкрито пам'ятник митрополиту Ігнатієві (відверто кажучи, постаті неоднозначній) [8, 114].

Надазовські греки зробили помітний внесок у культуру та науку України: художник Архип Куїнджі, логік та психолог Георгій Челпанов, історик та етнограф Феоктист Хартахай, композитор Іван Карабиць, скульптор Юхим Харабет, оперна співачка Елла Акритова, музикантка Євгенія Черказова, інженер-конструктор Костянтин Челпан, біохімік Геннадій Мацука, фізик Віктор Бар'яхтар та ін. [8, 154–164; 15].

Водночас українська інтелігенція доклала значних зусиль для вивчення історії, культури та мов надазовських греків. Необхідно згадати імена Андрія Білецького, Тетяни Чернишової, Олександра Пономарева, Ніни Клименко [8, 98].

На жаль, надазовські греки не були визнані корінними народами України, тому що розглядаються як грецька діаспора, а не окремі народи, а їхні мови як говірки. На наш погляд, це помилкове твердження. Вони мають цілком самобутню культуру, а мови функціонують не тільки як побутові, а і як літературні. Румеї та уруми є окремими народами, що споріднені з греками.

Російсько-українська війна, яка розпочалась у 2014 р., охопила території компактного проживання румеїв та урумів. Широкомасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. призвело до повної окупації цих територій, а також знищення й розграбування об'єктів матеріальної та духовної культури надазовських греків, зокрема храмів, музеїв, бібліотек, культурних центрів. Маріуполь та поселення поруч із ним, засновані греками, – Сартана, Бешеве, Мангуш, Урзуф та інші – зазнали нищівного руйнування, а населення – значних утрат і розпорошення – через евакуацію та депортацію.

Як наслідок – румеї та уруми опинилися практично на межі зникнення як унікальні національно-культурні етнічні групи. Можливо, світ уже втратив частину свого культурного розмаїття – дві оригінальні національні культури – румейську та урумську, оскільки невідомо, чи вдасться відновити їх і чи повернуться надазовські греки до місць компактного проживання.

Сьогодні перед науковцями постають такі завдання:

виявлення та введення до наукового обігу предметів матеріальної культури надазовських греків, а також кінофотофонодокументів і писемних документів щодо історії та культури цих етнічних груп із музеїв, бібліотек, архівів та приватних зібрань, розміщених поза зоною бойових дій;

збирання та опрацювання усних свідчень представників надазовських греків, які пережили окупацію і евакуювалися з окупованої території;

привернення уваги наукових та експертних кіл до проблеми незахищеності локальних етнічних культур під час збройних конфліктів, а у випадку з надазовськими греками – фактичного знищення двох оригінальних етнічних культур.

Джерела та література:

1. Араджиони М. Греки // *Енциклопедія історії України*. – Київ: Наукова думка, 2018. – Том: Україна – Українці. – Кн. 1. – С. 486–494.
2. Араджиони М. К вопросу об эмиграции христианского населения Крыма в конце XVIII века. Проблемы истории Крыма: Тез. докл. науч. конф. (Симферополь, 23–28 сентября 1991 г.). – Симферополь, 1991. – Вып. 1. – С. 8–9.

3. Балычева И. Культурно-просветительская деятельность в греческих национальных районах Донбасса в 20-е гг. // *Україна – Греція: історія та сучасність: Тези міжнар. наук. конф. (Київ, 29–30 вересня 1993 р.)*. – Київ, 1993. – С. 5–8.
4. Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 271 с.
5. Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 58 с.
6. Бут А. Возрождение греческой культуры и образования в Донбассе: опыт, уроки, перспективы // *Проблемы греческой культуры: Междунар. научн.-практ. конф. (Мыс Фиолент, Георгиевский монастырь, Крым, 15–21 сентября 1996 г.): Материалы*. – Симферополь, 1997. – С. 17–19.
7. Геде А. К вопросу о политических отношениях России и Крымского ханства в последней трети XVIII ст. // *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.)*: Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 272–273.
8. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – Київ: Либідь, 2000. – 488 с.: іл.
9. Лихачёва Л. Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв.) // *Україна – Греція: історія та сучасність: Тези міжнар. наук. конф. (Київ, 29–30 вересня 1993 р.)*. – Київ, 1993. – С. 80–81.
10. Лихачёва Л., Брага Е. Греческое национальное образование в Донбассе в 20–30-х годах XX в. (некоторые аспекты) // *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.)*: Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 274–275.
11. Мариуполь и его окрестности: Отчёт об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / Изд. Почётного попечителя Д. Хараджаева. – Мариуполь: Топо-литография А.А. Франтова, 1892. – 530 с.
12. Материалы по истории и культуре греков Украины: Сб. / Сост. и ред. С. Калоеров, Г. Чердакли. – Донецк: Кассиопея, 1998. – Вып. 1. – 104 с.
13. Непомнящий А. Вопрос о выселении греков из Крыма в 1778 г. в дореволюционной крымской историографии // *Україна – Греція: історія та сучасність: Тези міжнар. наук. конф. (Київ, 29–30 вересня 1993 р.)*. – Київ, 1993. – С. 97–99.
14. Новикова С. Греки в развитии Мариуполя во второй половине XIX века // *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.)*: Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 294–295.
15. Нотатки до біографічних довідників «Греки України». Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – Вып. IV. – Кн. 2. – С. 212–243.
16. Пахоменко С. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2003. – 22 с.
17. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). – Москва: Печатня А.И. Снегирёвой, 1909. – 438 с.
18. Писаренко Н. Культурне відродження греків Приазов'я в 20–30-ті роки XX століття // *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.)*: Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 303–305.
19. Пономарьова І. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.): історико-етнографічне дослідження. – Київ: Реферат, 2006. – 300 с.: іл.
20. Проценко А. Годы, спектакли, трагедия. Из истории первого Государственного греческого рабоче-колхозного театра в Мариуполе. – Мариуполь: Мариупольское общество греков, 1999. – 72 с.
21. Саенко Р. Историко-правовые основы жалованной грамоты Екатерины II христианам-грекам, выведенным из Крыма // *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.)*: Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 279–281.
22. Терентьева Н. Греки в Украине: Прошлое и настоящее (Экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX ст.). – Киев: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1999. – 352 с.
23. Федоренко К. Греки Надазов'я за часів національно-визвольних змагань та встановлення радянської диктатури (1917–1930 рр.) // *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – Вып. IV. – Кн. 2. – С. 212–243.
24. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 331 с.
25. Якубова Л. Проблеми національно-культурного життя греків Приазов'я в середині 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. // *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.)*: Зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 276–278.
26. Ялі С. Греки в УРСР. – Харків: Всеукр. філія Центр. вид-ва народів СРСР при Президії ВУЦВКу, 1931. – 208, 5 с.

ВІЙНА З ПАМ'ЯТТЮ: ЗНИЩЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ АРМІЄЮ ПАМ'ЯТНИКІВ НА ОКУПОВАНИЙ ТА ПРИФРОНТОВІЙ ТЕРИТОРІЯХ

Війни несуть смерть, руйнування. Від давніх часів, коли переважали тоталітарні держави, у процесі збройних конфліктів відбувалося знищення пам'ятників. Мова здебільшого про скульптурні композиції, які увічнювали правителів, тоді як пам'ятки архітектури, які дійшли до наших днів, є складовою частиною історичної пам'яті власне народу.

Завдяки історичній пам'яті народу будується нація. Українцям довгий час нав'язували чужий наратив пам'яті: спочатку – Російської імперії, потім – Радянського Союзу. Викорінювати його доводилось упродовж усіх років незалежності, хоча, на жаль, він частково зберігся й досі.

Упродовж останніх десятиліть дослідники у своїх працях чітко окреслили, наскільки цінною є історична пам'ять для майбутнього нашої країни (тут слід згадати праці Я. Грицака, А. Киридон, С. Єкельчика, Г. Касьянова, О. Маєвського, В. Мержиевської, Д. Житньої-Кебас, І. Цеунова та ін.) [11; 12; 22; 27; 28; 34]. Розуміє значення пам'яті й ворог, який намагається її стерти, знищуючи пам'ятки. Нинішні діяння Росії жорстокіші й кривавіші, ніж попередників. Радянську політику руйнації пам'яток висвітлили у своїх працях В. Вечерський та А. Киридон [3; 4; 8; 29].

Сучасна війна активно висвітлюється в інтернет-ресурсах, звідки ми дізнаємось і про злочини окупаційних військ. Росіяни ведуть війну на знищення не лише фізичного, а й духовного: для загарбника це окремий фронт, який існує ще від XVII ст. За цей час змінювалася тактика, але стратегія лишається одна – викорінення української ідентичності.

Ще після підписання Переяславської угоди 1654 р. Московія розпочала поступове (чимдалі сильніше) нищення проявів української ідентичності,

¹ РУГАЛЬ ВОЛОДИМИР – завідувач наукового відділу з питань військових утрат та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, кандидат історичних наук.

намагаючись створити меншовартісний народ. У період вікової «дружби» Російська імперія намагалася придушити будь-які прояви самостійності: передусім загарбники зруйнували гетьманську столицю м. Батурин та Запорозьку Січ. Із часом вони перебрали на себе першість у релігійному житті, розпочали омосковлювати українську культуру чи подавати українські здобутки (зокрема, в освіті) як свої. Навіть історичні постаті переорієнтовували на свій лад: так було сформовано легенду про Б. Хмельницького, який зробив правильний вибір, об'єднавшись із Московським царством. А тих, хто не відповідав їхній ідеології, визнавали зрадниками, ворогами, як це сталося з гетьманом І. Мазепою.

Після розпаду імперії та утворення СРСР суттєво нічого не змінилося, хіба що крім появи ідей на кшталт «релігія – опіум для народу», керуючись якими більшовики почали масово закривати й руйнувати церкви. Радянська імперія використала багато часу та сил для придушення природної української ідентичності й нав'язування штучної «радянської», яке виявилось частково успішним. Придушуючи опір українців, комуністична влада застосувала криваві методи: провела колективізацію, вигнала «куркульство», за належність до якого людей убивала чи виселяла, організувала Голодомор 1932–1933 рр. А ще не слід забувати про чистку в армії, де перебувало багато українців. Та попри все, українці вистояли й побудували свою державу, і власне це «заклятому сусіду» ніколи не давало спокою. Упродовж років нашої незалежності він робив усе можливе, щоб Україна не розбудувалася. На щастя, це йому не вдалося.

Україна за час незалежності вибудувала наративи своєї історичної пам'яті, в основу якої лягли події визвольної боротьби, Голодомор 1932–1933 рр., вклад українського народу в перемогу над нацизмом та сучасний період боротьби, що, звісно, не збігається з ідеями російських шовіністів і суперечить їхньому твердженню про «один народ», тому ідеологи РФ вигнали міф про «денацифікацію» України. Під виглядом того процесу вони хочуть стерти нашу пам'ять, що проявляється, зокрема, і в руйнуванні пам'ятних знаків та монументів. Адже завдяки монументальній скульптурі передається емоційний зв'язок поколінь. Як зазначив міністр освіти України О. Лісовий, «не відчуваючи емоційного зв'язку з попередніми поколіннями, не розділяючи болю трагедій і тріумфу перемог попередніх поколінь – нацією не станеш» [6].

Один із фронтів сучасної війни, яку ведуть рашисти, – це війна з пам'яттю через нищення пам'яток релігійних, культурних та історичних: руйнуються будівлі церков України (без огляду на конфесію), музеї, монументи, пов'язані з трагічними подіями: Голодомором 1932–1933 рр., боротьбою українців – воїнів УПА й АТО/ООС, ба навіть радянські пам'ятники учасникам і жертвам німецько-радянської війни. Власне, тактика ведення війни не змінилася.

Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р., підписантами якої є Україна та Росія, заборонено навмисне знищення релігійних, культурних закладів та історичних пам'яток у процесі воєнного протистояння [30, 3]. Утім, як на це не зважав СРСР, так не зважає і сучасна РФ.

Утвердившись при владі, більшовики нищили реальну пам'ять і нав'язували натомість вигадану – так само, як нині це робить Росія на окупованих та прифронтових територіях України.

У боротьбі комуністичної влади з релігією особливу роль відіграла створена 19 жовтня 1922 р. антирелігійна комісія, яка проіснувала до 1929 р. Серед

функцій цього органу були закриття релігійних закладів, ініціювання репресій проти священнослужителів, унесення розколів у релігійне життя. На 1929 р. зі своїм завданням комісія упоралася, тож була розпущена [29, 94]. Відтак розпочалося фізичне нищення церковних архітектурних пам'яток, про більшість із яких нині ми дізнаємося завдяки вчасно задокументованим етнографами даним. Наприклад, С. Таранушенко та П. Жолтковський наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. зафіксували на фотоплівку понад 170 церков Лівобережної України, з яких до наших днів збереглося 16 [15]. Упродовж періоду радянського панування виділяється п'ять етапів руйнування церковної архітектури України.

Перший етап – пов'язаний із колективізацією та створенням сталінських колгоспів, коли в 1928–1933 рр. у селах та містечках було спалено чи розібрано на дрова безліч дерев'яних церков XVII–XVIII ст. Особливо великих утрат зазнали Харківщина й прилеглі до неї території. Більшість будівель не відновлені. Церкву в с. Пустовійтівка на Сумщині, збудовану коштом останнього отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського, у 1929 р. було наполовину розібрано, у залишках стін облаштували будинок культури, а згодом їх узагалі було занедбано. Завдяки збереженим напрацюванням С. Таранушенка у 2007 р. цей храм вдалося відновити. У 1929 р. комуністична влада знищила ще одну з найстаріших святинь України – Десятинну церкву в м. Київ [4, 20; 15]. При закритті храмів у 1932–1933 рр. було використано аргумент: «Потрібні приміщення для зберігання зерна». Так було з архітектурною пам'яткою XIX ст. в м. Переяслав-Хмельницький – церквою Св. Бориса і Гліба [29, 95–97].

Другий етап, що тривав упродовж 1934–1939 рр., – це руйнування мазепинських соборів і Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Київ, кафедральних соборів у м. Полтава, Одеса, Кам'янець-Подільський та ін. Згодом на місці знищених святинь радянська влада встановлювала свої пам'ятники чи будувала інші приміщення. Скажімо, до 1934 р.: на території Маріїнського парку, де до останнього часу були могила генерала М. Ватутіна та пам'ятник йому, стояла церква Св. Олександра Невського; на місці теперішнього Палацу дітей та юнацтва – храм Пустинно-Микільського монастиря, побудований у 1696 р.; на місці станції метрополітену «Арсенальна» – церква Св. Миколая Чудотворця, побудована в 1715 р. [4, 20; 8].

Саме в ці два періоди на території України, яка перебувала під контролем радянської влади, із 12 380 церков залишилося 4487, причому служба відбувалася лише в 1116 (9,01 %), тоді як в СРСР середній показник становив 28,33 %, що вкотре свідчить про намагання знищити українство [29, 97]. Слід зазначити, що церкви, які лишилися, були під контролем спецслужб.

Третій етап – руйнування церковної архітектури радянськими спецслужбами часів Другої світової війни. Мова про Успенський собор Києво-Печерської лаври та низку інших сакральних будівель. Ці злочини досить довго списували на нацистів.

Четвертий етап розпочався в 1962 р. із проголошення М. Хрущовим нового походу проти церкви, хоча здавалося, що події пережитої війни мали б спонукати владу переглянути свої позиції. У цей період були знищені: Троїцький собор у м. Глухів, «довбушівська» церква в с. Космач, Воскресенська церква в м. Путивль [4, 21].

П'ятий етап припав на середину 1980-х рр., коли наближалось святкування тисячоліття хрещення України-Руси. Комуністична партія вимагала від

місцевої влади використати сакральні будівлі для облаштування музеїв атеїзму або зруйнувати їх. У цей час зруйновано кілька стародавніх храмів, зокрема Троїцьку церкву в м. Лебедин на Сумщині [4, 21].

Радянська влада перед знищенням чи закриттям культових будівель грабувала їх. На жаль, досі не можемо порахувати всі втрати. Пограбовані надбання українського народу, що вивозилися, слугували або джерелом фінансового та матеріально-технічного забезпечення існування радянського режиму, або використовувалися для поповнення фондів російських музеїв, архівів та бібліотек – і, звісно ж, повернути їх не вдалося [31].

Радянська імперія витратила багато часу та сил для придушення нашої ідентичності й нав'язування радянської. Утім, вона так і не викоренила історичної пам'яті про нашу державність і боротьбу. Українці не погодилися з насадженою їм меншовартістю, і це дало їм сили відновити власну державу. Ми пишалися тим, що зробили це без жодного пострілу.

Г. Касьянов зазначив, що в Україні пам'ять фактично була представлена трьома моделями. У межах ексклюзивної пам'яті спостерігалось протистояння двох із них – пов'язаних із різними формами культурної та політичної ідентичності: національного/націоналістичного й радянсько-ностальгічного. Третя модель – амбівалентна, базована на співіснуванні (але не злитті) різних варіантів колективної/культурної пам'яті, іноді ідеологічно й політично несумісних, які уживаються поряд чи то через відсутність суспільного інтересу, чи то завдяки цілеспрямованій політиці нейтралізації їхнього ідеологічного змісту.

Зусиллями різних агентів історичної політики названі моделі було локалізовано в певних територіальних межах. Національна/націоналістична – переважала в західних регіонах України, передусім у Галичині. Радянсько-ностальгічна – у східних (головним чином на Донбасі) та на Кримському півострові. У центрі й на південному сході України домінувала змішана модель. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. основним змістом протистояння був конфлікт між двома різновидами ексклюзивної моделі. У 1990-х – на початку 2000-х рр. переважала змішана модель із латентним конфліктом між згаданими різновидами ексклюзивної. Період 2005–2014 рр. характеризується наростанням конфлікту між двома різновидами ексклюзивної моделі пам'яті, що доходить до «війн пам'ятей», які переміщуються із символічного та політичного просторів у сферу збройних конфліктів. Найяскравіші приклади: використання відповідних наративів пам'яті для ідеологічного забезпечення своїх позицій усіма сторонами війни на Сході України або ж послуговування В. Путіна «історичними аргументами» для виправдання анексії Криму та конструювання «Новоросії» [27, 137]. Ці події сталим каталізатором для вибудовування єдиної моделі пам'яті.

Зі здобуттям незалежності в українському суспільстві запанувала політика колективного забування щодо УПЦ МП (її створення, діяльності). Як стверджує Я. Грицак, політика колективної амнезії є різновидом історичної пам'яті, особливо характерним для суспільства, яке переживає радикальні зміни: амнезія (утрата пам'яті) допомагає плавній трансформації, яка зазвичай триває кілька десятиліть [12, 319]. Каталізатором для виходу з амнезії щодо УПЦ МП стало широкомасштабне вторгнення.

Під час нинішньої війни Росія розпочала шостий етап (сподіваємося, останній) руйнування української релігійної архітектури. У перший місяць масованої агресії від російських обстрілів у шести областях України – Київській,

Донецькій, Житомирській, Луганській, Харківській та Чернігівській – зазнали руйнувань щонайменше 28 об'єктів духовного значення. Переважна більшість із них православні храми.

Від перших днів зазнала російських обстрілів наймолодша лавра України – Святогірська, яка складається з комплексу святинь у м. Святогірськ Краматорського району Донецької області й навколишніх селах. Під час російських ударів сотні людей намагалися знайти прихисток за стінами церков та храмів, та, на жаль, ворог не зважає на чинник святого місця. 12 березня 2022 р. російська авіабомба, яка вибухнула біля лаври в м. Святогірськ, завдала руйнувань будівлям, вибивши вікна та двері, й поранила кількох осіб. Обстріли тривали, попри належність лаври до Московського патріархату. Значних руйнувань зазнали лаврські скити (відокремлені поселення для ченців, охочих вести суворіше, ніж у монастирі, життя). 7 травня був зруйнований Георгіївський скит у с. Долина, 9 травня пошкоджений скит Іоанна Шанхайського в с. Адамівка, 12 травня – собор Св. Мучениць у м. Святогірськ, 17 травня знищена церква Ікони «Всіх скорботних Радість», 30 травня – Богородичний скит у с. Богородичне, 1 червня було обстріляно келійні корпуси лаври. 4 червня від обстрілів згоріла головна церква Всіхсвятського скиту в с. Тетянівка [42–46].

На території Київської області в лютому – березні 2022 р. російськими обстрілами зруйновано низку зразків церковної архітектури, зокрема Миколаївський храм УПЦ МП в с. Загальці Бородянської громади Бучанського району (ймовірно, 20 березня 2022 р.), храм Вознесіння Господнього в с. Лук'янівка та храм Різдва Пресв. Богородиці в с. Перемога Броварського району [56; 59; 60].

Непоправних утрат зазнала церковна архітектура на Харківщині. Саме м. Харків від перших хвилин широкомасштабної війни перебуває під ворожими обстрілами, якими зруйновано чимало архітектурних об'єктів. 5 березня 2022 р. російські військові завдали ракетного удару по церкві Св. Апостола Андрія Первозванного, значно пошкодивши цю пам'ятку архітектури XIX ст. й повністю знищивши святі образи та інтер'єри [68].

Постійними російськими ударами завдано значних руйнувань релігійним об'єктам Ізюмщини. Церква в с. Кам'янка веде свою історію від 1746 р. У 1925 р. храм знищили більшовики. Новий у селі почали будувати у 2014 р. 10 червня 2018 р. його було освячено на честь св. мучениць Віри, Надії, Любові та їхньої матері Софії. На початку березня 2022 р. російські окупанти зруйнували святиню [42, 67].

Церква Св. Трійці розташована в с. Мала Комишуваха того ж таки Ізюмського району. Кам'яний однопрестольний храм споруджено в 1826 р. коштом і силами жителів слободи Мала Комишуваха. При церкві побудували дзвіницю (до сьогодні не вціліла), облаштували церковно-приходську школу. У часи більшовицької окупації храм було закрито. Богослужіння відновили за незалежності України. 8 березня 2022 р. церква дуже потерпіла від обстрілів російської артилерії. Під час окупації села російські війська влаштували в ній шпиталь, у вівтарній частині – склад медикаментів [50].

30 вересня 2022 р. на Куп'янщині ворожими обстрілами було знищено одну з найстаріших дерев'яних церков – Іоанно-Богословську в с. Курилівка [18].

За даними Інституту релігійної свободи, на 31 січня 2023 р. щонайменше 494 релігійні об'єкти різних конфесій постраждали від обстрілів та пограбувань унаслідок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. На території

Донецької області – 120, Луганської – 71, Київської – 70, Херсонської – 52, Харківської – 51, Миколаївської – 31, Запорізької – 30, Чернігівської – 18, Сумської – 14, Дніпропетровської – 10, Житомирської – 8, по 2 – на території Львівської, Одеської областей та АР Крим, у Вінницькій та Кіровоградській областях ушкоджень зазнало по 1 об'єкту. Більшість серед зруйнованих будівель – церкви, із них храмів УПЦ МП – 143, ПЦУ – 34 [25].

Трагічна сторінка історії нашого народу – Голодомор 1932–1933 рр., геноцид української нації. Він був скоєний керівництвом Радянського Союзу, щоб упокорити українців, остаточно придушити їхній спротив режимові та спроби побудови самостійної, незалежної від Москви Української держави.

Радянська пропаганда не змогла повністю знищити пам'ять про ті страшні події, адже люди не забували їх: потай ставили хрести, доглядали могили. І коли настали слушні часи – від другої половини 1980-х – першої половини 1990-х рр. – розпочали увічнення місць масових поховань жертв геноциду, встановлення знаків пам'яті [2, 170].

За сприяння Президента В. Ющенка, на державному рівні розпочалося вшанування пам'яті жертв найбільшого злочину комуністичної влади. У 2006 р. Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» на законодавчому рівні його було визнано геноцидом українського народу. На міжнародній арені проводилася політика, спрямована на визнання геноциду іншими державами. У 2010 р. постановою Апеляційного суду м. Києва доведено геноцидний характер Голодомору, намір Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Чубаря, Хатаєвича, Косіора знищити частину української нації [34, 252].

Скоюючи той особливо тяжкий злочин, комуністичний тоталітарний режим убив мільйони українців. Ще й до сьогодні не встановлено кількості замордованих голодом. Відколи тема голоду в Україні перестала бути табуваною, науковці розпочали її поглиблене вивчення. Використовуючи різні джерела інформації та методики підрахунку померлих, називають різні цифри. У заяві Генеральної Асамблеї ООН від 7 листопада 2003 р., зробленій із нагоди 70-х роковин Голодомору, сказано: «Голодомор – Великий голод 1932–1933 років в Україні – забрав життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому невинних людей і став національною трагедією для українського народу» [14].

За роки незалежності Україна вибудувала традицію вшанування пам'яті всіх замордованих голодом. У четверту суботу листопада ввечері мільйони українців стали запалювати свічку пам'яті, а в численних населених пунктах, де є меморіальні знаки, присвячені жертвам цих подій, улаштували вечори-реквієми [38].

Для Росії, яка вважає себе спадкоємницею СРСР, звісно ж, Голодомору «не існувало», тому на українських окупованих територіях відразу починалося нищення відповідних пам'ятників чи пам'ятних дощок – починаючи з окупаційної політики в АР Крим. Меморіальні знаки ліквідували, а на їхньому місці цинічно встановлювали інші. Так сталося з меморіальною дошкою в м. Севастополь, прикріпленою 2010 р. на фасаді будинку Українського культурно-інформаційного центру (в окупації – КІЦ), яку було знято й, імовірно, знищено. На тому місці відкрили так звану територію щастя – поставивши лавку й табличку [5]. Це доводить, що для Росії вбивство українців – розвага.

Нині відомо, що на окупованій території АР Крим існує єдиний пам'ятний знак, присвячений геноцидові українського народу в 1932–1933 рр., – той,

що був установлений у ніші фасаду собору Св. Рівноапостольних Князів Володимира і Ольги УПЦ Київського патріархату (нині – ПЦУ) в м. Сімферополь. Триметровий, виготовлений із білого інкерманського вапняку, він складається з п'єдесталу та стели з православним хрестом, що увитий виноградом, на тлі каміння [23].

Місця пам'яті померлих від Голодомору стали під час ворожого вторгнення об'єктами обстрілу та руйнування, адже для російської ідеологічної машини знищення пам'яті про штучний голод в Україні – це пріоритет. Росіяни, захоплюючи населені пункти, намагалися зруйнувати ці пам'ятки.

У с. Андріївка Макарівської громади Бучанського району в 1932–1933 рр. від голоду померло щонайменше 165 осіб. Вони похоронені в братських могилах на початку «нового» кладовища [10, 39–50]. У 2007 р. в селі встановлено пам'ятник жертвам Голодомору, який і став об'єктом обстрілів російських військ. На щастя, він не зазнав кардинальних руйнувань. Інша історія – з пам'ятником в окупованому м. Маріуполь, який було відкрито 26 листопада 2006 р. за ініціативою місцевого історико-просвітницького товариства «Меморіал». Його (червоно-чорний постамент із металевою композицією: перев'язаними стрічкою колосками пшениці, уособленням життєвої сили українського народу, та колючим дротом, символом комуністичного репресивного режиму, що вбивав українців) 19 жовтня 2022 р. російські окупанти зруйнували [40].

Ця війна розкрила справжнє обличчя агресора: він нищить навіть пам'ятники учасникам німецько-радянської війни, яку росіяни вважали спільною історією. Довгий час радянська пропаганда апелювала до героїзму воїнів Червоної армії в німецько-радянській війні. Біля братських могил, які є мало не в кожному населеному пункті України, проводили пафосні мітинги, говорили про образ радянського воїна – і при цьому забували про трагедію людського життя. Цей наратив іще понад десятиліття тримався в незалежній Україні. Від 2000-х рр. радянський вектор – пафосного відзначення перемоги – змінився на вшанування пам'яті полеглих. Нині функції «братських могил» ототожнилися з функціям «місць пам'яті», про які пише А. Киридон: увічнення, ідентифікація, сакралізація, застереження (запобігання), нагадування [28, 156].

Упродовж останнього десятиліття українці відзначали 8 травня як День пам'яті та примирення, а 9 травня – як дату перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Сакральними місцями в ці дні стають братські могили та обеліски. Вони (хоч Росія і «пишається перемогою над нацизмом») також виявились мішенями для обстрілів і зазнали руйнувань. Ухваленим 29 травня 2023 р. Законом України «Про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», починаючи від 2024 р., встановлено відповідне свято, відзначати яке слід щороку 8 травня [17].

Поки що не існує повного переліку місць пам'яті про Другу світову війну, які зазнали ушкоджень. Значні руйнування таких пам'яток є в Бучанському та Вишгородському районах Київщини. Одними з перших постраждали пам'ятники та меморіальні плити на братській могилі воїнів радянської армії, полеглих під час німецько-радянської війни при визволенні Приірпіння, та уродженців смт Гостомель, загиблих у роки Другої світової війни. Цей меморіал зазнав руйнувань, коли російські війська обстрілювали й штурмували територію Гостомельської громади в лютому – березні 2022 р. [58].

Російськими обстрілами зруйновано Меморіал загиблим у Другій світовій війні в с. Кухарі Вишгородського району, яке було окуповане на початку березня 2022 р. Пам'ятник бійцям-односельцям було встановлено в 1950-х рр. Від російських загарбників село звільнили в середині березня 2022 р., але ще майже два тижні потому воно перебувало під постійними обстрілами військ РФ, під час одного з них пошкоджено – «демільтаризовано» й «денацифіковано» – Меморіал загиблим воїнам. Від російських обстрілів зазнав ушкоджень Меморіал Герою Радянського Союзу Іванові Сергієнку, який у період нацистсько-радянської війни був одним із очільників розважівських підпільників, у січні 1943 р. розстріляний гітлерівцями [36; 9, 444].

Від російських обстрілів у с. Андріївка Макарівської громади зазнав руйнувань бюст уродженця села, Героя Радянського Союзу Андрія Петриченка, встановлений поблизу місцевої школи. Андрій Петриченко – учасник німецько-радянської війни від 1941 р., брав участь у боях на території України, Польщі та Німеччини. Загинув 30 березня 1945 р. [53; 9, 255].

Зазнав руйнувань пам'ятник на братській могилі в с. Мартинівка Парафіївської громади Чернігівської області: 31 березня 2022 р., вже відступаючи, російські війська з танка відстріляли голову гранітному солдату на братській могилі воїнів Червоної армії, загиблих у боях за село під час німецько-радянської війни [1].

Понівечили, поруйнували пам'ятні місця Другої світової війни «відважні» російські солдати й на території Донеччини, Луганщини, Харківщини. Скажімо, зазнав їхнього обстрілу Меморіал пам'яті воїнів, загиблих у роки Другої світової війни, в с. Долина Краматорського району Донецької області [63]. Пошкоджено надгробні плити на братській могилі в с. Мала Комишуваха Ізюмського району Харківщини [63; 54].

Російська агресія підштовхує українців до переосмислення усталених норм, зокрема образу солдата на братських могилах – від пафосного до траурного й українізованого. У с. Держанівка та Адамівка Носівської громади Ніжинського району Чернігівської області мешканці самі переозначили скульптури радянського солдата – пофарбувавши їх у траурний колір і додавши барв Державного Прапора України. Солдат у с. Держанівка стоїть на постаменті, який обрамляють синій і жовтий кольори, а в с. Адамівка ними пофарбували вінок, який тримає траурна постать бійця. Жителі населених пунктів Ізюмського району Харківщини відразу після деокупації також дерадянлізували сакральні місця – пам'ятники німецько-радянської війни. У м. Ізюм пам'ятник радянському солдату віднині тримає синьо-жовтий стяг, а в м. Оскіл радянську зірку прикрито національним прапором, а в забарвлення пам'ятників додано жовтого й синього кольорів [54].

Російська пропагандистська машина, як і свого часу радянська, не гребує руйнуванням місць упокоєння полеглих воїнів чи пам'яті про наших героїв. Українці за радянських часів не могли віддати шану борцям за свій народ, зокрема воїнам УПА та провідникам визвольного руху. Для радянської влади та сучасної Росії визвольний рух України неприйнятний.

Упродовж існування СРСР про український визвольний рух говорили лише в контексті зрадництва та ворогів, тож, звісно, про жоден пам'ятник не було й мови. Радянська влада досить жорстко проводила свою політику, і будь-яка згадка про боротьбу українців табувалася. Ще під час Другої світової

війни були проведені заходи зі знищення поховань воїнів УПА. Радянські армії, які брали участь у вигнанні нацистів із території Західної України, відразу проводили заходи боротьби проти пам'яті про діячів націоналістичного руху. Згідно з донесенням політвідділу 38-ї армії 1-го Українського фронту від 16 червня 1944 р., у 41 населеному пункті було знято й знищено хрести із тризубами, а на їхньому місці встановлено пам'ятники загиблим червоноармійцям [55]. Навіть коли в СРСР було проголошено гласність, комуністична влада намагалася придушити прояви увічнення боротьби УПА та її лідерів. Наприкінці 1980-х рр. на західних територіях України за ініціативою громад у містечках та селах установлювали пам'ятники лідерам ОУН-УПА й проводили перепоховання повстанців з усіма почестями. Комуністична влада ніби й не заважала, але спеціальні армійські підрозділи нищили ці сакральні місця. Так, наприклад, було з першим пам'ятником С. Бандері на його батьківщині – в с. Старий Угринів Івано-Франківської області. Власне, процес увічнення почався з березового хреста, який поставили шестеро молодих львів'ян у ніч на 15 жовтня 1989 р. Через рік, 14 жовтня 1990 р., було відкрито перший пам'ятник С. Бандері. Це був бюст провідника ОУН, обрамлений у тризуб. 30 грудня 1990 р., перед річницею народження С. Бандері, за особистим дорученням міністра оборони СРСР Д. Язова пам'ятник підірвали. У 1991 р. до 50-річчя проголошення в м. Львів Акта відновлення української державності в с. Старий Угринів на тому самому місці було відкрито другий пам'ятник. Його підірвали через 10 днів – у ніч на 10 липня. Знищенням займалися шестеро військових із Прикарпатського військового округу, з Яворівського полігону. Дві інші спецгрупи в той самий час підірвали пам'ятник Є. Коновальцю в с. Зашків на Львівщині та монумент дивізії «Галичина» біля м. Броди [48].

Українці не здалися, пам'ятники було відновлено. Сучасний бронзовий пам'ятник С. Бандері встановлено 17 серпня 1992 р. Він виготовлений за рішенням Калуської міської ради з нижньої половини семиметрового пам'ятника Леніну, замовленого райкомом КППС коштом бюджету м. Калуш [39]. Українці, маючи сумний досвід руйнації пам'ятників на прифронтових територіях, намагаються вберегти їх, як це зробили жителі Бучанського району Київської області з монументом пам'яті героїв УПА, полеглих у бою з частинами НКВД на території району [16].

Для російської влади українці, які відстоюють свою країну на різних фронтах, – це бандерівці. Методи боротьби залишилися радянські: чорний піар. Так сталося з похованням українських військовиків, які загинули влітку 2014 р. в с. Раївка Луганської області. На жаль, село захопили промосковські сепаратисти й для пропаганди на хресті, на дерев'яній табличці, було зроблено напис російською мовою: «Тут лежать чотири українські воїни, яких доби́ли, потім підпалили й покинули свої». У червні 2015 р. гуманітарною місією «Чорний тюльпан» із пошуку й вивезення тіл загиблих із зони бойових дій на Сході України останки було доставлено з непідконтрольної території до м. Дніпро [56].

Війна агресора з пам'яттю простежується і в його ставленні до місць ушанування та поховання воїнів АТО/ООС. Під час окупації смт Бородянка ворожі війська цілеспрямовано з танка розстріляли пам'ятник місцевим жителям, загиблим від 2014 р. під час захисту територіальної цілісності України [54]. Авлютому – березні 2022 р. російські снаряди падали на територію

Яцевського кладовища в м. Чернігів, на ділянку, де розміщені могили воїнів АТО/ОСС. Війна з пам'яттю про сучасних Героїв для ворога дуже чутлива. Російські окупаційні війська двічі руйнували пам'ятний знак на місці загибелі В. Сліпака – всесвітньовідомого українського оперного артиста, який добровільно повернувся із Франції захищати територіальну цілісність України. 29 червня 2016 р. під час бойового чергування біля смт Луганське Бахмутського району Донецької області він поліг від кулі снайпера. 16 серпня 2019 р. на місці загибелі співака-бійця було встановлено пам'ятник, який став об'єктом руйнування під час широкомасштабного вторгнення. Уперше його було знищено на початку березня 2022 р. Через кілька днів у результаті контрнаступу Збройних сил України територію було повернуто, тож пам'ятник відновили. Утім, після повторної окупації місцевості його було вивезено в невідомому напрямі [32].

Слід зазначити, що російська окупаційна влада нищить і пам'ять про наших національних героїв, яких свого часу не змогла використати у своїй ідеології. Це, зокрема, пам'ятні знаки, присвячені українському національному символу – людині, чиї слова, написані ще в ХІХ ст., актуальні досі, – Т. Шевченку. На території Бучанського району ворожими обстрілами було пошкоджено погруддя Кобзаря в смт Бородянка й Макарів. Пошкоджений бюст із смт Бородянка став символом нашої незламності [62]. 31 березня москвити розстріляли з бронетехніки погруддя Т. Шевченка в с. Мартинівка Парафіївської громади Прилуцького району Чернігівської області [1]. В окупованому м. Мелітополь уночі 13 січня 2023 р. росіяни демонтували пам'ятник національному поетові України [51].

Під час війни ворог нищить також заклади, що висвітлюють українську історію, – музеї. Особливо це стосується краєзнавчих музеїв невеликих міст, адже колекція кожного з них заодно з історією свого регіону відображає і відмінності українського народу від населення Московії.

У перші дні широкомасштабного вторгнення, 25 (за деякими даними, 27) лютого 2022 р., під час боїв за смт Іванків Київської області ракетним обстрілом було зруйновано історико-краєзнавчий музей, перлинну фондову колекцію якого становили картини Марії Примаченко. Частину картин пощастило врятувати [24]. 9 березня 2022 р. внаслідок авіаційного бомбардування центральної частини м. Охтирка Сумської області було понівечено стіни, зруйновано дах і вибито вікна місцевого краєзнавчого музею [37]. 6 травня 2022 р. прямим влучанням російської ракети зруйновано приміщення Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди, де зберігалися живописні й графічні твори, предмети побуту, історичний одяг, видання творів філософа та книжки про нього. Інтер'єри прикрашали вироби народного декоративно-вжиткового мистецтва: кераміка, вишивки [19]. 25 квітня 2023 р. прицільним ракетним ударом росіяни зруйнували Куп'янський краєзнавчий музей, який містився в будівлі, що належала до комплексу зруйнованого в радянський період Покровського собору (кінець ХІХ ст.). На жаль, загинули й зазнали поранень співробітники музею, зокрема директорка І. Осадча, якій під час окупації вдалося переховати цінні експонати, передусім давні українські сорочки, в домівках різних жителів міста [47]. Зазнали пограбувань музейні колекції, що перебували в окупації, зокрема восени 2022 р. – Херсонського краєзнавчого музею. Експонати було вивезено до кримського музею «Херсонес

Таврійський» [64]. На жаль, це не повний список зруйнованих і пограбованих музейних інституцій.

Росія в цій війні зрозуміла, що українці не відступляться й оборонятимуться до останнього. Дії окупантів, спрямовані на знищення наших пам'яток, доводять: вони вирішили знищити все, що українці змогли у своїй історичній пам'яті показати не як радянський здобуток. Пам'ятники, присвячені подіям німецько-радянської війни, українці трактують не як пафос «великої країни», а як свідчення трагедії війни, трагедії людської долі, яку не потрібно повторювати – на противагу російському вислову «можем повторить». Нині на території України відбувається війна за історичну пам'ять, яка й формуватиме нову, модерну українську націю.

Джерела та література:

1. В селі Мартинівка на Чернігівщині орки розстріляли пам'ятник радянському солдату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nezhatin.com.ua/2022/04/09/v-seli-martynivka-na-chernigivshhyni-orky-rozstrilyaly-pam-yatnyk-radyanskomu-soldatu/>. – Назва з екрана.
2. Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. – Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 169–179.
3. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
4. Вечерський В.В. Втрачені святині / В. Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.
5. Вознесенська церква (Чернігівська область, с. Лукашівка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/bb986ab4679d42a68070d972519d5c6b>. – Назва з екрана.
6. Волошин М. «Пробачиш – ти помер»: Лісовий зробив заяву про формування історичної пам'яті у молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://24tv.ua/education/istoriya-ukrayini-lisoviy-rozproviv-pro-formuvannya-istorichnoi_p2287001. – Назва з екрана.
7. Гайдай О. Знищення культурної спадщини України. Чи можна притягнути Росію до відповідальності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-chi-vidpovist-rf-zaznischennya-pam-yatok-kulturi-mariupol-novini-ukrajini-50259496.html>. – Назва з екрана.
8. Герман А. Зруйновані храми в архітектурі сучасного Києва: 24 фото [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.church.ua/2018/12/29/zrujnovani-hrami-v-arkitekturi-suchasnogo-kijeva-24-foto/#2023-06-11>. – Назва з екрана.
9. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т. 2 / Пред. ред. коллегии И. Шкадов. – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.
10. Голодомор 1938–1933 років. Макарівщина пам'ятає / Під загальною редакцією О. Майстренко. – К.: Кондор, 2008. – 430 с.
11. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї / Ярослав Грицак. – 3-тє вид., доп. – К.: Грані-Т, 2011. – 248 с.
12. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України / Я. Грицак. – К.: Портал, 2021. – 478 с.
13. Денис Д. Свята чи грішна? Як Свято-Успенська Святогірська лавра стала частиною «руського міра» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/rubrics/building/sviata-chi-grishna-ia-k-sviato-uspenska-sviatogirska-lavra-stala-chastinoiu-russkogo-mira>. – Назва з екрана.
14. День пам'яті жертв Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/dep-pam-iaty-zhertv-holodomoru>. – Назва з екрана.
15. Джулай Д. У 1930-х роках вчені України рятували храми від забуття та радянського знищення (унікальні фото) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-u-1930-x-rokah-vcheni-riativaly-hramy-vid-zabuttia-ta-radianskogo-znyshennia/30782499.html>. – Назва з екрана.
16. Жителям села на Бучанщині вдалося вберегти від рук московитів пам'ятник воїнам УПА (ФОТО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mykyivregion.com.ua/news/zitelyam-sela-na-bucanshchini-vidalosya-vberegiti-vid-ruk-moskovitiv-pamyatnik-voynam-upa-foto>. – Назва з екрана.
17. Закон України «Про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1809285>. – Назва з екрана.
18. Знищена краса: Іоанно-Богословська церква в селі Курилівка на Куп'янщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/znisena-krasa-ioanno-bogoslovska-cerkva-v-seli-kurilivka-na-kupiansini.html>. – Назва з екрана.
19. Знищена краса. Національний музей Григорія Сковороди в Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/znisena-krasa-nacionalnij-muzej-grigoriya-skovorodi-v-harkivskij-oblasti.html>. – Назва з екрана.

20. Знищена краса: храми Ізюмщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/znisena-krasa-hrami-izumsini.html>. – Назва з екрана.
21. ЗС РФ зруйнували 3 тис. пам'ятників на цвинтарі в Чернігові [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/513169-vs-rf-razrushila-3-tys-pamyatnikov-na-kladbishche-v-chernigove>. – Назва з екрана.
22. Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни / С. Єкельчик. – К.: Медуза, 2020. – 272 с.
23. Іванець А. Кримський пам'ятник жертвам Голодомору. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/pershuj-u-krymu-khrest-zhertvam-holodomoru-idea-ukrainskoho-sviashchennosluzhytelia-i-vtilennia-krymskotatarsko-ho-skulptora>. – Назва з екрана.
24. Іванківський історико-краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іванківський_історико-краєзнавчий_музей. – Назва з екрана.
25. Інститут релігійної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.irs.in.ua/>. – Назва з екрана.
26. Історія Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/istoriia-holodomoru>. – Назва з екрана.
27. Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 118–138.
28. Киридон А. Гетеротопія пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студії пам'яті / Алла Киридон. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
29. Киридон А.М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Київ, 2013. – Вип. 22. – С. 91–102.
30. Литовченко В. Руйнування культурної спадщини Вишгородщини у війні без правил // Сектор дії. – 2022. – № 1. – С. 3–4.
31. Мовчан О. Знищення української культурної спадщини як складова російської імперської політики русифікації та денационалізації України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/znyschennia-ukrainskoi-kulturnoi-spadshchynu-iaak-skladova-rosijskoi-imperskoi-polityky-rusyifikatsii-ta-denatsionalizatsii-ukrainy>. – Назва з екрана.
32. На Донеччині вдруге зруйнували пам'ятник Василю Сліпаку «Міфу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novynarnia.com/2022/07/10/na-donechchyni-vdruge-zrujnuvaly-pamyatnyk-vasylyu-slipaku-tifu>. – Назва з екрана.
33. На території тимчасово окупованої Херсонщини російські загарбники пошкодили прапори та пам'ятники на місцях поховання українських військових [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zmina.info/news/na-okirovani-j-herersonshhyni-rosiyanu-potroshhyly-pamyatnyku-na-mogylah-ukrayinskyh-vijskovyh>. – Назва з екрана.
34. Навігатор з історії України «Світові війни» / О. Масвський, В. Мержиєвська, І. Цеунов, наук. керівник проєкту Я. Грицак. – К.: Портал, 2020. – 302 с.
35. Насирова О. Знищені храми міста Києва [Електронний ресурс]. – <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2020/04/20/157365/>. – Назва з екрана.
36. Нужненко С. Як виглядає після російської окупації село Кухарі на Київщині (фотосвідчення) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/video-zsu-viyna-kyivshchyna/31779669.htm>. – Назва з екрана.
37. Охтирський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Охтирський_міський_краєзнавчий_музей#cite_note-1. – Назва з екрана.
38. Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.holodomor-monuments.org/m/index.html>. – Назва з екрана.
39. Перші мітинги у Калуші та Шевченку з Бандерою замість пів-Леніна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vikna.if.ua/news/category/history/2016/08/30/59659/view>. – Назва з екрана.
40. Печерський А. Пам'ять про Голодомор у Маріуполі: за геноцидом завжди йде мнемощид [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2022/11/28/pamyat-pro-golodomor-u-mariupoli-zagencozudom-zavzhdy-jde-mnemoscyd>. – Назва з екрана.
41. Попович Н. Під Києвом окупанти зруйнували меморіал загиблим у Другій світовій війні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supportyourart.com/news/pid-kyuevom-okupanty-zrujnuvaly-memorial-zagublyt-u-drugij-svitovij-vijni>. – Назва з екрана.
42. Російське вторгнення несе руйнування церквам, мечетям, синагогам і релігійним освітнім закладам у різних регіонах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dessa.gov.ua/rosiyske-vtorhnennia-nese-ruynuvannia-tserkvam>. – Назва з екрана.
43. Свято-Георгіївський скит Свято-Успенської Святогірської лаври (Донецька область, с. Долина) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/1a033f63ef294dfea3dc6521fc329380>. – Назва з екрана.
44. Свято-Успенська Святогірська лавра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Свято-Успенська_Святогірська_лавра. – Назва з екрана.
45. Свято-Успенська Святогірська лавра (Донецька область, м. Святогірськ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/a0e8af5704a44ee09f62d7a9db3db772>. – Назва з екрана.

46. Скит на честь ікони Богородиці «Всіх скорботних Радість» Свято-Успенської Святогірської лаври (Донецька область, с. Богородичне) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/9d3c384ecceb49a5914bed9cc4965a43>. – Назва з екрана.
47. Солодовник М. Ракета в музей Куп'янська: в ОВА назвали імена загиблих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/457092-raketa-v-muzej-kupanska-v-ova-nazvali-imena-zagiblih/>. – Назва з екрана.
48. Старий Угринів. Вітчизна Степана Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2445879-starij-ugriniv-vitczna-stepana-banderi.html>. – Назва з екрана.
49. Стирають пам'ять про історію: скільки об'єктів культурної спадщини зруйновані у Маріуполі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/298364-stiraut-pamat-pro-istoriu-skilki-obektiv-kulturnoi-spadsini-zrujnovani-u-mariupoli>. – Назва з екрана.
50. Троїцька церква (Харківська область, с. Мала Комишуваха) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/a6009144c65e45aeb67a9dda536d4db5>. – Назва з екрана.
51. У Мелітополі окупанти вночі демонтували пам'ятник Тарасу Шевченку // Федоров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/u-melitopoli-okupanti-vnochi-demontuvali-pamyatnika-tarasu-shevchenku-fedorov>. – Назва з екрана.
52. У Севастополі прибрали пам'ятний знак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.radio/news/2016/07/13/u-sevastopoli-prybraly-pam-yatnyu-znak-zhertvam-golodomori>. – Назва з екрана.
53. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Всеукраїнська база загиблих (далі – ВБЗ). – Кв-96497/
54. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Image. – Російсько-українська війна.
55. Фонди НМІУДСВ. – КН-75147. Д-14787.
56. Фонди НМІУДСВ. – КН-269496 – РД-2950.
57. Фонди НМІУДСВ. – КН-282708.
58. Фонди НМІУДСВ. – НД-35144.
59. Фонди НМІУДСВ. – Ф-36093. – КН-283605.
60. Фонди НМІУДСВ. – Ф-36245 – КН-284037.
61. Фонди НМІУДСВ. – Ф-36290. – КН-284082.
62. Фонди НМІУДСВ. – Ф-36776. – КН-284755.
63. Фонди НМІУДСВ. – Ф-36825. – КН-284958.
64. Херсонський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Херсонський_краєзнавчий_музей. – Назва з екрана.
65. Церква Різдва Богородиці (Харківська область, с. Дергачі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/374a6f86213d4359aac98cdd13b6d398>. – Назва з екрана.
66. Церква Різдва Пресвятої Богородиці (Житомирська область, с. В'язівка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/2255d793e9b640b49e386399cb2a36d5>. – Назва з екрана.
67. Церква святих мучениць Віри, Надії, Любові та їхньої матері Софії (Харківська область, с. Кам'янка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/d2901496b9cc452484a895d52f588ae1>. – Назва з екрана.
68. Церква святого апостола Андрія Первозванного (Харківська область, м. Харків) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surf-evergreen-2fc.notion.site/b341dd9103fd4f84bee8a94bd2d0d699>. – Назва з екрана.

УДК 069.5:355.134.2-057.36(477)]"2014/2023"

Ірина КОЦАБ'ЮК¹

**ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ – ГЕРОЇ УКРАЇНИ:
МУЗЕЙНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ВІЙНИ)**

128

Звання Героя України – державна нагорода, найвищий ступінь відзнаки в Україні, що надається її громадянам за визначний геройський учинок або видатне трудове досягнення. Звання було запроваджено Указом Президента України № 944/1998 від 23 серпня 1998 р. з нагоди сьомої річниці незалежності України [1]. Героєві України вручається орден «Золота Зірка» за визначний геройський учинок або орден Держави – за надзвичайні трудові успіхи.

Пропонована наукова розвідка має на меті здійснити аналіз фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні як джерельної бази для створення просопографічного портрета Героїв України. До переліку належать військовослужбовці та добровольці, удостоєні звання Героя України, які брали/беруть активну участь у захисті державного суверенітету й територіальної цілісності України упродовж 2014–2023 рр., чії персональні матеріали надійшли за цей час на довічне зберігання до фондів НМІУДСВ (далі – Музей війни).

Кожне прізвище – це історія відваги та волі й водночас історія новітньої України. За кожною «Золотою Зіркою» – шлях людини та воїна.

З офіційних джерел відома інформація про присвоєння у 2014–2021 рр. звання Героя України щонайменше 73 військовослужбовцям з усіх силових відомств України за «мужність та героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» [2]. У своїй промові від 8 липня 2023 р. Президент Володимир Зеленський повідомив, що за 500 днів широкомасштабної війни 298 українцям і українкам присвоєно найвище звання – Героя України [3]. У період від 8 липня і станом на 14 серпня 2023 р. із повідомлень на офіційному Інтернет-представництві Президента України, а також з

¹ КОЦАБ'ЮК ІРИНА – завідувач науково-експозиційного відділу сучасної російсько-української війни.

інших офіційних джерел маємо інформацію ще про сімох Героїв. Тому загальна кількість нагороджених військових і добровольців – Героїв України – становить 378 осіб.

Системне наукове комплектування фондів Музею матеріалами учасників бойових дій на Сході України стартувало у 2014 р., з початком антитерористичної операції, і триває понині. Аналіз музейної колекції виявив, що у фондах зберігається 62 персональні комплекси матеріалів військовослужбовців Героїв України, учасників російсько-української війни, передані ними особисто, їхніми рідними або побратимами. Це становить 16,4 % загальної кількості нагороджених.

За хронологією нагородження відбувалося так: у 2014 р. – 7 осіб, у 2015 р. – 9, у 2016 р. – 5, у 2017 р. – 2 особи, у 2019 р. – 2, у 2020 р. – 1 особа, у 2021 – 2, у 2022 р. – 29, у 2023 р. – 5 осіб.

Найперший учасник російсько-української війни, який удостоївся звання Героя України, – генерал-майор Сергій Кульчицький, начальник управління бойової та спеціальної підготовки Головного управління Національної гвардії України [4]. Навесні 2014 р., в умовах початку російської збройної агресії, генерал-майор Кульчицький брав активну особисту участь у створенні першого добровольчого підрозділу, сформованого з активістів Самооборони Євромайдану, – 1-го резервного батальйону Національної гвардії. Разом із підготовленими ним резервістами вирушив у район проведення антитерористичної операції на Схід України. Загинув 29 травня 2014 р. в зоні бойових дій під час антитерористичної операції в м. Слов'янськ Донецької області. Кульчицький став першим українським генералом, полеглим під час війни на Сході. Указом Президента України № 544/2014 від 20 червня 2014 р. генерал-лейтенанту Сергієві Кульчицькому присвоєно звання Героя України (посмертно) [5].

Із зазначеної кількості – 62 персональних комплексів Героїв України – 49 осіб удостоєні цього звання посмертно, 11 продовжують службу в Збройних силах України (далі – ЗСУ), Національній гвардії України або демобілізовані.

Двоє поповнили Небесне військо у статусі Героя України. Полковник Олександр Петраківський, удостоєний найвищого звання 4 грудня 2014 р., помер 29 серпня 2021 р. після тривалої боротьби за життя. Молодший лейтенант Дмитро Коцюбайло, командир 1-го окремого механізованого батальйону «Вовки Да Вінчі» 67-ї окремої механізованої бригади ЗСУ, загинув 7 березня 2023 р. під м. Бахмут Донецької області.

15 Героїв України народилися після 1991 р., вони зростали в незалежній Україні, з першого класу пішли в українську школу, вчили українську історію, на власні очі бачили дві революції і свідомо зробили вибір – захищати Україну.

2 Герої України – однолітки суверенної держави.

Герой України Василь Божок народився 1 січня 1991 р. на Житомирщині. Випускник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (2013 р.). У березні 2014 р. танковий взвод під командуванням лейтенанта Божка у складі 92-ї окремої механізованої бригади (далі – ОМБр) ЗСУ охороняв кордон у Харківській області. Від початку 2015 р. лейтенант Божок брав участь в антитерористичній операції на Сході України. Відзначився в лютому того самого року під час танкового бою поблизу с. Логвинове Артемівського (нині – Горлівського) району Донецької області. Танковий екіпаж

Василя Божка знищив три російські танки Т-72. Указом Президента № 583/2015 від 14 жовтня 2015 р. лейтенант Божок удостоєний звання Героя України [6]. Незадовго перед цим молодого офіцера було нагороджено орденом Богдана Хмельницького 3-го ступеня.

Усі ці роки він набував досвіду на передовій, навчався, тож на момент широкомасштабного російського наступу майор Божок обіймав посаду начальника штабу одного з батальйонів 92-ї окремої механізованої бригади, яка не допустила захоплення окупантами м. Харків [7].

Євгеній Зеленський змалку мріяв стати військовим. Він народився 28 січня 1991 р. в родині військовослужбовця в м. Потсдам (Німеччина). По закінченні Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (2012 р.) лейтенант Євгеній Зеленський був скерований до 8-го окремого полку спеціального призначення (далі – ОпСП) ЗСУ (м. Хмельницький) для проходження дальшої військової служби. У травні 2014 р. він, уже старший лейтенант, перебуваючи на посаді командира групи спеціального призначення 8-го ОпСП ЗСУ, направлений у зону проведення антитерористичної операції. 17 червня 2014 р. в районі м. Щастя Луганської області під час виконання бойового завдання група потрапила в засідку. Старший лейтенант Зеленський до останнього прикривав бійців, даючи їм змогу перегрупуватись, але сам зазнав поранення, від якого помер 24 червня 2014 р. Указом Президента України № 673/2014 від 23 серпня 2014 р. старшому лейтенанту Євгенієві Зеленському присвоєно звання Героя України (посмертно) [8].

Проаналізовані біографічні дані Героїв України та пошук середнього арифметичного значення дають інформацію, що на момент нагородження їхній середній вік становить 35,6 року. На жаль, про що вже йшлося вище, переважна більшість персональних комплексів Героїв України, які ввійшли до колекції Музею війни, належать тим, хто це звання отримав посмертно. Згідно із середнім арифметичним значенням середній вік загиблого Героя України становить 37 років.

Зокрема, у віці до 20 років серед загиблих – 1 особа.

Від 20 до 30 років – 13 осіб.

Від 30 до 40 років – 22 особи.

Від 40 до 50 років – 9 осіб.

Від 50 до 60 років – 5 осіб.

Від 60 років – 1 особа.

Наймолодший серед полеглих Героїв України, хто був удостоєний цього звання посмертно, – доброволець Сергій Табала, 18-річний «кіборг», життя якого обірвалося 6 листопада 2014 р. під час оборони Донецького аеропорту.

Найстарший серед загиблих захисників, хто став Героєм України посмертно, – полковник Михайло Матюшенко, військовий льотчик, наставник «Привидів Києва». У березні 2022 р. він здійснював бойові вильоти у складі 40-ї бригади тактичної авіації ЗСУ, яка базувалась у м. Васильків на Київщині. 25 червня 2022 р. під час небезпечного вильоту уразив скупчення російської військової техніки на о. Зміїний. Наступного дня, 26 червня, його літак знищив ЗРК «Панцир», проте сам був підбитий ворожими засобами ППО. Михайло Матюшенко загинув у бою над Чорним морем. Указом Президента України № 378/2023 полковникові Матюшенку посмертно присвоєно звання Героя України [9]. Серед матеріалів, які родина передала до Музею у 2023 р.,

фрагменти індивідуальної парашутної підвісної системи, що була на легендарному льотчику в момент його загибелі [10].

Переважно Герої України є кадровими військовиками, випускниками Вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти.

Слухачами Національного університету оборони України² (м. Київ) є вісім Героїв України, чії матеріали зберігаються у фондівій колекції Музею. Це арміїці зі званням не нижчим за капітана, які вчилися, щоб мати змогу обіймати посади у вищому командуванні: генерал-лейтенант Сергій Наєв, генерал-майор Ігор Гордійчук, бригадний генерал Дмитро Красильников, полковник Євген Межевікін, полковник Дмитро Кашенко, полковник Ігор Герасименко, полковник Валерій Гудзь, підполковник В'ячеслав Єрко.

Незадовго до широкомасштабного російського вторгнення слухачем Національного університету оборони України був полковник Валерій Гудзь, але він не встиг закінчити цей виш. У лютому 2022 р. офіцер повернувся у 24-ту ОМБр імені Короля Данила ЗСУ, командиром якої був у 2017–2020 рр., для організації її підсилення. Спланував і особисто очолив проведення наступальної операції із зачищення околиць м. Попасна від російських військ. А 12 березня легендарний полковник загинув у бою на Луганщині. Указом Президента України № 139/2022 від 16 березня 2022 р. полковнику Валерієві Гудзю присвоєно звання Героя України (посмертно) [11].

Валерій Федорович не раз бував на музейних заходах, у 2017 р. за його участю відбувся захід пам'яті «Політ "Орла"» – на честь Героя України майора Андрія Кизила. Персональний комплекс матеріалів Валерія Гудзя потрапив до Музею у 2022 р. в результаті співпраці з родиною Героя. Серед артефактів – посвідчення про відрядження від 22 квітня 2019 р. до м. Київ у Національний університет оборони України для участі в підсумково-випускному зборі та робочий зошит із конспектами [12].

Двічі намагався вступити до Національного університету оборони України капітан Андрій Жук, командир батальйону 72-ї ОМБр ЗСУ. Уперше, влітку 2015 р., молодого офіцера-фронтовика «зрізали» на французькій мові. Удруге подавав документи на денну форму навчання, але рапорт так і не був підписаний.

27 травня 2016 р. між населеними пунктами Новогнатівка та Богданівка Донецької області було помічено ДРГ противника. Капітан Жук в умовах критичної нестачі особового складу особисто з групою підпорядкованих військовослужбовців виїхав у район імовірного перебування групи. Він помітив ризики й устиг віддати розпорядження стосовно двох бійців: одного відправив у бік лісосмуги, другого залишив позаду себе, тим самим урятувавши йому життя. Ворог, відкривши вогонь із близької дистанції, завдав командирові батальйону тяжкого поранення, від якого той помер.

Серед артефактів, переданих нареченою Андрія Жука до Музею, є медична книжка, яка містить записи про медогляди та висновок про придатність до навчання в Національному університеті оборони України [13]. Указом Президента України № 880/2019 від 4 грудня 2019 р. капітану Андрієві Жуку присвоєно звання Героя України (посмертно) [14].

²Тут і далі подається остання назва закладу.

11 Героїв України були випускниками Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів). Серед випускників закладу справжні легенди: Герої України полковник Олександр Петраківський, підполковник Юрій Коваленко, підполковник Володимир Гринюк, майор Василь Божок, майор Андрій Кизило, майор Андрій Верхогляд, капітан Андрій Шоган, старший лейтенант Євгеній Зеленський, старший лейтенант Дмитро Чавалах, лейтенант Микита Яровий.

Тарас Матвіїв, журналіст, громадський активіст, волонтер, у вересні 2018 р. вступив на курси лідерства Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, де отримав військове звання молодшого лейтенанта, й від грудня 2019 р. проходив військову службу за контрактом на посаді командира взводу у 24-й ОМБр імені короля Данила Галицького ЗСУ. Виконував завдання на взводному опорному пункті «Сармат». Загинув 10 липня 2020 р. під час ворожого мінометного обстрілу позицій Об'єднаних сил поблизу с. Троїцьке Попаснянського району на Луганщині. Указом Президента України № 271/2020 від 13 липня 2020 р. молодшому лейтенанту Тарасові Матвійву присвоєно звання Героя України (посмертно) [15].

До фондової колекції Музею ввійшли матеріали дев'ятох Героїв України, які свого часу здобули вищу освіту в Харківському національному університеті Повітряних сил імені Івана Кожедуба. Це Герої-льотчики полковник Олександр Оксанченко, полковник Геннадій Матуляк, полковник Костянтин Могилко, підполковник Олег Адамовський, підполковник В'ячеслав Єрко, підполковник Вадим Благовісний, майор Олексій Коваленко, майор Олександр Бринжала, капітан Єгор Середюк. Згаданий навчальний заклад став правонаступником кількох військових академій та вищих військових училищ, одне з яких – Харківське вище військово-авіаційне училище льотчиків (1930–1993 рр.) – у 1983 р. закінчив Герой України Михайло Матюшенко. Випускниками Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету, яка у 2018 р. змінила назву на «Льотна академія Національного авіаційного університету», були Герої-льотчики полковник Михайло Матюшенко та полковник Костянтин Могилко.

Військову академію (м. Одеса) в різний час закінчили Герої України бригадний генерал Дмитро Красильников, полковник Тарас Сенюк, полковник Ігор Герасименко, підполковник Юрій Коваленко.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» підготував Героїв-танкістів: полковника Дмитра Кащенко, капітана Олександра Лавренка. Військовий інститут танкових військ імені Верховної Ради України НТУ «ХПІ» – структурний підрозділ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» – закінчили Герої України полковник Євген Межевікін та капітан Сергій Колодій.

Випускниками Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький) – єдиного на теренах України вищого військового навчального закладу, який готує персонал для прикордонного відомства, – були Герої України генерал-майор Ігор Момот, полковник Юрій Юрчик, полковник Віталій Кучерявий та майор Андрій Жук.

Випускники Національної академії Національної гвардії України (м. Харків), які віддали життя за Україну, – полковник Владислав Аллеров, підполковник Богдан Лещинин, майор Роман Собків. Випускником Київського

інституту Національної гвардії України (у 2017–2021 рр. відокремлений структурний підрозділ Національної академії Національної гвардії України) був Герой України майор Богдан Карватко.

Серед випускників Харківського національного університету внутрішніх справ – Герой України Віталій Грицаєнко. Від 2014 р. – учасник антитерористичної операції на Сході України. Від 2019 р. старший лейтенант Віталій Грицаєнко – заступник командира окремого загону спеціального призначення НГУ «Азов» з бойової та спеціальної підготовки. Під час широкомасштабної російської агресії брав участь в обороні м. Маріуполь. Група Грицаєнка не раз придушувала спроби висадки морського десанту ворога, розбивала й блокувала російські колони, які рвалися до міста. У ніч проти 19 березня 2022 р. група військовослужбовців окремого загону спеціального призначення «Азов», до складу якої входив старший лейтенант Грицаєнко, здійснила успішний рейд у тил противника: було знищено командний пункт рашистів, тиловий склад та склад із боєприпасами, танк, два БТР і близько взводу живої сили ворога. Офіцер загинув від тяжких поранень 19 березня 2022 р. під час виконання бойового завдання. Указом Президента України № 201/2022 від 2 квітня 2022 р. удостоєний звання Героя України (посмертно) [16]. Орден «Золота Зірка» був вручений дружині та сину Віталія в День Незалежності України Президентом під час церемонії нагородження, яка відбувалась у Музеї війни.

Випускником Національної академії внутрішніх справ (м. Київ) був Герой України майор Вадим Зеленюк, у Національній академії Служби безпеки України (м. Київ) навчався Герой України майор Руслан Лужевський.

Переважна більшість Героїв України, матеріали яких зберігаються у фондах НМІУДСВ, має по дві вищі освіти, а дехто і три, як-от Герої-льотчики Михайло Матюшенко та В'ячеслав Єрко. Герой України полковник Михайло Матюшенко був випускником Харківського національного університету Повітряних сил імені Івана Кожедуба (у 1983 р. – Харківське вище військово училище льотчиків), Військово-повітряної академії імені Ю.О. Гагаріна (1995 р., м. Москва) та Льотної академії Національного авіаційного університету (2013 р., м. Кропивницький). Киянин В'ячеслав Єрко закінчив Авіаційний лицей Національного авіаційного університету (2002 р., м. Київ), Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба (2006 р.) й Інститут авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України (2021 р., м. Київ).

Від 2015 р. вперше в історії України військові вищі проводили прискорені випуски, і молоді лейтенанти кар'єру офіцера розпочинали на Сході. За таким курсом у лютому 2016 р., оскільки на війні не вистачало кваліфікованих кадрів, закінчив Національну академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Микита Яровий. Після одержання диплома вишу лейтенант одразу підписав контракт. У квітні 2016 р. вирушив на передову, очоливши роту 54-ї ОМБр ЗСУ, і у свій 21 рік став наймолодшим ротним. Наприкінці 2016 р. на Світлодарській дузі розгорнулося жорстке протистояння. 18 грудня на чолі маневреної групи лейтенант Яровий вступив у бій із ворожою диверсійно-розвідувальною групою (далі – ДРГ). Загинув від кулі снайпера. Завдяки його мужності й героїзму ворожу ДРГ було знищено. Указом Президента України № 581/2016 від 30 грудня 2016 р. удостоєний звання Героя України (посмертно) [17]. Матеріали молодого офіцера не раз експонувались у

виставкових проектах, присвячених російсько-українській війні. Серед них – блокнот курсанта Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Микити Ярового [18].

Від 2014 р. за час російсько-української війни 16 офіцерів, матеріали яких зберігаються у фондах Музею, закінчили військові вищі навчальні заклади.

Серед Героїв України були й ті, хто працював на мирних об'єктах, мав невійськову спеціальність і творив успішну кар'єру, але з перших днів війни добровільно став на захист держави. На музейних виставках не раз експонувався легендарний артефакт – чохол від тактичного бронезилета Героя України Василя Сліпака, бійця 7-го окремого батальйону ДУК «Правий сектор», із написами його побратимів-добровольців: «Друже Міф, ти завжди з нами!», «Живи вічно, брате. Міфу від Бугая!!!», «Ти був "Міфом", а став легендою, брате. Помстимо смерть героїв! Друг "Анархіст"», «"Міф", честь при тобі та велич!!! Україна буде!!! Пам'ятатимемо!» [19]. Всесвітньо відомий український оперний співак, соліст Паризької національної опери, волонтер, Василь не планував повністю віддаватися війні, та для нього важливо було перебувати там, де він потрібен: на сцені й на фронті. Воював у с-щі Піски, в районі Донецького аеропорту, брав участь у боях за м. Авдіївка. 29 червня 2016 р. ворожа куля обірвала життя нашого геніального земляка поблизу смт Луганське (Бахмутський район, Донецька область). Указом Президента України № 42/2017 від 20 лютого 2017 р. удостоєний звання «Герой України» (посмертно) [20].

Серед Героїв України, чиї матеріали нині на постійному зберіганні в Музеї війни, є представники різних силових відомств. 43 нагородження припали на військовиків, які служили чи служать у складі Збройних сил України; 12 – у Національній гвардії України, 3 – в Державній прикордонній службі України, 1 – у Службі безпеки України. Троє нагороджених воювали у складі добровольчих батальйонів, які згодом увійшли до структури Збройних сил, але на момент загибелі Героїв та їх нагородження перебували у статусі добровольчих формувань.

Першим добровольцем, удостоєним звання Героя України згідно з указом Президента України № 516/2016 від 21 листопада 2016 р., посмертно став Сергій Табала, борець 5-го окремого батальйону ДУК «Правий сектор», відомий іще як наймолодший «кіборг» [21].

Перший доброволець, який прижиттєво отримав звання Героя України, згідно з указом Президента № 608/2021 від 30 листопада 2021 р., – Дмитро Коцюбайло [22]. Юнак долучився до сил опору російському вторгненню ще у 2014 р., коли йому було 18. Із позивним «Да Вінчі», який уже зробився легендарним, він пройшов найгарячіші точки війни проти росіян у складі ДУК «Правий сектор». У березні 2016 р. Дмитра було призначено командиром 1-ї окремої штурмової роти ДУК ПС «Вовки Да Вінчі», яку навесні 2022 р. перформатовано в 1-й окремих механізований батальйон у складі 67-ї окремої механізованої бригади ЗСУ. Дмитро Коцюбайло загинув 7 березня 2023 р. в боях поблизу м. Бахмут.

Першим добровольцем, удостоєним найвищого звання України від початку широкомасштабного російського вторгнення у 2022 р., став Георгій Тарасенко. На фронт він уперше потрапив у 2014 р. 17-річний юнак потай від батьків вирушив на Донеччину, де вперше здобув бойовий досвід. У 2017 р. Георгій створив і очолив Добровольчий підрозділ «Фрайкор» та однойменну

громадську військово-патріотичну організацію, яка брала активну участь у громадсько-політичному житті м. Харків. Під його командуванням бійці провели сім ротаций на Донеччині загальним терміном 22 місяці, будучи підмогою для підрозділів Збройних сил на мариупольському напрямі та біля Донецького аеропорту. 24 лютого 2022 р. «Фрайкор» став на захист м. Харків і спільно з іншими підрозділами зупинив прорив ворога до обласного центру. 25-річний Георгій Тарасенко загинув 25 березня 2022 р. в бою, коли добровольцям пліч-о-пліч із підрозділами 92-ї механізованої бригади ЗСУ, тероборони, поліції вдалося визволити від окупантів с. Мала Рогань та Вільхівка на ізюмському напрямі. Указом Президента України № 253/2023 від 17 квітня 2022 р. Георгій посмертно удостоєний звання Героя України як голова харківської громадської військово-патріотичної організації «Фрайкор» [23].

Серед Героїв – 1 генерал-лейтенант, 2 генерал-майори, 1 бригадний генерал, 10 полковників, 6 підполковників, 12 майорів, 5 капітанів, 7 старших лейтенантів, 2 лейтенанти, 1 молодший лейтенант, 1 старшина, 1 головний сержант, 1 старший сержант 3 молодші сержанти, 2 старші солдати, 2 солдати, 3 бійці добровольчих формувань та голова військово-патріотичної організації. Цей підрахунок спирається на військові звання, зазначені в Указах Президента про нагородження, але з часом вони подекуди були змінені: чергові військові звання були присвоєні посмертно військовослужбовцям, які «захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України», безвідносно до обійманих посад та строку вислуги у військовому званні.

Капітан Олександр Петраківський очолював групу спеціального призначення 8-го ОпСП ЗСУ, яка 20 липня 2014 р. забезпечувала проходження колони техніки Збройних сил та сил добровольчого батальйону «Айдар» до аеропорту м. Луганськ. Розвідники виявили засідку в районі м. Щастя і вступили у бій. Тоді один із бійців загубив шолом. Побачивши це, Петраківський віддав підлеглому свій – кевларовий, – чим урятував йому життя. Після бою солдат виявив на шоломі сім ум'ятин від осколків і тихо сказав: «Якби не командирський шолом, то не залишився б живий...». Але самому офіцерові за кілька хвилин після того, як віддав свій захист бійцеві, у голову влучив осколок міни. Попри важке поранення, Олександр виносив із-під обстрілу поранених і не перестав керувати підрозділом. Колона без утрат прорвалася крізь засідку ворога. Указом Президента України № 918/2014 від 4 грудня 2014 р. Петраківському було присвоєно звання Героя України й підвищено його до звання майора [24].

Але найважчий бій для пораненого офіцера та його родини тільки починався. Олександр витримав десятки складних хірургічних втручань, кому та два мікроінсульти. 31 липня 2018 р. йому було присвоєно чергове звання – підполковника. 29 серпня 2021 р. після семи років хвороби, спричиненої пораненням, серце Героя України перестало битися. Наказом міністра оборони України № 407 від 30 серпня 2021 р. підполковникові Петраківському посмертно присвоєно чергове військове звання – полковник [25].

Окрім найвищого ступеня відзнаки – звання Героя України із врученням ордена «Золота Зірка» – захисники та захисниці мають інші високі державні нагороди. Із указаної вище кількості персоналій, чий матеріал зберігається в Музеї, за особливі заслуги в захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України відзнакою Президента України – орденом Богдана Хмельницького – нагороджені 22 особи:

Орденем Богдана Хмельницького 3-го ступеня – 14 осіб, із них 6 – по- смертно.

Орденем Богдана Хмельницького 2-го і 3-го ступенів – 6 осіб.

Орденем Богдана Хмельницького 1-го ступеня (посмертно) – 1 особа, а саме майор Андрій Жук.

Повним кавалером ордена Богдана Хмельницького став танковий ас Єв- ген Межевікін, позивний «Адам», який воює з Росією вже понад дев'ять років. Розпочавши свій бойовий шлях у складі 93-ї ОМБр біля Донецького аеропорту, навесні 2015 р. Межевікін був переведений у 1-шу танкову бригаду й вико- нував бойові завдання в районі м. Волноваха Донецької області. Від 2022 р. воював під м. Київ, на Запоріжжі, під м. Лисичанськ, на Харківщині, біля м. Ли- ман, визволяв м. Балаклія. Тепер полковник Межевікін керує великою зведе- ною тактичною групою «Адам», названою на його честь, яка тримає оборону під м. Бахмут. У 2014 р. був удостоєний ордена Богдана Хмельницького 3-го і 2-го ступенів, а 11 квітня 2022 р. – 1-го ступеня. Указом Президента України № 584/2015 від 14 жовтня 2015 р. Євгенові Межевікіну присвоєно звання Ге- роя України [6]. Матеріали до Музею легендарний танкіст передав особисто, уперше вони експонувалися на виставці «Аеропорт. Пекельна смуга» (2016 р.). Серед експонатів – синьо-жовтий прапор із написами «93 бригада» й «Адам» та автографами побратимів.

Державною нагородою – орденом «За мужність» – відзначено 13 Героїв України. Кавалерами ордена «За мужність» 3-го ступеня стали 9 військовиків, 5 із них – посмертно.

Майор Олексій Коваленко, льотчик першого класу фронтового бомбарду- вальника Су-24М, начальник служби безпеки польотів служб 7-ї бригади так- тичної авіації (далі – БрТА) Повітряних сил ЗСУ, нагороджений орденом «За мужність» 3-го ступеня (25 березня 2022 р.) й посмертно – 2-го ступеня (7 лип- ня 2022 р.). Від початку широкомасштабного російського вторгнення разом зі штурманом Сергієм Вербицьким він захищав небо Київщини, м. Суми, Черні- гів, Харків, зробивши щонайменше 12 бойових вильотів. Загинув 22 березня 2022 р.: літак був збитий під час виконання бойового завдання – авіаційного удару по колонії живої сили й техніки противника в районі м. Ізюм Харківської області. Указом Президента України № 109/2023 від 26 лютого 2023 р. удосто- єний звання Героя України (посмертно) [26].

Посмертно орденом «За мужність» 1-го ступеня 30 червня 2016 р. нагород- жений Василь Сліпак.

Повним кавалером ордена «За мужність» (3-го ступеня – 15 лютого 1999 р., 2-го ступеня – 11 лютого 2004 р., 1-го ступеня – 21 серпня 2014 р., посмерт- но) став Олег Міхнюк, громадський діяч, ветеран війни в Афганістані, сотник 8-ї «афганської» сотні Самооборони Майдану (2013–2014 рр.), доброволець 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар». Загинув 20 серпня 2014 р. біля смт Новосвітлівка Луганської області. Відзначений радянськими нагоро- дами – двома орденами Червоної Зірки й медаллю «За відвагу» за військову службу в Афганістані. Указом Президента України № 494/2015 від 21 серпня 2015 р. удостоєний звання Героя України (посмертно) [27].

У 2022 р. повним кавалером ордена «За мужність» став Сергій Міщен- ко, власник будівельного бізнесу, який від перших днів широкомасштабної війни захищав Україну. Головний сержант Міщенко, командир відділення

взводу протитанкових ракетних комплексів 45-ї окремої артилерійської бригади Корпусу резерву Сухопутних військ ЗСУ, брав участь у боях біля м. Київ та в Харківській області. Побратими називали його «вিনিщувачем танків». Загалом на рахунок Сергія Міщенка 35 одиниць ліквідованої російської військової техніки. Під час одного з боїв він уразив сім її одиниць, зокрема чотири танки. Загинув Сергій 1 грудня 2022 р. в с. Ковалівка Сватівського району Луганської області. Указом Президента України № 104/2023 від 23 лютого 2023 р. удостоєний звання Героя України (по смертно) [28].

Кавалером ордена Данила Галицького 5 серпня 2016 р. став полковник Олександр Оксанченко, військовий льотчик 1-го класу, інструктор-пілот 831-ї БрТА Повітряних сил ЗСУ. Учасник АТО, у 2014 р. він брав участь у боях за м. Луганськ. Олександр мав особливий стиль виконання фігур вищого пілотажу, його заслужено вважали одним із найкращих льотчиків-пілотажників бойових літаків. Він уславився тріумфальними польотами на міжнародних авіашоу: SIAF, The Royal International Air Tattoo, International Airshow-2017, Czech International Air Fest. Миргородський ас загинув у повітряному бою 25 лютого 2022 р., відволікаючи на себе ворожу авіацію біля м. Київ. Указом Президента № 78/2022 від 28 лютого 2022 р. удостоєний звання Героя України (по смертно) [29]. До Музею матеріали льотчика передала його родина, вони експонувалися на виставці «24.02» (2023 р.).

Указом Президента України від 5 травня 2022 р. була заснована нова відзнака – Хрест бойових заслуг. Нею нагороджують військовослужбовців Збройних сил України та інших військових формувань за видатну особисту хоробрість і відвагу або геройський учинок, здійснений під час виконання бойового завдання в умовах небезпеки для життя й безпосереднього зіткнення, або ж за успіхи в командуванні військами (силами) під час ведення бойових дій. Серед Героїв України, відзначених цією нагородою, – Сергій Міщенко і Дмитро Коцюбайло, історії яких уже розказано вище.

Шлях на війну в наших Героїв різний: хтось почав воювати ще в перші дні антитерористичної операції, хтось – із настанням широкомасштабного вторгнення. Але їх усіх об'єднали любов до України й ненависть до ворогів. На передовій наближають Перемогу Герої України командувач Об'єднаних сил ЗСУ генерал-лейтенант Сергій Наєв, командувач оперативного командування «Північ» бригадний генерал Дмитро Красильников, керівник зведеної тактичної групи «Адам» полковник Євген Межевікін, командир бригади полковник Дмитро Кашенко, командир батальйону підполковник Володимир Гринюк, начальник штабу батальйону майор Василь Божок, бортовий авіаційний технік капітан Андрій Шоган, лейтенант Віталій Литвин.

Легендарний спецпризначенець полковник Ігор Гордійчук у 2014 р. брав безпосередню участь у багатьох операціях на Донбасі. Протягом 12 діб у серпні розвідники «Сумрака» (його позивний) утримували контроль над Савур-могилою, відбиваючи нічні штурми бойовиків. Полковник був не раз контужений, але позиції не покинув. Гордійчук останнім пішов із висоти й вивів із під вогню особовий склад. Стримуючи атаки терористів, він зазнав тяжкого поранення голови, а відтак пережив кілька операцій і тривалу реабілітацію. Кілька місяців боровся за життя – і переміг. Серед його речей, представлених на виставці «Український Схід» (2019 р.), увагу привертала поштова листівка з репродукцією картини художника Петра Андрусіва «Бій під Конотопом»

(1977 р.), на звороті якої – рукопис із підписом Гордійчука, адресований Путіну: «Щоб ти, коли будеш здихати, умився кров'ю наших хлопців, а сльози наших рідних завжди були на твоїх очах. Перемога за нами. Конотопська битва – наша історія. Слава Україні. Героям Слава!». Лист написаний у госпіталі рукою дружини Гордійчука, а підпис – «Сумрак. 06.01.2015» – зроблений ним особисто [30].

Указом Президента № 816/2014 від 21 жовтня 2014 р. Ігор Гордійчук удостоєний звання Героя України, а в серпні 2016 р. – звання генерал-майора [31]. У квітні 2016 р. взявся до виконання нових посадових обов'язків – очолив Київський військовий лицей імені Івана Богуна.

24 лютого 2022 р. вступив у бій із противником на Антонівському мосту біля м. Херсон старший лейтенант Дмитро Чавалах, командир мотопіхотної роти 59-ї ОМПБр ЗСУ. Зазнав поранення, прикриваючи вихід побратимів з оточення. Вважався загиблим. Упродовж трьох місяців таємно лікувався й переховувався в окупованому м. Херсон. У травні в результаті успішної операції контррозвідки був переведений через лінію фронту й доставлений до м. Одеса. На виставці показали одяг, у якому він був під час спецоперації [32]. Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 р. старший лейтенант Дмитро Чавалах удостоєний звання Героя України [33]. Після реабілітації за станом здоров'я Дмитро був визнаний непридатним для військової служби, відтак став студентом історичного факультету одного з вишів України.

Спосіб надходження матеріалів до фондової колекції теж різний. Традиційним є цільове тематичне комплектування, коли науковці Музею підтримують зв'язки з офіцерами військових частин із відділів морально-психологічного забезпечення й ті передають матеріали своїх Героїв, адже пишуться ними й хочуть розповісти про їхні подвиги широкій аудиторії. Часто після оприлюднення на сайті Президента України указу про нагородження в медіапросторі з'являються інформація про бойовий шлях Героя України та опис подвигу. Науковці Музею війни здійснюють оперативне комплектування – пошук контактів та вихід особисто на Героя або на членів його родини. Музейники комплектують матеріали, пов'язані з подіями сучасної російсько-української війни, ще від 2014 р., стежать за долями захисників України, чий шлях було представлено на численних виставках, і додають актуалізовану інформацію до їхніх персональних карток. За цей час у довідкову картку не одного захисника було внесено доповнення: «...удостоєний звання Героя України». На превеликий жаль, доводиться зв'язуватися з родиною Героя України, якому присвоєно звання посмертно, й, підбираючи кожне слово, пропонувати передати матеріали до Музею, щоб увічнити його пам'ять. Адже Музей формує пам'ять про нове покоління українських офіцерів, солдатів та добровольців, які не шкодують власного життя заради Перемоги.

Слава Україні! Героям слава!

Джерела та література:

1. Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/944/98#Text>. – Назва з екрана.
2. Список Героїв України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8. – Назва з екрана.

3. Скільки звань «Герой України» присвоїв Зеленський за час повномасштабної війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovovidilo.ua/2023/08/14/infografika/suspilstvo/skilky-zvan-heroj-ukrayiny-prysvoyiv-zelenskuj-chas-rovnotmasshtabnoyi-vijny>. – Назва з екрана.
4. Військовослужбовці Національної гвардії України – Герої України. Серія інформаційно-аналітичних брошур. – Випуск 25. – 2023. – С. 8.
5. Указ Президента України № 544/2014 від 20 червня 2014 р. Про присвоєння С. Кульчицькому звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20190328062327/https://www.president.gov.ua/documents/5442014-17387>. – Назва з екрана.
6. Президент присвоїв звання Герой України медику ДАПу Ігорю Зіничу (посмертно), танкістам Василю Божку та «кіборгу» Євгену Межевікіну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20160405152547/http://www.president.gov.ua/news/prezident-prisvoyiv-zvannya-geroj-ukrayini-mediku-daru-igoru-36154>. – Назва з екрана.
7. Герой України танкіст Василь Божок: «Тих російських військовослужбовців, що наступали на Харків, вже собаки та пташки доїдають» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://censor.net/ua/r3337150>. – Назва з екрана.
8. Указ Президента України № 673/2014 від 23.08.2014 р. Про присвоєння Є. Зеленському звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20141011205800/http://www.president.gov.ua/documents/18009.html>. – Назва з екрана.
9. Україна може битися й жити, бо є воїни, які очищують наше небо від російського зла – Президент із нагоди Дня Повітряних сил ЗСУ. 6 серпня 2023 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-mozhe-bititsya-j-zhiti-bo-ye-voyni-yaki-ochishuyut-84741>. – Назва з екрана.
10. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).
11. Указ Президента України № 139/2022 від 16.03.2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20220318131947/https://www.president.gov.ua/documents/1392022-41713>. – Назва з екрана.
12. Фонди НМІУДСВ.
13. Фонди НМІУДСВ.
14. Указ Президента України № 880/2019 від 4.12.2019 р. Про присвоєння А. Жуку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/8802019-30885>. – Назва з екрана.
15. Указ Президента України № 271/2020 від 13.07.2020 р. Про присвоєння Т. Матвіїву звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2712020-34357>. – Назва з екрана.
16. Указ Президента України № 201/2022 від 2.04.2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2012022-41985>. – Назва з екрана.
17. Указ Президента України № 581/216 від 30.12.2016 р. Про присвоєння М. Яровому звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581/2016#Text>. – Назва з екрана.
18. Фонди НМІУДСВ.
19. Фонди НМІУДСВ.
20. Указ Президента України № 42/2017 від 20.02.2017 р. Про присвоєння В. Сліпаку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2017#Text>. – Назва з екрана.
21. Указ Президента України № 516/2016 від 21.11.2016 р. Про присвоєння С. Табалі звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/516/2016#Text>. – Назва з екрана.
22. Указ Президента України № 608/2021 від 30.11.2016 р. Про присвоєння Д. Коцюбайлу звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/6082021-40761>. – Назва з екрана.
23. Указ Президента України № 253/2022 від 17.04.2022 р. Про присвоєння Г. Тарасенку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2532022-42157>. – Назва з екрана.
24. Указ Президента України № 918/2014 від 4.12.2014 р. Про присвоєння О. Петраківському звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918/2014#Text>. – Назва з екрана.
25. Галерея героїв. Герой України Петраківський Олександр Петрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gur.gov.ua/content/petrakivskiy-oleksandr-petrovych.html>. – Назва з екрана.
26. Указ Президента України № 109/2023 від 26.02.2023 р. Про присвоєння О. Коваленку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1092023-45949>. – Назва з екрана.
27. Указ Президента України № 494/2015 від 21.08.2015 р. Про присвоєння О. Міхнюку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494/2015#Text>. – Назва з екрана.

28. Указ Президента України № 104/2023 від 23.02.2023 р. Про присвоєння С. Міценку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1042023-45909>. – Назва з екрана.
29. Указ Президента України № 78/2022 від 28.02.2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/782022-41437>. – Назва з екрана.
30. Фонди НМІУДСВ.
31. Указ Президента України № 816/2014 від 21.10.2014 р. Про присвоєння І. Гордійчуку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816/2014#Text>. – Назва з екрана.
32. Фонди НМІУДСВ.
33. Указ Президента України № 94/2022 від 2.03.2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/942022-41493>. – Назва з екрана.

УДК 355.134-057.36(477.84)]"2014/2022"(093)

Богдан ЗЕК¹

ВОЛИНЯНИ – УЧАСНИКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ – ГЕРОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАГОРОДЖЕНЬ 2014–2022 рр.)

Постановка наукової проблеми. Дев'ятий рік російсько-українського війни потребує прискіпливої уваги не лише військових експертів, політологів, а й учених із різних сфер пізнання. Перед істориками та фахівцями музейної галузі стоїть першочергове завдання фіксації подій, формування джерельної бази зі свідчень очевидців, речових та зображувальних матеріалів. З огляду на відлік часу та суспільну потребу вже підготовлені перші аналітичні роботи з історії війни. Поряд із цим включення до курсу вивчення історії України збройної агресії Російської Федерації потребує підготовки окремих підручників і навчальних посібників. Результати досліджень із теми є важливими для роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, які працюють у соціальній сфері, зокрема і в галузі комеморативних практик. У цьому сенсі принципово важливими є дослідження з регіональною складовою.

Метою цієї роботи є систематизація та аналіз даних про волинян – учасників російсько-української війни, яким упродовж 2014–2022 рр. було присвоєно звання Героя України. До цього переліку ми відносимо захисників України, які народились у Волинській області або ж проживали тут більшу частину свого життя.

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначена тема не знайшла свого відображення в наукових працях. Короткі біографічні відомості про декого з волинських Героїв знаходимо лише в довідкових виданнях меморіального характеру, які мають форму енциклопедичних гасел. Постаті загиблого Героя України Андрія Снітка присвячена документальна брошура Анатолія Снітка [30]. Участь волинян у російсько-українській війні висвітлена в роботах Олександра Дем'янюка й Геннадія Гулька [10; 11]. Об'єктом їхнього дослідження стали втрати, яких

¹ ЗЕК БОГДАН – завідувач науково-експозиційного відділу новітньої історії Волині Волинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук.

азнала Волинська область серед військовослужбовців. Короткі біографічні дані поряд зі спогадами про полеглих волинян представлені у виданні «Волинський небесний батальйон», упорядником якого є Наталія Слюсар [3]. Перелічені видання обмежуються інформацією довідкового характеру про волинян, загиблих у період 2014–2019 рр., які були нагороджені «Золотою Зіркою» Героя України у 2020–2021 рр. Деякі відомості з біографій волинських Героїв представлені в електронних базах сайтів «Велика українська енциклопедія», «Герої України», «Енциклопедія Сучасної України», «Книга пам'яті полеглих за Україну», «Український меморіал» [1; 5–9; 13; 21; 17–19; 49–56].

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи хід та результати дослідження, насамперед варто встановити імена волинських Героїв. Отож розглянемо їхні короткі біографічні дані в порядку присвоєння їм нагороди.

ВОЛОДИМИР ГРИНЮК

Офіцер народився 14 жовтня 1986 р. в м. Ківерці Волинської області. Закінчив місцеву середню школу № 3. Навчався в Луцькому педагогічному коледжі. Здобув спеціальності хореографа й викладача інформатики. Після проходження строкової служби у Збройних силах України (далі – ЗСУ) вступив до Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Після закінчення навчального закладу направлений для проходження служби в 30-ту окрему механізовану бригаду [7].

На початку антитерористичної операції (далі – АТО) старший лейтенант В. Гринюк обіймав посаду командира роти механізованого батальйону. Під час боїв за м. Дебальцеве 10–11 лютого 2015 р. його підрозділ визволив і утримував частину с. Логвинове Бахмутського району Донецької області. Офіцер особисто знищив 3 одиниці бронетехніки й до 30 бійців противника [12, 33]. За даними розвідки, у с. Логвинове рота В. Гринюка ліквідувала 183 солдатів ворога. Сам офіцер зазнав поранення, але й надалі виконував свої обов'язки. Крім того, його підрозділ зумів деблокувати 106 українських захисників у с. Рідкодуб Донецької області, вступив у бій і знищив 176 ворогів [4].

Указом Президента України № 166/2015 від 23 березня 2015 р. за виняткову мужність, героїзм і незламність духу, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, старшому лейтенанту В. Гринюку присвоєно звання Героя України із врученням ордена «Золота Зірка» [33].

АНДРІЙ КОВАЛЬЧУК

Генерал народився 28 квітня 1974 р. в с. Щитинь Любешівського району Волинської області, де в 1989 р. закінчив восьмирічну школу. Здобував освіту в Ковельському машинобудівному технікумі, згодом у Київському інституті сухопутних військ. Після першого року навчання перевівся до Харківського гвардійського вищого танкового командного училища. У 2004 р. закінчив Національну академію оборони України за спеціальністю «Бойове застосування та управління діями підрозділів (частин, з'єднань) Сухопутних військ». У складі українського контингенту брав участь у миротворчих операціях у Сербії та Ліберії.

Із початком збройної агресії Російської Федерації тоді ще полковник А. Ковальчук обіймав посаду командира 80-ї окремої аеромобільної бригади. Під його керівництвом підрозділи угруповання звільняли м. Миколаївка та

Слов'янськ Донецької області, м. Лутугине, смт Георгіївка та с. Круглик Лутугинського району, с-ща Новосвітлівка та Хрящувате Краснодонського району, м. Щастя, с. Переможне та смт Трьохізбенка Новоайдарського району Луганської області [8].

У квітні 2014 р. під його командуванням було взято під охорону Луганський аеропорт. Перебуваючи в оточенні, підрозділ під командуванням А. Ковальчука впродовж чотирьох місяців обороняв важливий об'єкт. Полковник був двічі поранений, але й надалі командував бригадою [15]. За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го (2014 р.) і 2-го (2015 р.) ступенів, іншими відзнаками [23, 15–18].

Указом Президента України № 347/2016 від 23 серпня 2016 р. за особисту мужність, героїзм і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові полковнику А. Ковальчуку присвоєно звання Героя України із врученням ордена «Золота Зірка» [35]. 14 жовтня 2016 р. начальнику штабу, першому заступнику командувача високомобільних десантних військ ЗСУ, полковнику А. Ковальчуку присвоєно звання генерал-майора [36]. У 2018 р. Герой України здобув ступінь магістра державного управління в Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського, як найкращий випускник нагороджений мечем королеви Великої Британії Єлизавети II [15].

АНДРІЙ СНІТКО

Герой України народився 25 січня 1996 р. у с. Гораймівка Маневицького району Волинської області. В 11 років цілком осиротів. Згодом проживав у прийомній родині в смт Маневичі. У 2013 р. закінчив загальноосвітню школу № 1 і вступив на перший курс Інституту фізичної культури і здоров'я Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Брав активну участь у подіях Революції Гідності, зокрема в м. Київ. Із початком російської агресії звертався у військовий комісаріат, мав бажання мобілізуватись до ЗСУ, але отримав відмову [3, 335–336].

У травні 2014 р. А. Снітко став добровольцем 2-ї сотні батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Азов» із позивним «Хома». На початку липня 2014 р. в складі підрозділу прибув на посилення українських позицій у с. Седове Новоазовського району Донецької області, де напередодні російські диверсанти намагалися знищити український прикордонний пост. Разом з іншими добровольцями батальйону «Азов» 4 серпня 2014 р. брав участь у штурмі м. Мар'їнка. Після перебазування батальйону до смт Старобешеве азовці не раз висувались у район с. Многопілля. 19 серпня 2014 р. підрозділ А. Снітка зайшов до м. Іловайськ Донецької області [27, 1].

У другій половині дня 20 серпня 2014 р. група із трьох осіб, у якій перебував «Хома», проводила зачистку одного з будинків, але потрапила в засідку в районі вул. Суворова [29, 1]. Противник закидав українських захисників гранатами. Одну з них А. Снітко накрив своїм тілом. Його побратим Олег Аксьоненко («Аксьон») зазнав смертельного поранення. Третій із групи – Сергій Денисюк («Сократ») – був поранений у ногу [3, 336]. Після гибелі побратимів азовці змушені були залишити місто [29, 1].

18-річного Героя поховали в смт Маневичі 24 серпня 2014 р.

Рішенням Маневицької районної ради від 9 жовтня 2015 р. загальноосвітній середній школі № 1 смт Маневичі присвоєно ім'я А. Снітка [30, 16–17]. Рішенням сесії Маневицької селищної ради від 18 грудня 2015 р. вул. Карла Маркса перейменовано на вул. Андрія Снітка [26].

26 березня 2016 р. волинянин посмертно відзначений недержавним орденом «Народний Герой України» [18]. Указом Президента України № 515/2016 від 21 листопада 2016 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові учаснику АТО А. Снітку посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [37].

ВАСИЛЬ ТАРАСЮК

Офіцер народився 14 січня 1994 р. в смт Заболоття Ратнівського району Волинської області. Закінчив Волинський обласний ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою і вступив до Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Випуск молодих офіцерів відбувся 27 лютого 2016 р., а 14 березня лейтенант В. Тарасюк прибув у район АТО до м. Волноваха – на посаду командира взводу 2-ї механізованої роти 1-го батальйону 72-ї окремої механізованої бригади [14]. Разом зі своїм взводом брав участь у бойових діях поблизу м. Докучаєвськ [22, 129–130]. Після ротації впродовж червня – липня 2016 р. проходив міжнародні навчання Rapid Trident на Яворівському полігоні, а у вересні знову повернувся в зону АТО. Підрозділ В. Тарасюка зайняв оборону на авдіївській промзоні (позиція «Царська охота»). У жовтні 2016 р. офіцер особисто вів вогонь по противнику зі станкового автоматичного гранатомета АГС–17. Попри те що стрілець змінював позицію, ворог вирахував його й завдав мінометного удару. Як наслідок – осколкове поранення в ногу від розриву міни калібру 82 мм. Незважаючи на рану, В. Тарасюк і надалі вів вогонь з АГС-17. Отримавши медичну допомогу в шпиталі, він одразу повернувся на свої позиції [14].

29 січня 2017 р. група бійців 1-го батальйону 72-ї бригади атакувала противника й зайняла його позиції. Ворог уживав усіх можливих засобів для відбиття втрачених рубежів [2]. Упродовж шести днів тривали інтенсивні бої, під час яких противник застосовував артилерію і реактивні системи залпового вогню. Позиції українських захисників не раз штурмувала піхота. Ворог зазнав помітних утрат – як в особовому складі, так і в техніці, використав багато боєприпасів. У березні російські війська з підрозділами колаборантів почали застосовувати нову тактику – стрімкі танкові удари. На швидкості ворожі бойові машини раптово виходили з-під мосту й уражали захисні споруди українських бійців. Виставити протитанкові засоби ураження не було змоги через малу дистанцію. Окрім того, піхота противника прикривала танк щільним вогнем, який значно обмежував дії українських захисників. Кілька бійців із роти В. Тарасюка зазнали тяжких поранень, що стали причиною інвалідності. Офіцер вирішив знищити ворожий танк при першій нагоді. Для цього з боку від лінії оборони була підготовлена нова позиція «Митниця», де встановили СПГ-9.

20 квітня українські позиції вкотре почав обстрілювати російський танк Т-72, і командир роти В. Тарасюк ужив рішучих заходів [28, 1]. Він дістався

позиції «Митниця», де був СПГ-9 [2]. Під час попереднього обстрілу в нього вийшов із ладу оптичний приціл, тому наводити гранатомет довелося лише механічними прицільними пристроями. Офіцер наказав особовому складу перебувати в бліндажі, лише один із бійців підносив заряди [14]. Перший постріл із СПГ не був влучним, тому дуель тривала. Позиція В. Тарасюка також була виявлена екіпажем ворожого танка, який відкрив вогонь у відповідь. Після чергового пострілу командир роти підбив бойову машину противника, але й по його позиції влучив снаряд [57, 6–7]. Вибухом В. Тарасюка відкинуло з місця, внаслідок ураження ударною хвилею він зазнав численних переломів і тяжкої контузії. Після закінчення мінометного обстрілу офіцер був доставлений до медичного закладу. Проходив тривале лікування та реабілітацію, отримав II групу інвалідності [14].

Указом Президента України № 22/2017 від 1 лютого 2017 р. за особисту мужність і самовідданість, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі лейтенант В. Тарасюк був нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ступеня [38]. 18 серпня 2017 р. його відзначили недержавним орденом «Народний Герой України», церемонія нагородження відбулась у м. Вінниця [22, 135].

Указом Президента України № 236/2017 від 23 серпня 2017 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові лейтенанту В. Тарасюку було присвоєно звання Героя України із врученням ордена «Золота Зірка» [39]. Офіцер отримав нагороду від Президента України в День Незалежності 24 серпня 2017 р. під час військового параду в м. Київ.

АНДРІЙ ВОЛОС

Захисник України народився 13 грудня 1995 р. в м. Луцьк. Закінчив місцевий лицей-інтернат. Згодом переїхав до с. Омельне Ківерцівського району Волинської області [6]. Певний час працював на луцькому філіалі заводу Kromberg & Schubert [11, 8]. Після початку війни на Сході України неодноразово зголошувався добровольцем у військкомат, різні підрозділи, зокрема роту поліції особливого призначення «Світязь», але дев'ять разів отримував відмову [6].

У серпні 2015 р. підписав контракт на проходження військової служби у 24-й окремії механізованій бригаді. Згідно з військовою спеціальністю – стрілець, помічник гранатометника 1-го відділення 1-го взводу 3-ї роти 1-го батальйону [11, 8]. Упродовж 2015–2018 рр. старший солдат Волос виконував завдання в районі проведення АТО на території Донецької та Луганської областей.

Волинянин загинув у районі проведення операції Об'єднаних сил (далі – ООС) поблизу смт Південне Донецької області 28 червня 2018 р. До позицій українських захисників підійшла диверсійно-розвідувальна група противника. Під час бою А. Волос намагався врятувати пораненого командира взводу, але сам зазнав тяжкого поранення від ворожого снайпера. Помер під час транспортування до медичного закладу. Похований 1 липня 2018 р. в с. Омельне [6].

Указом Президента № 467/2019 від 27 червня 2019 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі старшому солдату А. Волосу по смертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [40].

ІГОР ФІЛІПЧУК

Солдат народився 11 жовтня 1983 р. в с. Пожарки Рожищенського району Волинської області. Згодом родина переїхала до м. Луцьк [10, 198]. Працював на автомобільному підприємстві. Під час Революції Гідності із Самообороною Волині патрулював вулиці обласного центру. Вступив добровольцем у 24-й батальйон територіальної оборони Луганської області «Айдар» (позивний «Сороковий») [3, 59–60]. У підрозділі виконував обов'язки гранатометника. Брав участь у боях за с-ща Металіст, Георгіївка, Успенка та м. Лутугине. У складі підрозділу двічі штурмував Вергунський роз'їзд та с. Красне [16, 106]. Захищав Луганський аеропорт, вивозив із поля бою поранених та загиблих.

14 серпня 2014 р. близько 06:00 противник атакував українські сили поблизу с-ща Хрящувате Сорокинського (Краснодонського) району Луганської області піхотою і двома танками. Живу силу вдалось відбити кулеметним вогнем і пострілами з підствольних гранатометів. «Сороковий» уразив один із танків. Під час бою І. Філіпчук тричі виходив з укриття, аби зробити постріл. На третій раз пошкоджений танк здійснив влучний постріл у відповідь. Від вибуху снаряда І. Філіпчук загинув на місці [3, 59–60]. Похоронений 17 серпня 2014 р. на Алеї почесних поховань у с. Гаразджа Луцького району [10, 198].

Указом Президента України № 365/2015 від 27 червня 2015 р. солдат І. Філіпчук за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі посмертно був нагороджений орденом «За мужність» 3-го ступеня, нагрудним знаком «За оборону Луганського аеропорту» [34; 3, 60].

Указом Президента України № 536/2020 від 3 грудня 2020 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові солдату І. Філіпчуку посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [41].

РУСТАМ ХАМРАЄВ

Герой України народився 29 листопада 1975 р. в с. Полиці Камінь-Каширського району, проживав у м. Луцьк. Закінчив загальноосвітню школу № 9, вище професійне училище будівництва і архітектури. У 1993–1994 рр. проходив службу в Прикордонних військах України, від 1995 р. – у складі Сухопутних військ ЗСУ [24]. Після звільнення з армії працював менеджером, займався підприємницькою діяльністю. Від листопада 2013 р. – активний учасник Революції Гідності, доброволець 14-ї сотні «Вільні люди» й 38-ї сотні Самооборони Майдану. Під час протистоянь у м. Київ у лютому 2014 р. зазнав отруєння газами, поранення та контузії, пізніше був волонтером у «МедАвтоМайдані Об'єднаному» (МАМО). Від травня 2014 р. Р. Хамраєв – доброволець 24-го батальйону територіальної оборони ЗСУ «Айдар».

17 червня 2014 р. підрозділ, у складі якого перебував солдат Р. Хамраєв, вів бій у районі с-ща Металіст Слов'яносербського району Луганської області. Прикриваючи побратимів, Рустам загинув від вогню ворожого великокаліберного кулемета [9].

Указом Президента України № 640/2014 від 8 серпня 2014 р. солдат Р. Хамраєв за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, нагороджений орденом «За

мужність» 3-го ступеня посмертно [31]. Волинянин одним із перших був відзначений найвищою нагородою УПЦ Київського патріархату – медаллю «За жертвність і любов до України» (посмертно) [24]. Рішенням Луцької міської ради № 44/1 від 25 липня 2018 р. за вірність військовій присязі, особисту мужність, самовідданість та героїзм, виявлені під час виконання бойових завдань у зоні проведення АТО на Сході України, а також вагомий особистий внесок у забезпечення суверенітету й територіальної цілісності України Р. Хамраєву було посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин міста Луцька» [25]. Указом № 34 від 21 серпня 2021 р. він також посмертно нагороджений недержавною відзнакою «Народний Герой України» [19].

Указом Президента України № 536/2021 від 14 жовтня 2021 р., за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, солдату Р. Хамраєву посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [43].

СЕРГІЙ БІЛОУС

Захисник України народився 24 серпня 1974 р. в с. Микове Ківерцівського району Волинської області [17]. Проходив службу у 80-му окремому аеромобільному полку в м. Хирів Львівської області. Після розформування військової частини у 2003 р. працював у Локомотивному депо-1 Львівської залізниці на посаді помічника машиніста тепловоза, проживав у с. Скелівка Старосамбірського району [5; 17].

Із початком російсько-української війни у 2014 р. – доброволець 24-ї окремої механізованої бригади [5]. Загинув 20 серпня 2014 р. під час бою за блокпости «Гагарін» та «Поступ» поблизу смт Георгіївка Луганської області, відбиваючи атаку ворожої бронетехніки [17; 5].

Указом Президента України № 144/2015 від 14 березня 2015 р. за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, солдат С. Білоус був посмертно нагороджений орденом «За мужність» 3-го ступеня [32].

Указом Президента України № 381/2021 від 22 серпня 2021 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі волинянину посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [42].

ОЛЕКСАНДР ЛУК'ЯНОВИЧ

Герой України народився 20 лютого 1989 р. в с. Поступель Ратнівського району Волинської області. Після закінчення у 2004 р. дев'ятого класу ЗОШ № 11 м. Ковель продовжив навчання в Київському електромеханічному технікумі, де здобув спеціальність «Електропостачання». Працював електромонтером із ремонту повітряних ліній електропередач Ковельського району електропостачання, згодом – на посаді електромеханіка. У 2009–2010 рр. проходив строкову службу у 80-му окремому аеромобільному полку ЗСУ. У 2013 р. закінчив Луцький національний технічний університет і отримав кваліфікацію спеціаліста інженера-електрика [20]. Проживав у с. Льотниче Володимир-Волинського району, працював електриком на залізниці. Від 28 вересня 2021 р. проходив військову службу за контрактом у ЗСУ на посаді

старшого механіка-водія в танковому батальйоні 14-ї окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого.

25 лютого 2022 р. екіпаж танка, у складі якого перебував механік-водій солдат О. Лук'янович, вступив у бій із переважаючими силами ворога в районі с. Термахівка Іванківської громади Вишгородського району Київської області. Під час бою, який тривав понад 2 год, танкісти знешкодили до трьох десятків одиниць техніки противника. Ворог задіяв авіацію. Від влучання ракети російського штурмовика Су-25 солдат О. Лук'янович загинув разом із командиром танка лейтенантом Віталієм Сапилом (проживав у с. Соکیلники на Львівщині) [49].

Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі солдатові О. Лук'яновичу та лейтенантові В. Сапилу посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [44].

ВІТАЛІЙ ПАРХОМУК

Танкіст народився 5 червня 1984 р. в смт Заболоття Ратнівського району Волинської області. Після закінчення школи здобув фах маляра-штукатур. У 2014 р. призваний за мобілізацією до ЗСУ [13]. Проходив службу в танковому батальйоні 51-ї окремої механізованої бригади, брав участь в АТО. Від 2019 р. служив за контрактом у 14-й окремій механізованій бригаді імені князя Романа Великого.

8 березня 2022 р. екіпаж танка Т-64БВ старшого сержанта Сергія Васіча, старшого солдата Віталія Пархомука та солдата Олега Свинчука брав участь у визволенні смт Макарів Бучанського району Київської області. Під час бою танкісти завдали окупантам значних утрат у техніці та живій силі [52].

Екіпаж підбив головний танк росіян і, зайшовши з флангу, вів вогонь осколково-фугасними снарядами по їхній піхоті. Разом із двома іншими українськими екіпажами танкісти знищили шість одиниць ворожої техніки й значну кількість живої сили противника, що змусило окупантів відступити [13]. На жаль, унаслідок влучання ворожої керованої протитанкової ракети сталося займання бойового комплекту з детонацією. Мужній екіпаж танка загинув [52].

Указом Президента України № 127/2022 від 12 березня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі старшому сержанту С. Васічу (проживав у смт Гриців на Хмельниччині), старшому солдату В. Пархомуку й солдату О. Свинчуку посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [45].

ОЛЕГ СВИНЧУК

Захисник України народився 12 вересня 1993 р. в с. Бережці Любомльського району Волинської області. У 2011 р. закінчив загальноосвітню школу с. Римачі того самого району. Проходив строкову службу в ЗСУ від 2015 до 2016 р., періодично їздив на роботу до Польщі. У 2021 р. уклав контракт із ЗСУ, служив у танковому батальйоні 14-ї окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого. Як уже було зазначено, Герой України загинув 8 березня

2022 р., перебуваючи у складі екіпажу танка Т-64БВ зі старшим сержантом С. Васічем і старшим солдатом В. Пархомуком, під час бою за смт Макарів Бучанського району Київської області [53].

КОСТЯНТИН МРОЧКО

Герой народився 9 квітня 1984 р. в смт Жовтневе (нині – Благодатне) Володимир-Волинського району Волинської області. Після закінчення школи продовжив навчання в Національному університеті харчових технологій у м. Київ. Проходив строкову службу в танковому підрозділі 51-ї окремої механізованої бригади ЗСУ. У 2014 р. мобілізований до складу згаданої бригади, служив на посаді навідника танка. Брав участь у боях за м. Мар'їнка, Іловайськ та Дебальцеве Донецької області. Після звільнення з війська працював на заробітках в Ізраїлі. У лютому 2022 р. мобілізований до ЗСУ, служив навідником у танковому батальйоні 14-ї окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого.

8 березня 2022 р. екіпаж танка Т-64БВ солдата К. Мрочка, брав участь у бою біля с. Липівка Макарівської громади Бучанського району Київської області. Танкісти завдали окупантам значних утрат у техніці та живій силі, однак їхня бойова машина була підбита. Солдат К. Мрочко загинув, командир та механік-водій танка були поранені й евакуйовані з поля бою [51].

Указом Президента України № 127/2022 від 12 березня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі солдатів К. Мрочку посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [45].

ПАВЛО УСОВ

Офіцер народився 2 липня 1995 р. в смт Стара Вижівка Волинської області. Після закінчення школи проходив службу в ЗСУ. У 2018 р. закінчив Національну академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного в м. Львів, служив командиром взводу в 14-й окремій механізованій бригаді імені князя Романа Великого.

11 березня 2022 р. старший лейтенант П. Усов брав участь у бою біля смт Макарів Бучанського району Київської області. Підрозділ під його командуванням знищив кілька одиниць техніки і значну кількість живої сили противника. Сам офіцер загинув від кульового поранення, завданого ворожим снайпером [54].

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі старшому лейтенанту П. Усову посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [46].

ОЛЕКСАНДР ЦЮПАК

Танкіст народився 28 серпня 1982 р. в смт Турійського району Волинської області. Після закінчення школи здобув фах тракториста-механіка в місцевому училищі. Проходив строкову службу в ЗСУ. У 2003 р. уклав контракт, служив у танковому підрозділі 51-ї окремої механізованої бригади, згодом у

14-й окремій механізованій бригаді імені князя Романа Великого на посаді командира взводу в танковому батальйоні. У 2017–2018 рр. підрозділ О. Цюпака був відзначений як найкращий танковий взвод ЗСУ. Він двічі представляв Україну на міжнародних танкових змаганнях «Сильна Європа» (Strong Europe Tank Challenge), які відбувалися на полігоні Графенвер у Німеччині.

12 березня 2022 р. екіпаж танка Т-64БВ у складі майстер-сержанта О. Цюпака, навідника солдата Романа Марценюка та механіка-водія солдата Миколи Цюрика брав участь у бою поблизу с. Ніжиловичі Макарівської громади Бучанського району Київської області. Відбиваючи атаку росіян, воїни князівської бригади знищили кілька одиниць бронетехніки противника. Для підтримки наступаючих сил ворог задіяв артилерію, унаслідок чого український танк було підбито. Екіпаж загинув у бою [55].

Указом Президента України № 264/2022 від 20 квітня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі майстер-сержантові О. Цюпаку, солдатам Р. Марценюку й М. Цюрику посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [48].

РОМАН МАРЦЕНЮК

Солдат народився 27 травня 1992 р. в с. Радовичі Іваничівського району Волинської області, згодом переїхав до с. Грибовиця того самого району. Після закінчення школи навчався в Нововолинському училищі за спеціальністю «Штукатур, облицювальник-плиточник». Від січня 2021 р. проходив службу за контрактом у танковому батальйоні 14-ї окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого, спеціальність «Навідник танка». Як уже було зазначено, Герой України загинув 12 березня 2022 р. в складі екіпажу майстер-сержанта О. Цюпака та механіка-водія М. Цюрика [50].

МИКОЛА ЦЮРИК

Захисник України народився 17 травня 1981 р. в с. Грудки Камінь-Каширського району Волинської області. Закінчив загальноосвітню школу, професійне училище за спеціальністю «Тракторист». Проживав у м. Камінь-Каширський, працював на сезонних заробітках за кордоном.

У 2014–2015 рр. проходив службу в танковому батальйоні 51-ї окремої механізованої бригади за мобілізацією, брав участь в АТО. У лютому 2022 р. мобілізований у 14-ту окрему механізовану бригаду імені князя Романа Великого на посаду механіка-водія танка. Як уже було зазначено, Герой України загинув 12 березня 2022 р. у складі екіпажу майстер-сержанта О. Цюпака й навідника солдата Р. Марценюка [56].

ВОЛОДИМИР БАЛЮК

Герой України народився 31 серпня 1996 р. в с. Сереховичі Старовижівського району Волинської області, здобув хорошу освіту. У 2011 р. закінчив Сереховичівський ліцей ім. Ю.А. Ярощука, продовжив навчання в Луцькому правознавчому ліцеї з посиленою фізичною підготовкою, випускником якого став у 2013 р. У 2017 р. завершив навчання в Луцькому національному технічному університеті. Окрім того, у 2019 р. здобув ступінь магістра в Університеті банківської справи у м. Львів [1].

Від 2016 р. В. Балюк служив за контрактом у 80-й окремій десантно-штурмовій бригаді ЗСУ. Брав участь в АТО та ООС. Після широкомасштабного вторгнення російських військ захищав Миколаївщину та Херсонщину.

5 квітня 2022 р. сержант В. Балюк брав участь у бою поблизу с. Нововознесенське Бериславського району Херсонської області. Він особисто знищив близько десятих військовослужбовців противника й дві БМД-2 з протитанкового ракетного комплексу Javelin. У тому самому бою зазнав смертельного осколкового поранення [21].

Указом Президента України № 233/2022 від 12 квітня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі сержанту В. Балюку посмертно присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [47].

Висновки та перспективи дальших досліджень. За даними відкритих джерел вдалось установити імена 17 волинян – учасників російсько-української війни, які були удостоєні найвищої державної нагороди – ордена «Золота Зірка» та звання Героя України упродовж 2015–2022 рр. Першим, хто отримав нагороду, став офіцер. Із зазначеного вище переліку вісім Героїв були нагороджені в період 2015–2021 рр., дев'ять – після початку широкомасштабного вторгнення впродовж березня – квітня 2022 р. Прижиттєво нагорода була присвоєна трьом офіцерам у 2015–2017 рр. Після цього волинян, на жаль, відзначали лише посмертно. Спільним є і те, що переважна частина захисників мали попередній військовий досвід. Більшість належали до солдатсько-сержантського складу, здобули середню освіту, народились у селах. Вісім волинських Героїв проходили службу в складі 14-ї окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого, більшість із них танкісти, які загинули на території Макарівської громади Бучанського району Київської області в лютому – березні 2022 р. Згаданий факт свідчить про інтенсивність бойових дій на цій території. По двоє волинських Героїв проходили службу у 80-й окремій десантно-штурмовій і 24-й окремій механізованій бригадах, а також у батальйоні «Айдар».

Дуже відмінним буває проміжок у часі між моментом здійснення подвигу (або датою загибелі) та виходом указу Президента про нагородження. Він становить від 4 днів до 7 років. Суттєва й різниця у віці Героїв. Наймолодшому на час загибелі виповнилось 18 років, найстаршому – 41 рік.

Результати дослідження дають змогу окреслити портрет Героя України з Волині. Його середній вік 32 роки, він народився в селі, після здобуття середньої освіти навчався у професійно-технічному училищі, проходив строкову службу або службу за контрактом чи мобілізацією до 2022 р. Насамперед це танкіст 14-ї окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого, який загинув у лютому – березні 2022 р. на території Бучанського району Київської області.

Дослідження не претендує на вичерпність, Героїв України – волинян – може бути більше. З огляду на обмежену джерельну базу до уваги не бралися соціальне походження військових, їхній сімейний стан та інші фактори, які доповнили б узагальнений портрет Героя з Волині.

Джерела та література:

1. Велика українська енциклопедія. Балюк Володимир Петрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vse.gov.ua/Балюк, Володимир Петрович>. – Назва з екрана.
2. Волинський краєзнавчий музей. – Ф. Р2. – Тканини, шкіра, інв. № 2851. Уніфікований паспорт.
3. Волинський небесний батальйон / Упорядник Н. Слюсар. – Луцьк: Вісник+К, 2019. – 384 с.
4. Герой України, який особисто знищив три танки ворога та близько 70 бойовиків, знається на інформатиці та хореографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/AzNlPhW>. – Назва з екрана.
5. Герої України. Білоус Сергій Степанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrgeroes.com.ua/BilousSS.html>. – Назва з екрана.
6. Герої України. Волос Андрій Олександрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrgeroes.com.ua/VolosAO.html>. – Назва з екрана.
7. Герої України. Грунюк Володимир Володимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrgeroes.com.ua/ГрунюкVV.html>. – Назва з екрана.
8. Герої України. Ковальчук Андрій Трохимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrgeroes.com.ua/KovalchukAT.html>. – Назва з екрана.
9. Герої України. Хамраєв Рустам Шонійозович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrgeroes.com.ua/HamraevRSh.html>. – Назва з екрана.
10. Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід – 2014–2017. – Луцьк: Вежа-Друк, 2018. – 248 с.
11. Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід – 2018–2019. – Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2020. – 56 с.
12. Дем'янюк О.Й., Кравець А.І. Волинські вояки на захисті територіальної цілісності України (2014–2017): біографічні нариси. – Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2020. – 128 с.
13. Железняк М.Г. Пархомук Віталій Васильович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-77702>. – Назва з екрана.
14. Кіртока В. Герой Авдіївки Василь Тарасюк «Тайфун»: «Моя "Золота Зірка" належить всьому підрозділу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/pzXmDWr>. – Назва з екрана.
15. Кліщук Л. Герой України, генерал Андрій Ковальчук: «Ми будемо наступати однозначно – це справа честі за всіх загиблих десантників» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/DzXY7eV>. – Назва з екрана.
16. Книга пам'яті військовослужбовців Збройних сил України, які загинули, захищаючи суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість України (Книга І: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська та Закарпатська області) / Національний військово-історичний музей України. – К.: ЛАТ&К, 2016. – 392 с.
17. Книга пам'яті полеглих за Україну. Білоус Сергій Степанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://memorybook.org.ua/2/bilous.htm>. – Назва з екрана.
18. Книга пам'яті полеглих за Україну. Снітко Андрій Володимирович («Хома») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://memorybook.org.ua/21/snitko.htm>. – Назва з екрана.
19. Книга пам'яті полеглих за Україну. Хамраєв Рустам Шонійозович. Книга полеглих за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://memorybook.org.ua/25/hamraev.htm>. – Назва з екрана.
20. Ковельська міська рада – офіційний сайт. Полегли Герої нашої громади. Лук'янович Олександр Володимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kowlrada.gov.ua/hero/lukeyanovych-oleksandr-volodymyrovych/>. – Назва з екрана.
21. Муха В.С. Балюк Володимир Петрович // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-77653>. – Назва з екрана.
22. Народні Герої України. Історії справжніх / Упоряд. Є. Толочин, В. Кіртока. Худ.-пуб. вид. – К.: Білка, 2021. – 400 с.
23. Незламні герої: сучасні герої танкісти – випускники Військового інституту танкових військ НТУ «ХПІ», відзначені державними нагородами / Упоряд.: І.В. Баркатов, Н.Г. Немировська, Б.М. Резанов, А.О. Оніщенко. – Вид. 2-ге, доп. – Нововолинськ: ФОП Ільницький О.Д., 2017. – 64 с.
24. Почесний громадянин міста Хамраєв Рустам Шонійозович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lutskrada.gov.ua/pochesni-hromadiany-lutska/pochesnyi-hromadianyn-mista0987654376549-832332754-37685>. – Назва з екрана.
25. Рішення міської ради Луцька № 44/1 від 25 липня 2018 р. Про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Луцька» загиблим (померлим) учасникам антитерористичної операції на Сході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-prysvoieniia-zvannia-pochesnyi-hromadianyn-mista-lutska-zahyblum-pomerlym-uchasnykam-antyterorystychnoi-operatsii-na-skhodi-ukrainy>. – Назва з екрана.
26. Рішення сесії Маневичької селищної ради від 18 грудня 2015 року № 3/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://manadm.gov.ua/press-tsentr/novyny/item/2905-pereumenuvannya-vulyc--selyshcha>. – Назва з екрана.

27. Свідчення Д'яченка Андрія Володимировича («Хорват») – добровольця батальйону «Азов» // З особистого архіву автора.
28. Свідчення Героя України Тарасюка Василя Олександровича («Тайфун») // З особистого архіву автора.
29. Свідчення Цуза Сергія Андрійовича («Моцарт») – добровольця батальйону «Азов» // З особистого архіву автора.
30. Снітко А. Він став героєм у бою. – Луцьк: Терен, 2016. – 40 с.
31. Указ Президента України № 640/2014 від 8 серпня 2014 р. Про відзначення державними нагородами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/6402014-17523>. – Назва з екрана.
32. Указ Президента України № 144/2015 від 14 березня 2015 р. Про відзначення державними нагородами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1442015-18629>. – Назва з екрана.
33. Указ Президента України № 166/2015 від 23 березня 2015 р. Про присвоєння В. Гринюку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1662015-18654>. – Назва з екрана.
34. Указ Президента України № 365/2015 від 27 червня 2015 р. Про відзначення державними нагородами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3652015-19170>. – Назва з екрана.
35. Указ Президента України № 347/2016 від 23 серпня 2016 р. Про присвоєння А. Ковальчуку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3472016-20407>. – Назва з екрана.
36. Указ Президента України № 452/2016 від 14 жовтня 2016 р. Про присвоєння військових звань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/2016#Text>. – Назва з екрана.
37. Указ Президента України № 515/2016 від 21 листопада 2016 р. Про присвоєння А. Снітку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5152016-20760>. – Назва з екрана.
38. Указ Президента України № 22/2017 від 1 лютого 2017 р. Про відзначення державними нагородами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/222017-21142>. – Назва з екрана.
39. Указ Президента України № 236/2017 від 23 серпня 2017 р. Про присвоєння В. Тарасюку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2362017-22434>. – Назва з екрана.
40. Указ Президента України № 467/2019 від 27 червня 2019 р. Про присвоєння А. Волосу звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/4672019-27813>. – Назва з екрана.
41. Указ Президента України № 536/2020 від 3 грудня 2020 р. Про присвоєння І. Філіпчуку звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5362020-35821>. – Назва з екрана.
42. Указ Президента України № 381/2021 від 22 серпня 2021 р. Про присвоєння С. Білоусу звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3812021-39833>. – Назва з екрана.
43. Указ Президента України № 536/2021 від 14 жовтня 2021 р. Про присвоєння Р. Хамрасу звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5362021-40409>. – Назва з екрана.
44. Указ Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/942022-41493>. – Назва з екрана.
45. Указ Президента України № 127/2022 від 12 березня 2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1272022-41661>. – Назва з екрана.
46. Указ Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1482022-41745>. – Назва з екрана.
47. Указ Президента України № 233/2022 від 12 квітня 2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2332022-42101>. – Назва з екрана.
48. Указ Президента України № 264/2022 від 20 квітня 2022 р. Про присвоєння звання Герой України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2642022-42217>. – Назва з екрана.
49. Український меморіал. Лук'янович Олександр Володимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/lukeyanovich-oleksandr-volodimirovich/>. – Назва з екрана.

50. Український меморіал. Марценюк Роман Юрійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/marcenyuk-roman-yuriyovich/>. – Назва з екрана.
51. Український меморіал. Мрочко Костянтин Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/mrochko-kostyantyn-vasilovich/>. – Назва з екрана.
52. Український меморіал. Пархомук Віталій Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/parhotuk-vitaliy-vasilovich/>. – Назва з екрана.
53. Український меморіал. Свинчук Олег Анатолійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/svinchuk-oleg-anatoliyovich/>. – Назва з екрана.
54. Український меморіал. Усов Павло Віталійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/usov-pavlo-vitaliyovich/>. – Назва з екрана.
55. Український меморіал. Цюпак Олександр Сергійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/cyupak-oleksandr-sergiyovich/>. – Назва з екрана.
56. Український меморіал. Цюрик Микола Володимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/ua/biography/cyurik-mikola-volodimirovich/>. – Назва з екрана.
57. Шевченко В. Для ворога він справжній тайфун. Вклоняємось доземно українському солдату. – Вид. 4-те. – К.: Народна армія, 2017. – С. 6–7.

УДК 741.5:329(477)"19/20"

Данило ГРЕГУЛЬ¹

УКРАЇНСЬКА БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ КАРИКАТУРИ ХХ–ХХІ ст.

Один із прийомів доведення власної правоти під час суперечки – висміяти певні твердження опонента, підкреслити їхню несерйозність і помилковість, змусивши його таким чином засумніватись у власній позиції. Подібним способом діють пропаганда та контрпропаганда, завдання яких впливати на широкі верстви населення. Відповідно в цьому напрямі дієвим є жанр карикатури, який має на меті продемонструвати комічність певної думки чи ситуації зокрема або ж явища чи процесу загалом.

Початки карикатури можна бачити вже в добі Відродження, коли художники сатирично змальовували у своїх творах алегоричні образи сучасників. Одним із прикладів є картина «Бійка між Карнавалом і Постом» Пітера Брейгеля-старшого, датована 1559 р., де зображено уособлення Карнавалу під час Масляної та Посту, що йде за ним календарно. У живописному полотні демонструється протистояння крайнощів: ненажерства й марнотратства, з одного боку, та надмірного аскетизму – з іншого. Таким чином, зображаючи на картині абсурдні дії та зовнішній вигляд людей, автор карикатурно підкреслив вади тогочасного суспільства.

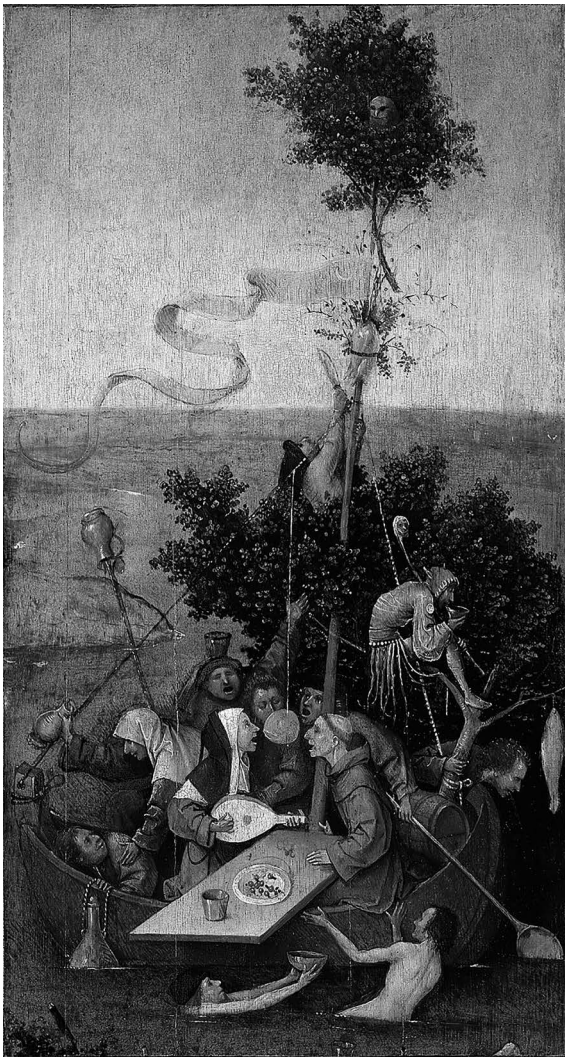
Інша картина – «Човен дурнів» Ієроніма Босха, що датується 1494–1500 рр., – була написана під впливом папства Олександра VI, яке відзначилося інтригами, корупцією, розбещеністю. Демонструючи абсурд, художник розповідає, що може статись із церквою за панування гріха та хаосу.

У своїй сучасній інтерпретації карикатура формується впродовж ХІХ ст. Такі автори, як Томас Ровлендсон, Джеймс Гілрей, Оноре Дом'є починають створювати карикатури на постійній основі. Від кінця ХІХ ст. у світі набувають популярності різні періодичні видання, зокрема газети, що позитивно впливає на розвиток карикатури та її становлення як одного зі стійких елементів масової культури.

¹ ГРЕГУЛЬ ДАНИЛО – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії Визвольної боротьби та рухів Опору Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

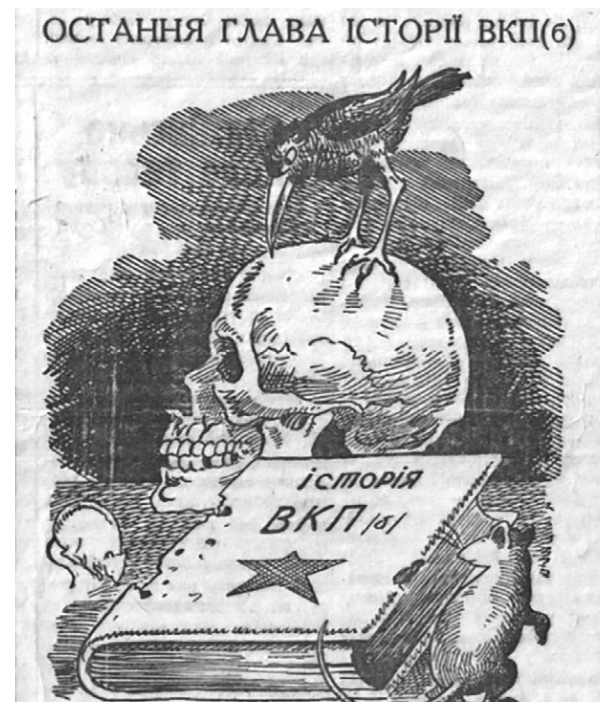
Пітер Брейгель-старший. Бійка між Карнавалом і Постом.

Ієронім Босх. Човен дурнів.

Ніл Хасевич. В СРСР всі живуть з праці рук. 28 січня 1949 р.

Остання глава історії ВКП(б). Українське слово. 13 листопада 1941 р.

На зламі XIX та XX ст. українські землі були розділені між Австро-Угорською та Російською імперіями. Карикатура ставала на них активним інструментом боротьби за збереження власної мови й культури. Українська карикатура поширюється з допомогою газет та журналів на заході країни, серед яких «Зеркало» (1889–1908 рр.) та «Комар» (1900–1905 рр.). Жанр дістає поштовх до розвитку на українських землях у зв'язку з революційними подіями 1905 р. в Російській імперії. Упродовж 1906 р. з'являються журнали «Шершень», «Хрін», «Забіяка», але невдовзі їх забороняє царська влада. За доби УНР починають виходити видання «Будяк» (1917 р.), «Гедзь» (1917–1918 рр.), «Реп'ях» (1918 р.).

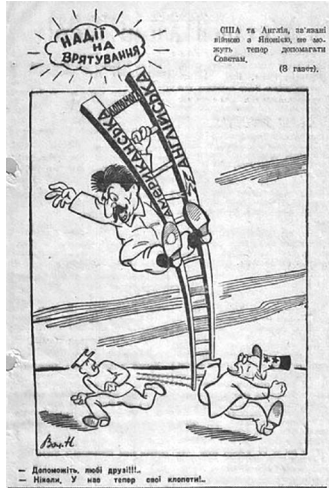
Більшовики, встановивши свою владу, активно використовували карикатуру в пропаганді, щоб скомпрометувати український визвольний рух, насамперед в очах самих українців. Із цією метою карикатурні зображення поширювалися не лише у виданнях, зокрема «Червоному перці», а й за допомогою плакатів під назвою «Вікна УкРОСТА», які розміщували в різних місцях масового зібрання людей [2]. Їх створення було зумовлене потребою швидко реагувати на різні щоденні події, звідси лаконізм зображень і тексту. Такі витвори були оперативним засобом агітації та пропаганди. Тим часом у 1920–1930-х рр. на заході України, зокрема в м. Львів, за польської влади активно функціонували українські журнали, такі як «Будяк» (1921–1923 рр.), «Маски» (1923 р.), «Жорна» (1933–1934 рр.), «Зиз» (1924–1933 рр.), «Комар» (1933–1939 рр.).

Під час Другої світової війни на території України в тій чи іншій формі діяло чимало політичних сил, що вплинуло на активне використання політичної карикатури для висміювання конкурентів, показ їхньої неспроможності до будь-чого. Безумовно, один із символів українського визвольного руху 1940–1950-х рр. – це листівки графіка Ніла Хасевича. Серед його численних робіт можна, наприклад, побачити листівку «В ССРСР всі живуть з праці рук», яка показує сутність радянської системи [16].

У свою чергу, теми українського визвольного руху та ворожості до більшовизму намагалась активно використовувати нацистська окупаційна адміністрація, зокрема випускаючи періодичні видання, в яких розміщувалися антирадянські карикатури. Серед таких медіа були газети «Українське слово» (1941 р.) та «Нове українське слово» (1941–1943 рр.), що виходили в м. Київ [9]. У номері «Українського слова» за 13 листопада 1941 р. поміж статей уміщено карикатуру «Остання глава історії ВКП(б)» – без коментарів, яка, втім, своїм виглядом демонструє приреченість комуністів унаслідок очікуваної скорой поразки від країн Осі [3].

Активно в нацистській пропаганді використовувалась і тема роз'єднаності та слабкості антигітлерівської коаліції, що, звісно, зображувалось і в карикатурі. Зокрема, в «Новому українському слові» за 14 грудня 1941 р. було надруковано малюнок під назвою «Надії на врятування» [4]. У ньому акцентується увага на безвихідній ситуації СРСР у зв'язку з наступом Німеччини й неспроможністю отримання допомоги від Великої Британії та США через ведення ними бойових дій проти Японії.

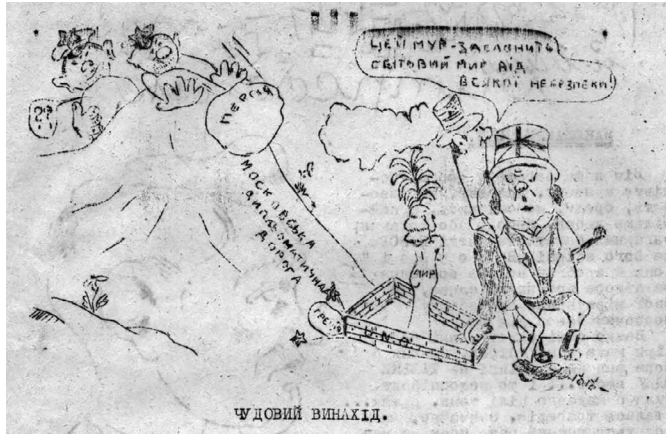
По Другій світовій війні нового імпульсу українській карикатурі надає чергова хвиля політичних мігрантів, які починають випускати часописи в Європі й Північній та Південній Америках. Загалом представники діаспори були одними з небагатьох творців незаангажованої періодики, яка висвітлювала

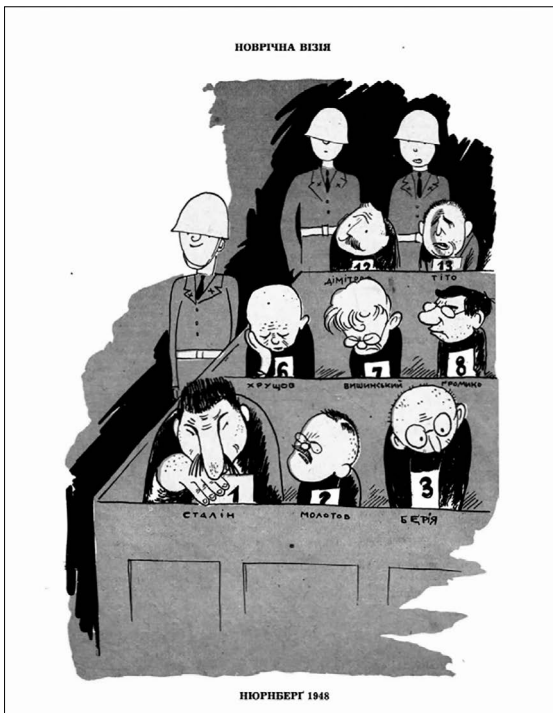
Надії на врятування.
Нове українське слово.
14 грудня 1941 р.

Без назви. Оса.
21 квітня 1946 р.

Чудовий винахід. Оса. 28 квітня 1946 р.

Нюрнберг 1948. Лис Микита. Ч. 2. 1948 р.

Європа між двома силами. Лис Микита. Ч. 8. 1948 р.

український визвольний рух. До прикладу: з'являється сатирична газета «Оса» (1945–1947 рр., м. Риміні, Італія; 1947–1948 рр., м. Шеффілд, м. Лондон, Велика Британія) – продукт дивізійників, які перебували у фільтраційних таборах союзників. Більшість контенту згаданої серії видань стосувалася життя колишніх українських бійців у таборі й була орієнтована саме на це коло читачів, але частина карикатур є власне антирадянськими й висвітлює міжнародну політику другої половини 1940-х рр. Скажімо, «Оса» за 21 квітня 1946 р. містить безіменну карикатуру на Сталіна, який, тримаючи в руках серп і молот, упевнено крокує по черепах, чим викрито сутність радянського режиму [5].

В іншому номері «Оси», за 28 квітня 1946 р., карикатура під назвою «Чудовий винахід» показує нестабільність повоєнного світу (з локальними війнами та невирішеними конфліктами) на прикладі громадянської війни у Греції 1946–1949 рр. й радянської окупації півночі Ірану до травня 1946 р., які фактично стали першими проявами початку «холодної війни» [6].

У журналі «Лис Микита» (1948–1949 рр., м. Мюнхен, Німеччина) мовою карикатури теж розкриваються важливі та хвилюючі для українців теми. У другому номері за 1948 р. уміщено карикатуру «Нюрнберг 1948», що асоціюється зі сподіваннями наших співвітчизників у новому 1948 р. на повалення та засудження радянського режиму й визволення України [7].

Але вже в шостому номері за 1948 р. бачимо висміювання тогочасної дійсності й реальної політичної ситуації в Європі в роботі під назвою «Європа між двома силами» [8].

Водночас активно поширювалися такі газети, як «Комар» (1949–1950 рр., м. Вінніпег, Канада), «Мітла» (1949–1960-ті рр., м. Буенос-Айрес, Аргентина), «Запроторений комар – Їжак» (1946–1948 рр., м. Ельванген, Мюнхен, Німеччина) та «Лис Микита» (1951–1991 рр., м. Детройт, США). Упродовж ХХ ст. українська карикатура проходила через важкі випробування, зокрема цензурою та репресіями, та це не знищило жанру, а навпаки, дало велику кількість матеріалу для творчості, об'єктів для висміювання тощо.

У ХХІ ст. українська карикатура знову переживає розвиток і справляє великий вплив на суспільство. Карикатуристи відображають у своїх роботах актуальні проблеми, такі як корупція, бідність, недбалість до навколишнього середовища та ін. Крім того, карикатура показує боротьбу України за незалежність і суверенітет. Художники використовують свої таланти й уміння, щоб розкрити проблеми й висміяти недоліки влади та суспільства, а також підняти громадську свідомість і підтримати боротьбу за свободу й демократію. Твори жанру стали важливим інструментом для висвітлення негараздів та викликів, із якими стикається наша держава. Зазвичай українські карикатуристи намагаються передати свої ідеї через яскраві образи й сильні метафори. Вони часто використовують символіку національних кольорів, візерунків, герба та інших елементів, що мають виразне національне прочитання. На багатьох малюнках – політики, які намагаються знищити національну ідентичність України. Українська карикатура має важливе значення в контексті боротьби проти російської агресії. На роботах карикатуристів – президент Путін, проросійські політики та військові РФ, які ведуть війну проти України. Вони часто зображуються як злі й недосконалі персонажі, які не розуміють принципів свободи та демократії. Художники намагаються підкреслити значення незалежності та суверенітету України й змусити людей замислитись над наслідками агресії.

Юрій Журавель. Без назви. 5 квітня 2022 р.

Олексій Кустовський. Дерусифікація – деколонізація. 2022 р.

Георгій Ключник. На болотах.
10 лютого 2023 р.

Режис Ектор. Опір Путіну.
8 квітня 2022 р.

У контексті широкомасштабного російського вторгнення створюються окремі виставки карикатур, такі як «100 поглядів на війну», «Пригоди пуйла в Україні» [11; 10]. Крім того, у вільному доступі з'являється дедалі більше робіт вітчизняних художників на тему російсько-української війни. Відомими в Україні стали малюнки Юрія Журавля, які зображають непохитність українців та нікчемність окупантів [12].

Ще одним художником, який висвітлює тему сучасної війни, є Олексій Кустовський. Він зупиняється на різних аспектах сучасного політичного життя в Україні, як-от на необхідності її деколонізації, на що яскраво вказує його карикатура «Дерусифікація – деколонізація» [13].

Загалом тема конфлікту з Росією є чи не найпопулярнішою серед карикатуристів України. У цьому контексті часто можна зустріти роботи на тему зазомбованості людей російською пропагандою, як у творі «На болотах» Георгія Ключника [15].

Прикметно, що у світі карикатуристів Україна не залишилася самотньою, адже іноземні художники приєднуються до справи висвітлення теми російсько-української війни, нагадуючи своїм співгромадянам про необхідність підтримки держави, яка зазнала ворожого нападу. Одним із таких митців став француз Режис Ектор. Він регулярно публікує свої карикатури на підтримку України, тож Національний музей історії України у Другій світовій війні зміг створити онлайн-виставку його робіт [14].

Українська карикатура живе й розвивається далі. Сьогодні вона не менш важлива, ніж колись, адже має великий потенціал для відображення й критики соціальних та політичних проблем світу. Карикатуристи й надалі використовують традиційні символи національної культури (вишиванки, козаки, традиційна архітектура тощо) й водночас адаптуються до сучасного світу, поспіваючись новими технологіями та підходами у створенні артефактів.

Українська карикатура ХХ–ХХІ ст. відображає важливі етапи в історії країни та її боротьби за незалежність. Вона є своєрідним підсумком усіх важливих подій, які тут відбулися. Роботи художників-карикатуристів стали важливою складовою української національної культури.

Джерела та література:

1. Карикатура / М.В. Савчук // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-9807>. – Назва з екрана.
2. Вікна УкРОСТА / Г.Д. Зленко, А.П. Матвеев // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-34502>. – Назва з екрана.
3. Українське слово. – 1941. – 13 листопада.
4. Нове українське слово. – 1941. – 14 грудня.
5. Оса. – 1946. – 21 квітня.
6. Оса. – 1946. – 28 квітня.
7. Лис Микита. – 1948. – Ч. 2.
8. Лис Микита. – 1948. – Ч. 6.
9. Нове українське слово / К.М. Курилишин // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-73173>. – Назва з екрана.
10. У Коломиї відкрили виставку карикатур «Пригоди пуйла в Україні» // *Укрінформ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3664253-u-kolomii-vidkrili-vistavku-karikatur-prigodi-pujla-v-ukraini.html>. – Назва з екрана.
11. Презентація виставки сучасної української карикатури «100 поглядів на війну» // *Укрінформ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3624199-prezentacia-vistavki-sucasnoi-ukrainskoi-karikaturi-100-pogladiv-na-vijnu.html>. – Назва з екрана.
12. Карикатурист із Рівного створив нову збірку малюнків про російську агресію в Україні // *Укрінформ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3499914-karikaturist-iz-rivnogo-stvoriv-novu-zbirku-malunkiv-pro-rosijsku-agresiu-v-ukraini.html#>. – Назва з екрана.
13. Політична карикатура // *Радіо Свобода* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/politychna-karyatura-satyra/31209132.html>. – Назва з екрана.
14. Карикатури Режиса Ектора проти російської агресії // *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wamuseum.kyiv.ua/_ua/_presentations/vc_hector/?fbclid=IwAR0igTEKgL2fQj4zXXNpx6D6OOyFipoHc2IfnBi3HEFA0eX1AnVOyoko10. – Назва з екрана.
15. На болотах // *Facebook* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo?fbid=5930590943689169&set=a.674693882612261>. – Назва з екрана.
16. В СССР всі живуть з праці рук // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-241307/1. – ОМ-3211/1.

УДК 069:355.48(477)-048.52-049.34

Світлана ДАЦЕНКО¹

МУЗЕЙ ВІЙНИ: ДОСВІД ОПЕРАТИВНОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ

162

Фондова робота є одним із ключових напрямів роботи будь-якого музею. Це складний і багатоетапний процес, який передбачає наукове комплектування фондів, облік, зберігання, наукове опрацювання, консервацію та реставрацію музейних предметів. За час своєї діяльності, а це 50 років, Національний музей історії України у Другій світовій війні зібрав значну фондову колекцію, яка акумулює понад 300 тис. музейних предметів і за своїм обсягом та значенням є найбільшою серед профільних музейних установ. Її комплектування почалось у роки німецько-радянської війни, коли точилися запеклі бої за вигнання гітлерівських військ з українських земель, і триває в часі активної фази російсько-української війни.

Метою наукової розвідки є дослідження частини фондового зібрання – унікальних речей, які ставали предметами музейного значення на полі бою. Студії в цій царині проводились і раніше, але це перша спроба порівняння та повномасштабного аналізу згаданих колекцій.

Комплектування фондів – одна з найскладніших і, певно, найменш розроблених галузей сучасної теорії та практики музейної справи. Цей напрям музеєзнавства досліджували Ф. Вайдахер, О. Гайдай, Д. Кепін, О. Потильчак, М. Рутинський, О. Стецюк, З. Стратинський та ін. [11; 13; 44; 55]. Із погляду згаданих дослідників комплектування фондів у своїй загальній спрямованості й у визначенні завдань спирається на принципові суспільно-політичні та наукові позиції музею, зумовлені його місцем у системі наукових і освітньо-культурних установ, що відображається в підході до комплектування фондів музею відповідно до його профілю.

Комплектування фондів об'єднує теоретичну та практичну діяльність

---

¹ ДАЦЕНКО СВІТЛАНА – завідувач науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні.

музею, спрямовану на виявлення, збирання, наукове атрибутування й організацію музейних предметів, у результаті яких формується зібрання пам'яток матеріальної культури. Національний музей історії України у Другій світовій війні має значний практичний досвід комплектування фондowego зібрання, який базується на основних положеннях музеєзнавства, але водночас має свої особливості та ноу-хау. Методику організації фондової роботи Музею, теоретичні аспекти комплектування фондів висвітлено в напрацюваннях В. Фоміної [58–60]. Оглядовий аналіз діяльності Музею, зокрема й фондової роботи, здійснили З. Златанов, Я. Пасічко, В. Третяк, Н. Якобчук та ін. [25; 45; 57; 64]. Введення до наукового обігу зразків музейного зібрання, зокрема історії походження експонатів, їх аналіз, дослідження та визначення комеморативного потенціалу здійснили наукові співробітники О. Білоус, В. Горобець, Д. Грегуль, С. Даценко, С. Демченко, О. Пастернак, Л. Рибченко, В. Смірнова та ін. [14–17; 19; 46; 54; 56].

Практичний музейний досвід підтверджує, що збирати артефакти, записувати свідків потрібно під час подій, які тривають. Що більше минає часу, то складніше це робити: війна забирає життя учасників та свідків, людська пам'ять стирає деталі, а природні процеси й антропогенний вплив змінюють зовнішній вигляд місць боїв. Музей має власний досвід оперативного комплектування: перші експонати фондової колекції були зібрані в 1944 р. під час битв Другої світової війни, артефакти сучасної російсько-української війни – від 2014 р., зокрема в польових умовах експедиції 2019 р. на лінії зіткнення в Донецькій і Луганській областях. А матеріальні свідчення широкомасштабного вторгнення музейні фахівці збирали відразу після вигнання противника з окупованих територій.

Формування колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні розпочалось улітку 1944 р. на базі Державного історичного музею УРСР. Першу польову експедицію на передній край театру бойових дій очолила письменниця Агата Турчинська. До складу експедиції входили письменник Микола Шеремет, директорка будинку-музею Тараса Шевченка Катерина Дорошенко, а також митці – художники Віра Єніна, Володимир Костецький та скульптор Іван Першудчев. За кілька днів до початку Львівсько-Сандомирської наступальної операції перед форсуванням р. Західний Буг, Сян, Вісла експедиція прибула в розташування військ 1-го Українського фронту. Її учасникам дозволено було брати участь у наступі й рухатись у другому ешелоні. У повоєнний час Віра Єніна згадувала: «Цілий місяць, з 7 липня до 7 серпня, пробули ми у відрядженні. В другому ешелоні проїхали через усю Західну Україну, міста – Ровно, Дубно, Перемишль і Львів... Першудчев ліпив скульптурні портрети, Костецький писав олією, а я малювала олівцем...» [22, 153–156; 33].

Музейні працівники записували біографії та бойові епізоди, збирали реліквії. За місяць роботи зібрано й передано до музею понад 30 комплексів матеріалів учасників вигнання нацистів із території України, загалом понад 400 експонатів.

Оскільки перша експедиція пройшла досить успішно, було вирішено продовжити збір предметів музейного значення на полі бою, тож 26 вересня 1944 р. в розташування військ вирушила друга. Очолила її вже досвідчена Агата Турчинська. У бойових умовах до музею передавали не лише особисті матеріали воїнів, а й зразки радянської та трофейної зброї, а також захопленої у

противника техніки. Понад 20 одиниць із них нині зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу [34; 35].

Музей рухається в напрямі переозначення своєї діяльності, розширення хронологічних меж досліджуваної тематики, акцентування на війні, яка триває. Найістотнішим маркером для позначення цього процесу є фондова колекція. Здавалося б, широкомасштабне вторгнення Росії мало паралізувати збиральницьку роботу Музею. Утім, воно лише активізувало й посилило її. Як зазначив генеральний директор Музею Юрій Савчук, усвідомлення необхідності уфондовувати події, що відбуваються навколо, прийшло 5 березня 2022 р. «Того дня на територію комплексу приїхали відповідні служби КМДА, щоб замінити прапор, який майорів над Києвом перші десять днів війни. Я бачу: цей величезний прапор – 16 на 24 метри – опускається, а тривало це десь хвилини дві, і розумію, що це унікальний експонат, який увібрав у себе енергію спротиву, став «очевидцем» подій, що відбувалися в столиці. Я миттю підбігаю до працівників тих служб і кажу, що забираю прапор до Музею. Вони відповідають, що це неможливо і що прапор треба полагодити, бо виготовити в умовах війни новий надзвичайно складно. Але в мене був такий емоційний стан, що я сказав: «Ні, ви не усвідомлюєте значення й ваги цього артефакту, який стане символом нашої Перемоги»» [62]. Саме він виявився першим експонатом, пов'язаним із широкомасштабним вторгненням Росії [21].

Із кожним днем війни місто змінювалося, наповнювалось іншими емоціями, відчуттями, набувало готовності захищатися. Музейникам, які спостерігали за цими змінами, ставало зрозумілим, що їх обов'язково потрібно задокументувати. Саме тому адміністрація звернулася до силових структур, а саме до Служби безпеки України, по дозвіл на проведення фотозйомки. За кілька днів такий дозвіл надійшов. 8 березня 2023 р., на 12-й день російсько-української війни, генеральний директор Юрій Савчук та музейний фотограф Олена Шовкопляс у супроводі військових вирушили у свою першу експедицію. Того дня було зроблено майже 150 кадрів, на яких перші зруйновані будинки, блокпости, укріплення, воїни-захисники. Цей виразний документальний репортаж став безцінним свідченням оборони столиці України. Понад 40 кадрів з експедиції лягли в основу виставки «Київ: репортаж одного дня. 8 березня 2022 року», яка експонувалась у Франції, Південній Кореї, Німеччині, США, Польщі [37]. Першим місцем, де було представлено виставку, став Всесвітній центр миру, свободи і прав людини у французькому м. Верден. Вона відкрилася 23 березня – в перший місяць російсько-української війни – і стала першою в світі музейною виставкою, присвяченою цій темі.

У перший місяць війни було зібрано ще одну фотоколекцію – світлин маріупольського журналіста В'ячеслава Твердохліба, який під час блокади жив у підвалах, фільмував і фотографував на звичайний смартфон [38]. На 23-й день нелюдських випробувань він пішов із міста пішки. Фото стали свідченням відчайдушного військового опору в умовах постійних бомбардувань і обстрілів із боку російської орди та ілюстрацією глибокої гуманітарної катастрофи. Автор задокументував численні пошкодження осель маріупольців, зруйновані бойовими діями пологовий будинок, де перебували породіллі, та драматичний театр, що слугував прихистком для мирних жителів, під уламками якого загинуло 300 осіб. У травні 2022 р. фотолітопис блокадного м. Маріуполь презентовано на виставці «Дивись! Маріуполь!» у м. Анкара (Туреччина). Згодом вона

експонувалася на виставкових майданчиках Польщі та Словаччини.

Перша масштабна експедиція зі збору артефактів, що стали свідченням російської агресії, розпочалась одразу після визволення територій Київщини та Чернігівщини. Вона відбувалася з дозволу й за підтримки Генерального штабу Збройних сил України. «Це був перший досвід. Ніхто з нас тоді ще не знав, які наслідки мала російська окупація і взагалі як це – жити під окупацією... Ми отримали дозвіл, що я, як генеральний директор, і музейний фотограф маємо право перебувати на звільнених територіях з правом фільмування, здійснювати фотозйомку, що було важливим уточненням. І вже 5 квітня розпочалася перша музейна експедиція. Спочатку у форматі двох осіб, а за тиждень до нас приєдналися інші співробітники Музею. І ось це ядро привело до того, що у квітні ми розгорнули активну діяльність зі збирання і поповнення фондозбірні, документування історії. Це допомогло нам у консолідації нашого колективу, до повернення до «звичного» виконання посадових обов'язків...». Зі спогадів Юрія Савчука [23].

Упродовж двох тижнів експедиції до деокупованих населених пунктів Київщини та Чернігівщини музейники опрацювали й зібрали предмети музейного значення в м. Буча, Ірпінь, смт Гостомель, Макарів, Бородянка, Іванків, с. Андріївка, Красний Ріг, Берестянка, Лук'янівка, Перемога, Новий Биків, Нова Басань та ін. Залишки російської зброї і техніки, військової амуніції та спорядження, рештки зруйнованих домівок, приватних господарств – такий підсумок цього відрядження. Серед зібраних артефактів – прострелені церковні ікони й залишки оздоблення зі зруйнованих храмів Св. Димитрія Ростовського початку ХХІ ст. в смт Макарів, Вознесіння Господнього та Різдва Пресв. Богородиці – пам'яток української архітектури ХІХ ст. – в с. Лук'янівка та Перемога Броварського району [18; 26–31; 61].

У березні 2022 р., після провалу першої спроби взяти м. Київ з використанням чинника раптовості, російська армія намагалась оточити місто. Для цього, крім спроб наступу на північно-західному напрямі та виходу на Житомирську трасу, росіяни просувалися шляхом на м. Бровари, східніше від м. Київ. Утім, наприкінці місяця Збройні сили України завдали ворогу потужних ударів на цьому відтинку, відкинувши його на окремих ділянках на 35 км і в підсумку зірвавши плани наступу на м. Бровари. Одне із сіл, прилеглих до Броварського шосе, – Лук'янівка. Упродовж 24–25 березня 2022 р. тривали запеклі бої, в результаті яких його було визволено від російських окупантів. У ніч із 24 на 25 березня росіяни, відступаючи, вщент зруйнували головну архітектурну й духовну пам'ятку села – церкву Вознесіння Господнього. Церква, споруджена в 1879 р., була пам'яткою української дерев'яної архітектури. За свідченням настоятеля храму протоієрея Івана, їхній танк знищив церкву чотирма прицільними пострілами з гармати. У розмовах із музейниками місцеві жителі також повідомляли, що займання могло статися через російський танк, який вів вогонь упритул до церкви, і що будівля загорілася від порохових газів. Серед знищених культурних цінностей були також іконостас та барокова ікона «Деїсус» із попередньої церкви, що існувала в селі до ХІХ ст. Окремі частини храму представлені на виставці: купол та купольний хрест, залишки оздоблення, вцілілий напрестольний хрест і розп'яття. За словами архітектора Івана Бикова, у 2020 р. були зроблені обміри храму, що дає надію на його точне відновлення в майбутньому [12].

Однією з понівечених російськими загарбниками святинь є також церква Різдва Богородиці в с. Перемога, що біля м. Бровари. Дерев'яний храм було зведено в 1892 р., але попередня церква з тією самою назвою на цьому місці відома ще із XVII ст. Історична назва села – Ядлівка. Його історія у XX ст. була трагічною. У 1932–1933 рр., за окремими даними, від 800 до 1 тис. жителів померли від Голодомору. У 1934 р. більшовики понівечили церкву, знявши дзвони й розібравши верхні яруси. За нацистської окупації село було майже повністю спалене. Церква – одна з небагатьох (за деякими даними, єдина) будівля, що уникла пожежі. Під час наступу російських військ на броварському напрямі церква Різдва Богородиці зазнала суттєвих пошкоджень унаслідок обстрілу їхньою артилерією.

У період боїв за смт Макарів місцевий православний храм Св. Димитрія Ростовського теж був серйозно пошкоджений російським обстрілом. Серед понівечених церковних предметів – ікона «Зняття з хреста», що належить до страсного циклу. На іконі зображено Йосипа Ариматейського, Богородицю з жоною-мироносицею та Івана Богослова в червоному вбранні. Саме в образ Івана Богослова влучив осколок російського снаряда. Прикметним є той факт, що за Біблією, Іван Богослов був єдиним із-поміж апостолів, хто пішов із життя власною смертю.

Ці та багато інших матеріалів, оперативно зібраних під час квітневої музейної експедиції, стали основою першої в країні й світі стаціонарної виставки про війну, що триває, створеної під час тієї самої війни, «Україна – розп'яття».

За допомогою оригінальних предметів, фото й усних свідчень очевидців експозиція розкриває страшні реалії широкомасштабного російського вторгнення. Художньо-реліквійні інсталяції проекту розповідають про варварську геноцидну розправу, яку Росія запланувала проти України, й насильство, принесене українському народові. Водночас вони викликають у відвідувача асоціацію з біблійними мотивами воскресіння та відновлення, які обов'язково настануть в Україні після перемоги.

Одна з головних інсталяцій проекту – символічна п'ятикутна зірка, викладена із взуття російських загарбників. Це образ війська, яке переступило не лише кордони України, а й будь-які межі людяності та моралі. Берці вбитих ворогів – також відповідь України на спробу загнати її в стійло путінського СРСР.

У наступні місяці російсько-української війни музейники продовжили документування ворожих злочинів та музеєфікацію її подій. У міру того, як Збройні сили України визволяли нові території, проводилися польові експедиції до щойно деокупованих населених пунктів. 19–30 липня 2022 р. здійснено відрядження на схід і південь України – до Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської та Одеської областей. 12–17 вересня – до щойно визволених м. Ізюм та Балаклія Харківської області, 8–13 жовтня – до м. Святогірськ та Лиман Донецької області, а 12–18 та 10–11 грудня – до м. Херсон. Загалом за 10 місяців війни було здійснено 13 експедицій, зібрано близько 8 тис. артефактів. Музейним фотографом Віктором Бившевим і фотографом-волонтером зі Швеції Анджеєм Маркевичем, який упродовж трьох місяців працював у нашій команді, був сформований унікальний банк із понад 3 тис. світлин, зроблених у місцях боїв [24].

Побачене під час музейних експедицій вражало. Руїни, зорана ворожими снарядами українська земля, розстріляні дерева, розбита техніка, покинуте військове спорядження російських солдатів, залишки зброї, боеприпаси...

Фондову колекцію писемних свідчень російсько-української війни поповнили документи, листи, листівки та інші предмети. Серед них унікальним є щоденник із нотатками, веденими від першого дня окупації м. Ізюм на Харківщині. Його автор, місцевий житель Сергій Скуменко, створював хроніку російської окупації, залишаючи нащадкам безцінні свідчення про війну в рідному місті [63].

Кожна поїздка має багато граней та свої особливі ознаки. Артефакти, привезені з експедиції до деокупованого м. Херсон, – це розповідь про особливості російської пропаганди в регіоні, про цінності «руського міра», його концепції та ідеологічні спрямування. Прапори РФ і «херсонської республіки», величезні вуличні банери, стоси пропагандистської друкованої продукції, фейкові видання, «релігійні» агітки тощо – все це масив свідчень глобальної, продуманої і тривалої підготовки російської ідеологічної машини до зомбування українців, її ворожості до всього українського, підривної діяльності кремлівського режиму проти народу України та його держави [1–10; 47–53].

Бачимо тут і свідчення боротьби українців із кремлівською агітацією. Серед них листівки руху громадського спротиву «Жовта стрічка», що діяв у окупованому м. Херсон [39]. Його координатори закликали жителів установлювати державні прапори й малювати жовті смужки на парканах. 27 квітня 2022 р. вони провели мирну акцію «Херсон – це Україна», в якій узяло участь близько 500 осіб, четверо з них зазнали поранень. Це стало поштовхом для поширення руху на всі тимчасово окуповані Росією українські території.

Польові експедиції деокупованими населеними пунктами є надзвичайно важливими не лише для комплектування музейної колекції, а й для повного усвідомлення сенсів актуальних подій, фіксування їхнього натурального вигляду та емоційного тла. Такий досвід потрібен музейникам, які розповідають про війну та її музейні інтерпретації. Перебуваючи в місцях, де точилася боротьба, можна зрозуміти, що реальний вигляд війни значно відрізняється від її зображення в новинній стрічці смартфона. У цьому переконалися 15 музейних науковців – учасників польових експедицій. Вони здобули важливий досвід, який допомагає створювати якісний музейний продукт.

Значний масив матеріалів нової музейної колекції укомплектовано завдяки підтримці Генерального штабу Збройних сил України, Національної гвардії України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Служби безпеки України, Державної служби надзвичайних ситуацій, військових адміністрацій областей та багатьох інших силових і владних структур.

Уже в березні 2022 р. було налагоджено плідну співпрацю з Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України. Як результат – 28 березня гурівцями за посередництва народного депутата України Мар'яни Безуглої до Музею передані 196 од. службової та особової документації військ агресора, захопленої в районі смт Гостомель [36]. А 6 червня начальник ГУР генерал-майор Кирило Буданов разом із бійцями-азовцями особисто відвідав Музей і передав Державний Прапор України, що належав військовослужбовцям батальйону «Азов» [20].

Одним із перших фондоутворювачів Музею став Офіс Президента України, що 12 травня передав на довічне зберігання унікальні експонати – проекти

перших державних воєнних нагород незалежної України – відзнаки Президента України «Хрест бойових заслуг» і «За оборону України» [41; 42]. Кавалером першої з них за № 1 став генерал Валерій Залужний.

Сам Головнокомандувач Збройних сил України – активний поповнювач музейної колекції від квітня 2022 р. Тоді він передав до Музею робочу карту однієї з диверсійно-розвідувальних груп противника, що мала діяти в лівобережній частині м. Київ і сприяти захопленню столиці російськими окупантами [32]. Пізніше від Головнокомандувача надійшов іще один цікавий артефакт – російський БПЛА «Орлан-10», здобутий як трофей одним із підрозділів ЗСУ. На прохання військовиків відома художниця з Дніпропетровщини оздобила ворожий безпілотною традиційним петриківським розписом [43].

Знаковими можна назвати й матеріали 91-річної жительки Рівненщини Любові Погонюк, які вже 19 березня 2022 р. науковці привезли до м. Київ. Колишня зв'язкова УПА принесла волонтерам свою темно-зелену сукню, пошиту на спецпоселенні в м. Воркута, аби ті зробили маскувальну сітку для українських захисників. Але активісти вирішили передати артефакт до Музею [40].

Отже, одна з основних соціальних функцій музею – функція документування, відображення реальної дійсності – неможлива без грамотного комплектування музейного фонду. У різні періоди свого існування Національний музей гнучко реагував на довколишні події. Так було під час Другої світової, коли точилися бої на наших теренах, а музейники здійснили польову експедицію з метою комплектування. Актуальне документування епохи безперервне. А від 24 лютого 2022 р. ця справа стала для колективу пріоритетним обов'язком і набула оперативного характеру. Важливість збереження кожного моменту історії боротьби українців за власну свободу й незалежність, а також необхідність якнайшвидшого поширення достовірної інформації про злочини російських окупантів об'єднали довкола цього процесу військових, цивільних, волонтерів, представників громадських організацій, влади та Збройні сили України.

Джерела та література:

1. Банер вуличний «Так! 23–27 вересня. Референдум» // Фонди НМІУДСВ. – НД-33472.
2. Банери вуличні із серії «Херсон – місто з російською історією» // Фонди НМІУДСВ. – НД-33465. – НД-33471.
3. Бана з хрестом та хрест церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Лук'янівка Броварського району Київської області. Середина ХХ ст. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-6836; ТФ-6913.
4. Блокнот «У майбутнє разом з Росією» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7595.
5. Блокнот «Херсон – російське місто» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7594/1–2.
6. Буклет «Для ведення бізнесу в Херсонській області» із серії «Херсонська область: ми разом із Росією» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7573/3.
7. Буклет «Звернення – проповідь» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7564/1–2.
8. Буклет «Материнський капітал для мешканців Херсонської області» із серії «Херсонська область: ми разом із Росією» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7573/4.
9. Буклет «Низький податок на професійний дохід» із серії «Херсонська область: ми разом із Росією» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7573/1.
10. Буклет «Пенсії громадян Росії – мешканцям Херсонської області» із серії «Херсонська область: ми разом із Росією» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7573/2.
11. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
12. Втрата непоправна. Загарбники спалили унікальну церкву з старовинним іконостасом // РБК-Україна: українське інформаційне агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [tps://www.rbc.ua/ukr/travel/poterya-nevospolnima-zahvatchiki-sozhgli-1648375496.html](https://www.rbc.ua/ukr/travel/poterya-nevospolnima-zahvatchiki-sozhgli-1648375496.html). – Назва з екрана.
13. Гайдай О. Музеєзнавство: навчальний посібник / О. Гайдай. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2021. – 212 с.

14. Горобець В. Контент-аналіз кореспонденції військовослужбовців у музейній колекції «Непрочитані листи 1941-го» / В. Горобець // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2020. – № 4 (30). – С. 5–32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/03.03.2021/pdf/VIM_30_2020-5-32.pdf. – Назва з екрана.
15. Грегуль Д. Повстанський архів, знайдений на Дубенщині: археографічні практики / Д. Грегуль // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2022. – № 3–4 (36–37). – С. 5–16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/02.03.2023/pdf/5-16.pdf. – Назва з екрана.
16. Даценко С. Фронтіві листи 1941 року: музезнавчий аспект / С. Даценко, Т. Погоріла // *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»*. – К.: Аеростат, 2012. – С. 24–33.
17. Даценко С. Реліквії, що пахнуть порохом: перші експонати, зібрані музейною експедицією у 1944 р. / С. Даценко // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2014. – № 3 (5). – С. 184–194 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/08.10.2014/pdf/VIM_5_184-194.pdf. – Назва з екрана.
18. Двері вхідні церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Перемога Броварського району Київської області. Кінець ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – НД-32790/1–2.
19. Демченко С. Жіночі егодокументи (за матеріалами музейної колекції) / С. Демченко // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2022. – № 1–2 (34–35). – С. 5–30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/28.09.2022/pdf/5-30.pdf. – Назва з екрана.
20. Державний Прапор України із фрагментом осколка російського снаряда // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283339. – РТ-5950.
21. Державний Прапор України. Березень 2022 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283338. – РТ-5949.
22. Єніна В.М. Чотири довгих роки. Спогади воєнних літ. – К., 1974. – 189 с.
23. З «Батьківчиною-мати» ми нічого не можемо зробити, окрім як її любити: Савчук в «Перехресті» на UWN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=J8VeREmVppE>. – Назва з екрана.
24. Звіт про роботу Національного музею історії України у Другій світовій війні за 2022 рік // *Наукова частина Меморіального комплексу*.
25. Златанов З. Наукова атрибуція вогнепального озброєння, стрілецьких та артилерійських боєприпасів, які надходять до фондозбірні національного музею історії України у Другій світовій війні / З. Златанов // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2021. – № 2–3 (32–33). – С. 62–88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/06.12.2021/pdf/full-62-88.pdf. – Назва з екрана.
26. Ікона «Зняття з хреста» церкви Святого Димитрія Ростовського смт Макарів Київської області. Початок ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283500. – ОМ-3885.
27. Ікона «Ісус Христос» церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Перемога Броварського району Київської області. Середина ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283320. – ОМ-3851.
28. Ікона «Пресвята Богородиця Всецариця» церкви Святого Димитрія Ростовського смт Макарів Київської області. Початок ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283501. – ОМ-3886.
29. Ікона «Розп'яття Христа». Середина ХХ ст. Церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Перемога Броварського району Київської області. Кінець ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – НД-32786.
30. Ікона «Святий Миколай» церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Перемога Броварського району Київської області. Кінець ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283521. – ОМ-3852.
31. Ікона Тихвінської Божої Матері. Початок ХХ ст. Церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Перемога Броварського району Київської області. Кінець ХХ ст. // *Фонди НМІУДСВ*. – ТФ-7214.
32. Карта робоча диверсійно-розвідувальних груп Деснянського та Дарницького районів м. Київ // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-283205. – Д-74764.
33. Колекція малюнків В. Єніної Колекція радянської зброї // *Фонди НМІУДСВ: зображення зруйнованого українського села*. – КН-4093. – ОМ-142; малюнок дітей. – КН-4111. – ОМ-150; портрет Марійки. – КН-18953. – ОМ-150; полонені німецькі солдати. – КН-4092. – ОМ-141; КН-4093. – ОМ-142; КН-4094. – ОМ-143; КН-4099. – ОМ-148.
34. Колекція радянської зброї // *Фонди НМІУДСВ: 50-мм ротний міномет*. – КН-21265. – ЗТ-350; станковий кулемет «Максим». – КН-2496. – ЗТ-88; авіаційний кулемет ШКАС. – КН-174. – ЗТ-30; ручний кулемет Дегтярьова. – КН-173. – ЗТ-29; гвинтівка Мосіна. – КН-170. – ЗТ-26; протитанкова рушниця. – КН-501. – ЗТ-93; пістолет системи ТТ. – КН-188. – ЗТ-44; револьвери системи Нагана. – КН-187. – ЗТ-43; КН-21262. – ЗТ-347.
35. Колекція трофейної зброї // *Фонди НМІУДСВ: автомати*. – КН-21263. – ЗТ-348; КН-21264. – ЗТ-349; пістолет системи Браунінг. – КН-21259. – ЗТ-344; КН-21260. – ЗТ-345; КН-21261. – ЗТ-346; пістолет Вальтер. – КН-21260. – ЗТ-345.
36. Комплекс матеріалів, переданих Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України // *Фонди НМІУДСВ*. – Акти прийняття №№ 79–87 від 28.03.2022 р.

37. Комплекс фотографій, зроблених О. Шовкопляс. 08.03.2022 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-283758. – Ф-36116; КН-283840. – Ф-36198.
38. Комплекс фотографій, переданих В. Твердохлібом // Фонди НМІУДСВ. – КН-283989. – Ф-36199; КН-284033. – Ф-36243.
39. Листівки руху громадського спротиву «Жовта стрічка» // Фонди НМІУДСВ. – КН-284902. – Л-8773; КН-284904. – Л-8775.
40. Матеріали Погонюк Любові // Фонди НМІУДСВ. – КН-283512. – РТ-5994; КН-283513. – Ф-36069; КН-283524. – Ф-36080; КН-283525. – Д-74852.
41. Нагорода-зразок до проєкту відзнаки Президента України «За оборону України» // Фонди НМІУДСВ. – КН-284834. – НН-14914.
42. Нагорода-зразок до проєкту відзнаки Президента України «Хрест бойових заслуг» // Фонди НМІУДСВ. – КН-284829. – НН-14909.
43. «Орлан» з петриківським розписом // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7543.
44. Основи історичного музеєзнавства. Навчально-методичний комплекс нормативного курсу. Укладач проф. О.В. Потильчак. – К., 2007. – 57 с.
45. Пасічко Я. Аналіз роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні з наукового комплектування за 2019 р. / Я. Пасічко // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 1 (27). – С. 186–209 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-186-209.pdf. – Назва з екрана.
46. Пастернак О. Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел / О. Пастернак // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 2–3 (28–29). – С. 132–144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-132-144.pdf. – Назва з екрана.
47. Плакат агітаційний «Паспорт громадянина РФ – соціальна стабільність та безпека» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7591.
48. Плакат агітаційний «Так! 23–27 вересня. Референдум» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7572/1–2.
49. Плакат агітаційний «Херсон – російське місто» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7590; ТФ-7594/1 2.
50. Плакати агітаційні «Росіяни та українці – один народ, одне ціле» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7589/1–3.
51. Плакати агітаційні із серії «Херсонська область: ми разом із Росією» // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7556/1–2; ТФ-7584/1–2; ТФ-7585; ТФ-7586.
52. Прапор державний Російської Федерації // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7559/1.
53. Прапор окупаційної військово-цивільної адміністрації Херсонської області // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7570/1–2.
54. Рибченко Л. «Лишився живий». Сповідання про загибель як джерело дослідження проблеми радянських військової мобілізації 1943 року в Києві / Л. Рибченко // Воєнна історія Середньої Наддніпряниці: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф. (м. Київ, 15 березня 2012 р.): Науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. Ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К, 2012. – С. 702–706.
55. Рутинський М., Стецюк О. Музеєзнавство: навчальний посібник. – К., 2008. – 428 с.
56. Смірнова В., Білоус О. Про персональні матеріали українських бранців періоду німецько-радянської війни в комеморативних практиках Національного музею історії України у Другій світовій війні / В. Смірнова, О. Білоус // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – 2022. – № 3–4 (36–37). – С. 79–95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – Назва з екрана.
57. Третяк В. Музейне зібрання як потенційний джерельний кейс до модерної концепції української історії Другої світової війни / В. Третяк // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – 2022. – № 1–2 (34–35). – С. 138–146 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/28.09.2022/pdf/138-46.pdf. – Назва з екрана.
58. Фоміна В. Его-джерела як вагомий складник музейного нарративу // Сайт НМІУДСВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/projects/method/muzeolog_1.pdf. – Назва з екрана.
59. Фоміна В. Наукове комплектування фондів – реалізація основної соціальної функції музею // Сайт НМІУДСВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/projects/method/complect.pdf. – Назва з екрана.
60. Фоміна В. Наукове комплектування фондів як базовий рівень музейної комунікації // Сайт НМІУДСВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/projects/method/funds.pdf. – Назва з екрана.
61. Церковне оздоблення церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Лук'янівка Броварського району Київської області. Середина ХХ ст. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7920/1–7.
62. Шерман Г. Музей війни: літопис болю й боротьби / Г. Шерман // Антиквар. – 2023. – № 1–2 (129). – С. 79.
63. Щоденник Скуменка Сергія // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання № 276 від 22.09.2022 р.
64. Якобчук Н. Україномовна легальна преса періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.): огляд фондової колекції Музею / Н. Якобчук // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 2–3 (28–29). – С. 145–157 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-145-157.pdf. – Назва з екрана.
65. Яцики для таємного голосування з комплектом пломб // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-7557/1–6.

**ВІЙНА ЗА УКРАЇНУ: ХХ–ХХІ СТ.
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

Організаційний комітет науково-практичної конференції
«Війна за Україну: ХХ–ХХІ ст.»
Юрій Савчук, Людмила Рибченко, Олександр Лисенко,
Валерій Томазов, Олександр Білоус

Відповідальний за випуск Олександр Білоус

Редагування, коректура Юрій Бедрик
Комп'ютерна верстка
та виготовлення оригінал-макета Світлана Нікітіна

Підписано до друку 05.01.2024 р. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Цифровий друк. Ум. друк. арк. 11,04. Наклад 50 прим. Зам. № 0424-51.
Віддруковано з готового оригінал-макета у друкарні ТакиБук.

Видавництво: Олді+
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Свідоцтво ДК № 7642 від 29.07.2022 р.

Усі права захищено. Копіювання та розповсюдження без письмового
погодження з власником заборонено.